

BIBLIOTHECA HUMANITATIS HISTORICA
A MUSEO NATIONALI HUNGARICO DIGESTA

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI KIADVÁNYA
II.

ŐZE SÁNDOR

„BŰNEIÉRT BÜNTETI
ISTEN A MAGYAR NÉPET”

EGY BIBLIAI PÁRHUZAM VIZSGÁLATA
A XVI. SZÁZADI NYOMTATOTT
EGYHÁZI IRODALOM ALAPJÁN

ŐZE SÁNDOR

„BŰNEIÉRT BÜNTETI ISTEN
A MAGYAR NÉPET”

EGY BIBLIAI PÁRHUZAM VIZSGÁLATA
A XVI. SZÁZADI NYOMTATOTT
EGYHÁZI IRODALOM ALAPJÁN

„A mohácsi csata 400. évfordulója közeledett éppen. Fura dolgoknak látszik talán, vereséget megünnepelni. De hát aki a győzelmet ünnepelhette volna itt most, a hatalmas Ottomán birodalom már nem volt sehol. A tatároknak is nyomuk veszett, sőt időközben, szinte a szemünk láttára a szívós Habsburg császárságnak is. Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelgessük veszített nagy csatáinkat, amelyeket túlélünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való, fontosabb dolognak tartjuk a győzelemnél – mindenesetre igazibb tulajdonunknak.”

Ottlik Géza: Iskola a határon

TARTALOM

BEVEZETŐ ÖZE SÁNDOR KÖNYVE ELÉ

(Benda Kálmán)

1. A BIBLIAI PÁRHUZAM

1. AZ ORSZÁG POLITIKAI HELYZETE
2. ELEMZÉSI SZEMPONTOK

Előfordulás – Időhatárok – Táblázat – Transzcendens-immanens világkép – A párhuzam akonfesszionális jellege – A párhuzam alkotórészei

II. BŰNÖK

1. A FŐBŰNÖK
2. SZOCIÁLIS BŰNÖK

A fejedelem és a „tiszt” – „Nyúzás-fosztás” – Az antifeudális beállítás problémái

3. ISTEN SZEMÉLYE ELLEN ELKÖVETETT BŰNÖK

Bálványozás – Paráznaság – Ünneprontás – Restség – Bűbájosság – Lehet-e a bűnökről statisztikai térképet készíteni?

4. VÁLTOZÓ TÁRSADALOM

A nő megítélése – A munka megítélése – A gazdagság megítélése

5. ERKÖLCSI, EGYHÁZI POLGÁRI TÖRVÉNY

III. A BÜNTETÉS: A TÖRÖK

1. A TÖRÖK MEGÍTÉLÉSE

A török az európai tudatban – Isten ostora és Antikrisztus – A megszabadulás lehetőségei – A török-magyar származás közös tudatának hatása – A reformáció missziós elméletei és Magyarország – A török térítés ellentmondásossága – Félelmek a mohamedanizálástól – Lehetséges-e a békés egymásmellettélés?

2. A WITTEMBERGI TÖRTÉNETSZEMLÉLET

3. ESZKATOLÓGIA

A magyarországi hagyomány – Világvégevárás a különböző felekezeteknél – Ki lesz az Antikrisztus népe?

4. MAGATARTÁSFORMÁK

Szabad-e ellenállni? – A Bocskay-felkelés ideológiai gyökerei

IV. A MAGYAR MINT „VÁLASZTOTT NÉP”

V. ÖSSZEGZÉS

JEGYZETEK
BIBLIAI HELYEK FELOLDÁSA
FORRÁSOK
FELHASZNÁLT IRODALOM

ŐZE SÁNDOR KÖNYVE ELÉ

Történetírásunk több ízben fölvetette a kérdést: mi volt az a reménység, amely a XVI-XVII. Századi török háborúk idején erőt adott a magyarságnak, hogy az egyenlőtlen harcban kitartson, hogy a behódolás helyett a folyton meg-megújuló küzdelmet válassza? Mi volt az a gondolat, amely a három részre szakadt ország népének kulturális és nemzeti egységét megtartotta? Volt-e a korszak közvéleményében valamilyen többé-kevésbé egységes felfogás arról, hogy ki tartozik a magyar nemzethez, s kialakultak-e a közösségi magatartás mindenkire kötelező erkölcsi normái? Hogyan látták önmagukat, lehetőségeiket és feladataikat a népek nagy együttesében, élt-e bennük valamilyen küldetéstudat egy olyan korszakban, amikor a középkori keresztény univerzalizmus mozgósító ereje már megszűnt, s a még uralkodó vallási tanítások mögött mind erőteljesebben jelentkezik a nemzeti eszme?

Őze Sándor ezekre a kérdésekre keresi a választ ebben a könyvében, nem spekulatív alapon, hanem a korszak irodalma alapján. Éveken át végzett kitartó munkával átolvasta a török harcokról szóló krónikás iratokat, buzdító verseket és hőskölteményeket, a magyar sorskérdéseket tárgyaló, ma úgy mondanánk, politikai munkákat és az igen terjedelmes vallásos irodalmat: katolikus és protestáns vitairatokat, prédikációs köteteket s a bibliás ihletből fakadó jeremiádokat, amelyek az Ótestamentum alapján értelmezik a magyarság sorsát.

A század legégetőbb magyar problémája a török támadások okozta romlás és a pusztulásból való fölemelkedés lehetősége. Hogy történhetett, hogy az erős magyar királyság egyik napról a másikra összeomlott? A kor vallásos történelemszemléletének válasza teljesen egybehangzó: Isten akaratából, aki közvetlenül irányítja a népek sorsát, büntet avagy jutalmaz érdem szerint. Ahogy a bibliafordító Károlyi Gáspár írja: „Mert ha egy hajunk szála is nem eshetik el az nagy Istennek akaratja nélkül, és az apró madárkák közül egyse nem esik az törbe Isten akaratja nélkül, az mint Krisztus mondja, sokkal inkább ilyen fényes és hatalmas országnak és nemes erős nemzetségnek romlása Istennek akaratja nélkül nem leszen.” A török támadása tehát Isten büntetése, aki bűneiért haragudott meg a magyar népre. De mik ezek a bűnök?

Őze Sándor hosszú listáját állítja össze az irodalomban említett bűnöknek, amelyek részint közvetlenül irányulnak Isten ellen, részint közvetve, azáltal, hogy megsértik az általa megszabott társadalmi, közösségi rendet. Ez utóbbiban központi helyet foglal el a hatalommal való visszaélés, a szegények nyúzása, a mások rovására való gazdagodás. Isten haragjának enyhülését, a csapások, a romlás megszűnését csak a bűnök elhagyása hozhatja el. Ez a befelé

forduló, bűnbánatra, önmagunk jobbítására intó szemlélet a felelősséget nem hárítja másra – a felekezetek csak később, a XVI-XVII. Század fordulóján kezdik el egymást vádolni.

A bűnök meghatározásának gyökerei visszanyúlnak a korábbi korszakokba, egyes vonásai már a reformációt megelőzően megtalálhatók a szerzetesi prédikációkban. A tanulmány azonban azt is kimutatja, hogy a szociális bűnök rendszerének kimunkálása már a reformációval beköszöntő újkori fejlődés társadalmi elvárásait, erkölceit tükrözi, s ellentétben az 1960-70-es évek elképzeléseivel, nem osztályszemléletből fakadnak. Szemléletük egyetemes, a társadalom egészét felöleli. Az egyetemességen belül azonban jelentkeznek a nemzeti vonások: a prédikátorok sohasem az emberiség egészéhez, hanem mindig a magyarsághoz szólnak, a magyar nemzetet akarják jobbítani, Isten útjára visszatéríteni.

A magyarságra nehezedő keserves sors önkéntelenül veti fel a kérdést a kortársakban: miért sújtja őket más népeknél jobban az isteni büntetés? Erre a feleletet a „választott nép” fogalmában találják meg. Ahogy korábban a zsidót, most a magyarságot érzi magához legközelebb Isten, a büntetés egyben próba is, s ha látja a helytállást, a javulási szándékot, leveszi róla a csapásokat.

Ahogy a tanulmány végső összegzésében olvashatjuk: a reformáció korának ez a teológiai eszmekörben megfogalmazott, hagyományokból is táplálkozó szemlélete kettős magatartásformát hirdet: A hódoltatott nép számára passzív belenyugvást, a bűneikért rájuk küldött zsarnok könyörtelenségének elviselését, hiszen a szenvedés kiválasztott, „szent” voltukat jelzi. Azok számára viszont, akiknek társadalmi helyzetük folytán a harc a küldetésük, kötelezővé teszi az Antikrisztus (és az őt megszemélyesítő török hatalom) elleni háborút, minden kockázat, még a halál vállalását is, a krisztusi eszme jegyében: „aki elveszti az ő életét, megnyeri azt.”

Ez a kettős magatartás – mondja Óze Sándor – a megmaradás egyetlen lehetősége volt. A tényleges helyzetből fakadó, eleve reménytelen küzdelmet a napi politika szintjéből kiragadva magasabb, vallási és morális szintre emelték. A sorscsapások így megtisztulást és önbecsülést adtak, a kiválasztottság tudatából biztonság, erő és kitartás fakadt.

Óze Sándor hatalmas anyagra épített eredményei mélyen bevilágítanak a reformáció korának gondolkodásába, hozzájárulva ezzel e magunk megismerésének történelmi előzményeihez. Lehet, hogy következtetései egynémelyikével nem mindenki ért majd egyet, lehet, hogy eredményei részben vitát váltanak ki, de egy bizonyos: anyaggyűjtése, az adatok rendszerezése révén e tanulmány kézikönyvvé lesz mindazoknak, akik ennek a sorsfordító, nehéz korszaknak magyar magatartásával, mentalitásával foglalkoznak.

Benda Kálmán

I. A BIBLIAI PÁRHUZAM

Imest írja Szent Moizes ötödik könyvében,
Ő könyvének huszonnyolcad jó nemes rendében,
Vedd eszedbe ki nem féled Istent beszédedben,
Miként leszen a te dolgod minden életekben.

Ha uradnak Istenednek szavát nem fogadod,
Mit neked mond és parancsol ha meg nem tartandod,
Reád szállnak rettenetes veszedelmes átkok,
Ím megmondom, azon kérlek, hogy meghallgassátok,

Rejád bocsát nagy döghalált, hogy megemésztessél,
Igen megvér nagy szükséggel, minden betegséggel,
Nagy hévséggel, hidegséggel és nagy dögösséggel,
Nagy aszálylyal és ragyával, hogy kesergettessél.

Érczvé válik fejed felett a szép csillagos ég,
Vassá válik talpad alatt az nagy jó zsíros föld.
Port, harmatot, aszú hamut észik az aszú föld,
Megrepedez, úgy panaszol reád az szumjú föld.

Ad az Isten szolgálatra ellenség kezébe,
Annak szolgálsz éhen szomjan mezítelenségben,
Vereséggel megtör téged a te erkölcsödben,
Ott sanyargat az fogságban téged nagy szükségben.

Mesze földről az Úristen hoz tereád népet,
kinek nyelvét meg nem érted, nagy kegyetlen népet,
ki nem teszen tisztességet öreg embereknek,
Meg sem szánja veszedelmét a kis gyermekeknek.

Ím megmondá szent Moizes Isten akaratját,
Az bűn ellen nagy haragját, rettenetes átkját,
Ám meglátják, mikor várják az ítélet napját;
Kik nem nézik az istennek semmi jó tanácsát.

(Szkhárosi Horváth András: Az átokrul)¹

Viszontag ha nem engedsz az Uradnak Istenednek beszédének,
...Reád jönnek minden ez átkok és megkönyékeznek tégedet.

Hozzáragasztja az Úr a döghalált, míglen megemészti tégedet
arról a földről melyre te bemenedsz, hogy örökségük bírjad azt.

Megvéri tégedet az Úr száraz betegséggel, hidegleléssel, gyullasztó
és izzadó betegséggel, aszályal, szárazsággal és ragyával és mind addig kergetnek
ezek tégedet, míglen elvesz.

És lesznek a te egeid, melyek vannak a te fejed felett olyanok, mint az érc és az
föld mely te alattad vagy, mint a vaj.

Az Úr az eső helyébe az te földedre ad port és hamuát égből száll te reád mind
addig, míg tellyességgel el veszendesz.

És szolgál az te ellenségeidnek az kiket bocsátand az Úr te ellened, éhen és
szomian, mezítelen és minden állatnak szükségében, és vas igát vet az te nyakadra,
míglen el vesz tégedet.

Hoz az Úr te ellened népet messzünnen, az földnek utolsó részéről nem külön-
ben az mint repül a sas, oly népet az kinek nyelvét nem érted.

Szemtelen népet, ki nem tiszteli a vén embert és az gyermeknek nem kedves.

(Biblia Mózes V. 8. 21-50)

Hol mit gondol most ez világ Isten haragjával,
Nagy átkjául, csapásával, nagy sok ostorával,
Nagy aszályal, az sáskával és az döghalállal.
Külömb-külömb betegséggel és nyomorúsággal,

Hogy mint használ a töröknek kegyetlenségével,
Sok jámbornak romlásával, keserűségével,
Sok szüzeknek, gyermekeknek nagy veszedelmével,
Sok árváknak rabságával, nagy rettegésével.

Ám Budáról az törökök igen prédikálnak
Nagy zengéssel, mint a sáskák mirejánk kiáltnak
jól látjátok ő nagy torkát dühös döghalálnak
Azon kérnek, hogy adjunk helt Isten mondásának.

Az szegény föld szomjúhozik gyakorta miattunk,
Ércé tötte mert az eget az mi gonosz bűnünk,
Az nagy portól, a mit szólhat azt mondja műnekünk,
Ha bűnünkől ki nem térünk semmit nem át nekünk.

(Szkhárosi Horváth András: Az átokról)²

1. AZ ORSZÁG POLITIKAI HELYZETE

1547-ben írja ezeket a sorokat Szkhárosi Horváth András. Ez év júniusában kötik meg V. Károly császár és I. Szulejmán szultán biztosai a drinápolyi békét, ami az elkövetkezendő évekre szabályozza a két birodalom közötti viszonyt. Hiába fordulnak a magyar vezető politikusok a császárhoz, hogy a béke ratifikálása helyett induljon a török ellen. Úgy látszik, a török alóli felszabadulás, Magyarország integritásának visszaállítása, mint reális politikai lehetőség, végleg kútbaesett, vagy legalábbis hosszú időre kitolódott.

A köznép között ígét hirdető papok ugyan nem értesültek ilyen gyorsan a világpolitika változásairól, de sokkolták őket a közvetlen környezetükben lejátszódó tragédiák, hiszen 1521-1526 után az eddig csak a délvidéket érintő török portyák szinte az egész ország területére kiterjedtek.

A török megállíthatatlannak látszik. Háromszor foglalja el Budát, harmadjára ott is ragad. 1529-ben és 1532-ben Bécs alatt jár. 1542-ben a német birodalmi rendek nagy vállalkozása is összeomlik.³

1544-re elesnek az ország közepén lévő várak is, Székesfehérvár, Tata, Visegrád, Esztergom, Nógrád, Hatvan. 1529 után már nemcsak Magyarország, de a német nyelvű államok is rettegnak a töröktől. Egyre inkább Isten büntető szolgáját, az Antikrisztust látják benne.

A XVI. század magyarjai méltán énekelhették, hogy:

„fözlöttök az ég ércce lött vala
és alattok a föld vassá lött vala”⁴

A rablóhadak járta, kifosztott országban általános volt a létbizonytalanság, a törvénytelenység. Az emberek így a kemény törvényekkel szabályozott Ószövetség felé fordultak. Átvették a „bűnökért ostorozást” szemléletét. Saját életüket, elődeik történetét párhuzamba állították a Biblia zsidó népével.

Mint Szkhárosi mondja, a párhuzam egyik pillére Mózes V. könyve. Itt az Úr megfenyegeti népet: ha nem tartják be törvényeit, akkor egyedeiben és egészében is átkozottak lesznek.

„Átkozott a városban és átkozott a mezőn. Pestis tizedeli, ellenség üldözi. Más népek rabszolgája lesz. Vadak, madarak eszik meg testét, jegyesét más veszi el, gabonáját más aratja le, és végül szétszórja a népek közé a világ egyik végétől a másikig, és ott más Isteneket szolgálnak, akiket sem ő, sem atyái nem ismertek.”⁵

Isten szövetsége azonban a jövőre is vonatkozik, amiről Szkhárosi itt nem szól. Ígéretet kapnak, hogy megszabadítja őket az üldöztetéstől és ismét a választott nép lesznek, ha megtérnek a bűnökből.

„Vissza hozza az úr a te foglyaidat könnyörülvén te rajtad és hozzád fordulván összegyűjt tégedet minden népek közül, a kik közzé el hintene téged a te Urad Istened.

Ha az égnek utolsó részére vitetnél is öszve gyűjt tégedet az Úr Isten, és onnét veszen fel tégedet.

És vissza hoz téged az te Urad Istened, arra az földre, amelyet bírtanak a te Atyáid és bírni fogod azt, és inkább megsokasít tégeded, hogy nem mint az te atyáidat.” (Mózes V. 30. 3-5)

Mózes V. könyvének ígérete az egész Biblián végigvonul.

A párhuzam gyökerei tehát az Ószövetségig nyúlnak vissza. Ez a szemlélet megjelenik Josephus Flviusnál, majd az egyházatyákon, Hieronimuszon, Eusebiuson keresztül végigkíséri a középkort, csak a büntetés népei változnak: gótok, hunok, szaracénok, majd a török.⁶

A külföldi előzmények és a korabeli hatások feltárásához elkerülhetetlen, az „Isten ostora” kifejezés, valamint az antikrisztológia és a kiliasztikus világvégevárás vizsgálata is.

Magyarországon sem csak a XVI. századra jellemző ez a párhuzam, bár kétségtelen, hogy ekkor élte virágkorát. A tatárjárás korától a XVI-XVII. Századi puritánusokon keresztül a reformkorig mindenütt megtalálható, mindig válságos időszakokban jön elő.

Már a XVI. század előtt is használták a Bibliát és Mózes V. könyvének jóslatait a magyar viszonyokra alkalmazva. Az első ilyen ránk maradt adat IV. Béla egy levele IV Konrád német királyhoz:

„A mi megváltónk megsokallva az idő gonoszságát és a gonoszság mindent felülmúló eláradását, olyan vihart támasztott, amely már nemcsak hullámaival dobálja a hívők hajócskáját, hanem elmerüléssel is fenyegeti, hacsak az Úr hosszú szünetelés után a könnyörgők kiáltásaitól és hangjától megindíttatván veszélybe jutott népének segítségére nem siet. Mert erősen hisszük, hogy az, akinek akarata irányít mindeneket, az emberiség bűnei miatt engedte a magukat tatároknak nevező barbár népeket, miként a pusztából előjövő sáskákat messze keletről a nagyobbik Magyarország⁷, Bulgária, Kunország, Oroszország, Lengyelország és Magyarország elpusztítására.

Pedig keményen készültünk és igyekeztünk ellenállni, elkeseredett ütközetet is vívtunk velük, de mostoha lévén a szerencse, bűneink miatt megengedte az Úr, akibe reménységünk horgonyát vetettük, hogy alul maradjunk.”⁸

Az 1241-ből fennmaradt levélben tehát már szerepel a párhuzam egyik összetevője, a hasonlított. De van adatunk 1456-ból is, egy Magyarországon másolt kódexről, amely hemzseg a zsidó-magyar analógiáktól,⁹ vagy 1496-ból, amikor a kalocsai érsek arról panaszkodik, hogy a nép nem jár gyónni, s bűneiért bünteti isten a törökkel.¹⁰

Célom a párhuzam XVI. századi előfordulásának és a hozzá tartozó magatartásformáknak a feltérképezése. Az ezt megelőző korszakokban a párhuzam történetének felfejtése meghaladja e könyv kereteit.

Mindenesetre egy toposz egész történetét feltáró kutatások már folytak, a továbbélés mechanizmusára ezekből is lehet következtetni, annál is inkább, mivel egyazon korszakokban a történeti háttér a toposzok mögött azonos volt, és így rokonvonásokat is mutatnak, sőt, sok ponton kapcsolódnak.

A toposz üres retorikai sablon mindaddig, amíg bizonyos céllal nem használják, ennek a célnak az időbeli változásai során formálódik a toposz. Elemei kicserélődnek, más sorrendbe rendeződnek, vagy szétesnek. Tarnai Andor¹¹ említ például két egymással ugyan ellentétes, de egymásból következő toposzt, az általa „gazdag Magyarország”-nak és „szenvető Magyarország”-nak elnevezettet.

Az ország gazdasági értékei, az emberi jólét vagy ennek elvesztése, a nyomor a tudati változásokhoz is hozzátapad. A zsidó-magyar párhuzam is kapcsolódhatott hozzájuk az előzőekben. Kapcsolódott a „Magyarország a kereszténység védőbástyája” nevűhöz is, amelynek előzményei is jobban feltártak.

A zsidó-magyar párhuzam is mutat topikus jellemzőket. A magyar nép, mint a Biblia választott népe, eltért a kijelölt törvénytől, ezért Isten büntetésként a törökkel sújtotta, de mivel ő a választott nép, ha megtér, akkor Isten jobbra fordítja sorsát. Ez az alapvető felépítés, de sohasem retorikailag megszerkesztett szöveg! Megjelenésekor legtöbbször csonka, agy csak a bűn és büntetés van hangsúlyozva, és a magyarok választott nép-mivoltáról nem beszél, vagy csak a magyarság van megemlítve, és a párhuzam zsidó népéről nem szól. Nem egyértelmű, hogy a sors jobbra fordulása világvégi, apokaliptikus ítélet formájában következik-e be, vagy ezen a világon, a töröktől való megszabadulással, a politikai helyzet javulásával. Eddig a párhuzamot, mint a reformáció történelemszemléletét, vagy mint nemzettudati elemet kezelték. Mivel én is főleg a tudati vonatkozások és az általuk sugallt magatartások iránt érdeklődöm, nem tekintem feladatommak az irodalomtörténeti helyet értékelni, vagy a formai szempontból való hovatarozást eldönteni.¹²

A XVI. században a Mohács utáni körülmények hatására a zsidó-magyar párhuzam megszaporodik, jóllehet jelenlétét a köztudatban már a tatárjárástól kimutathatjuk.

A párhuzam minden felekezetnél megtalálható, bár gyakran éppen egymást jelölik a török hódítás okául.

2. ELEMZÉSI SZEMPONTOK

Ezt a párhuzamot eddig kevesen érintették, ők is leginkább Károlyi Gáspár Két könyve alapján. Részletesebben Benda Kálmán¹³ és Horváth János¹⁴ foglalkozott vele. Kathona Géza¹⁵ a wittenbergi történet szemlélet részeként kezelte. Az utóbbi időkben, történeti szempontból, Péter Katalin elemezte.¹⁶

Ő a gyülekezeti énekeket vizsgálta. A megmaradt, mintegy kétszáz, nyomtatásban is megjelent szöveget a hívek istentiszteleteken énekelték. Az eredeti szerzői szöveg a közös éneklés során gondolati azonosulást hozott létre, így ezek elemzéséből széles társadalmi rétegek életérzésére lehet következtetni.

Péter Katalin tizenöt gyülekezeti énekeskönyv huszonnégy leggyakoribb énekét fogta vizsgálat alá. Ezek 79%-a a jelen nyomorúságáról beszél, ennek oka, kettő kivételével mindben Isten haragja a bűnök miatt. Negyedük meg is nevezi a „pogányt” illetve a törököt. Az énekek végén azonban megjelenik a jövőbe vetett hit, mert mind a tizenkilenc, üldöztetésről szóló ének vége az, hogy Isten meg fog szabadítani.

Ez a könyv, a Péter Katalin által megszabott kutatási irányt követve, megpróbálja a forrásbázist kibővíteni a XVI. század más nyomtatványaiából.

Az énekek közül nemcsak a gyülekezeti énekeket használtam forrásként, hanem a Régi Magyar Költők Tára egész XVI. századi anyagát. (Természetesen néhány széphistória kivételével, hiszen a párhuzam a gyülekezeti énekekben jelenik meg legtöbbször.) Vizsgálataimba bevontam a nyomtatott magyar nyelvű prédikációs- és vitairat irodalmat is.

Ennek az anyagnak a használatát nemcsak az indokolta, hogy több szerzőt lehet vizsgálni, és működési helyeik alapján az ország legnagyobb részére lehet általánosítani, de az is, hogy egy prédikációban több lehetőség van a bibliai párhuzam kifejtésére, mint egy énekben. A helyzet és azonosság megjelölésén kívül bővebben van helyük és idejük a párhuzam tartalmi részeinek kifejtésére és a hozzájuk kapcsolódó magatartásformák elmondására. A bűnöket, a büntetést és a „magyar nép” kifejezést egy vitairat, egy prédikáció, prédikációs csoport, vagy postillás kötet teológiai rendszerbe tudja foglalni, aktuális történeti világképbe tudja illeszteni. Ezeknek megfelelő fogalmakkal egészíti ki, magyarázza őket (hit, penitencia, Antikrisztus, világvége, birodalom, ördög stb. A bűnök kapcsán minden rétegre vonatkozóan megrajzolja a kor társadalmának elvárásait, normáit.

Vizsgálódásomban időhatárt kellett szabni. Végpontként a 15 éves háború előtti évet, 1590-et választottam, mivel ekkor a párhuzam ideológiai háttere és bázisa átalakult. Megváltozik a törökhöz, mint Isten büntetéséhez, mint Antikrisztushoz való viszony, de változáson megy keresztül a „magyar nép” kifejezés tartalma is. Új szituáció áll elő a hajdúk politika színrelépésével és privilegizációjával, és nem utolsó sorban avval, hogy a protestáns felekezetek nemcsak létjogosultságot kapnak, hanem a Bocskay-szabadságharc után politikai hátvédet is, aminek folytán a megszervezett egyházak és prédikátor réteg betagozódott a társadalomba.

Az első vitairatot 1546-ban nyomtatták, Ozorai Imre műve,¹⁷ így 1590-ig egy fél évszázad prédikációját, vitairatát, énekét kell vizsgálat alá venni. Ez felöleli a XVI. század magyar nyelvű nyomtatványainak nagy részét. (Prognosztikonok, kalendáriumok, perikópás könyvek, agendák, hitvitázó drámák, katekézisek nem tartoznak ide.)

A dolgozatomban lévő idézetek a Foliopostillából,¹⁸ Schulek Tibor,¹⁹ Borzsák István²⁰ és Nemeskürty István²¹ gyűjtéséből valók.

Az anyaggyűjtést az Régi Magyar Nyomtatványok leírása szerint végeztem. Katekézist csak egyet használtam fel, Dévai Bíró Mátyásét, mert a 30-as évekből énekeken kívül nincs több adatunk.

A kor imádságait is feldolgoztam, de a prózai nyomtatott anyagban a legértékesebbnek a prédikációt tartottam. Ezek mindig tartalmaznak a hallgatóságnak szóló tanácsokat, az élettel kapcsolatos információkat, míg a vitairatok legtöbbször a mai ember számára csak nehezen felfogható teológiai szörszálhasogatást, ami e könyv szempontjából alig volt hasznosítható. A gyakorlati életre vonatkozó vitapontok miatt foglalkoztam a Melius által kiadott Arany Tamás elleni vitairattal is.

Nem foglalkoztam olyan vitairattal, elmélkedéssel, amely fordítás külföldi írótól, és nem nyújtott reményt, hogy magyar vonatkozású dolgokat lehessen kiszűrni belőle.

Nem használtam fel nyomtatott prózai világi jellegű irodalmat sem, pl.: orvosi és fűvészkönyveket. Kivételt képez Frankovits Gergely műve, amely a betegség morális megítélését és a vele kapcsolatos magatartásokat is tartalmazza valláserkölcsei tanácsként. Vegyes műfajú nyomtatványoknál (katekézis, vallásos elmélkedés, agenda, tanítás) azt vettem figyelembe, mennyire kapcsolódik a teológiai magyarázat az általam vizsgált bibliai párhuzam elemeihez.

Az időhatárokon belül is módosítottam néhány dolgot. Nem vizsgáltam Monoszlay András vitairatait, bár a korszakhatáron belül esnek, de jellegükben már egy későbbi kort vetítenek elénk. Ugyanakkor a másik katolikus író, Péchi Lukács hadipredikációját, amelyet 1595-ben nyomtattak, és amelyik a 15 éves háború katonáinak szól, felhasználtam, mert jó

összehasonlítási alapként szolgál Bornemissza hadiprédikációjához, s a vizsgált korszakban nincs más, e témára vonatkozó prédikáció.

A magyarul nyomtatott vitairatok nyelve valószínűleg azért magyar, mert nemcsak teológusok, hanem laikusok számára is készültek, így szélesebb néprétegek számára is érthetőek voltak. A latin nyelvűek egy részét pedig azért írták latinul, hogy külföldi terjesztés esetén a külföldet hívják döntőbíróul. Mivel azt vizsgáltam, hogy a „magyar nép” vagy „választott nép” kifejezések bírnak-e etnikai jelleggel, tanúi lehetünk-e valamilyen korai magyar etnikus csoporttudatnak, ezért a német és román prédikációs kötetek vizsgálatától is eltekintettem.

A prózai anyag tanulmányozásánál az jelenthet veszélyt, hogy nem tudjuk eldönteni bizonyosan, kinek a számára íródtak a prédikációk, vitairatok. Ha mindenkire szólak, mint a postillák, hogy a lelkészeknek segítsenek a napi prédikáció elkészítésében, akkor sem tudjuk, hogy elhangzott prédikációról van-e szó, vagy sem, ha elhangzott, milyen vidéken. Másként kell megítélni a fejedelmek bűnét ostromozó prédikátort, ha egy főúr udvarában, a családnak mondja, és másként, ha egy mezővárosi vagy falusi plébánián. Továbbá figyelembe kell venni a prédikátor személyiségét, mentalitását. Bornemissza inkább a parázna gerjedezésekkel foglalkozik, amelynek leküzdése számára nagyobb energiát igényelt, míg Sztárai, akiről tudjuk, hogy „gyakran megbírta a harag és a bor”, talán ezeket tartotta a legnagyobb bűnnek.

Figyelembe kell venni a politikai hozzáállást is, hiszen például a német császárt nem fogja az Antikrisztusnak mondani, aki Ferdinánd vagy Miska híve. A nyomtatott könyveket kiadó prédikátorokról az esetek többségében tudjuk, hogy ki melyik vidéken élt, melyik városban, melyik főúr udvarban működött, de az énekszerzők esetében nagyobb a bizonytalanság, sok a névtelenül fennmaradt ének, sok a csupán egy-két versfőből ismert mesternév.

A következő táblázat²² azoknak a vers- és prózaíróknak az adatait próbálja rendszerezni, akik használták a zsidó-magyar párhuzamot.

A táblázat, amely 38 szerzőt vesz számba, érdekes dolgokra utal. Működésük szinte az egész országot behálózza, tehát a párhuzam előfordulása a korban nemcsak egyes helyekre lokalizálható, hanem az ország egész területére lehet vonatkoztatni. Tanulmányaik helye, már akinél tudjuk, leggyakrabban Wittenberg de előfordul Krakkó, Pádova és Bécs is. Származásuk jórészt ismeretlen, de feltételezhetően a túlnyomó többség mezővárosi polgár. Akad azonban két főúr is, Melius kispap, Telegdi pedig jobbágy származású, tehát az egész magyar társadalom képviseltette magát, a zsidó-magyar párhuzam jobbágytól a főúrig minden rétegben elterjedt volt. A szerzők foglalkozásuk szerint nagyjából lelkészek, papok, ez a fennmaradt és vizsgált anyag jellegéből is következik.

Ahol kérdőjelet tettem a szerző által látott kiútnál, ott az arra vonatkozik, hogy bár a töröktől való megszabadítást emlegeti, de nem lehetetlen, hogy ezt az utolsó ítélet formájában gondolja.

Nem lehet teljesen következetes névsort felállítani. A zsoltárfordítások ugyan a zsidó és a magyar nép párhuzamára utalnak, és a hívek éneklés közben saját helyzetükre gondoltak, de mégiscsak egy bibliai szöveg fordításai. Ennélfogva jóval közvetettebb információt adnak, mint pl.: konkrétan egy tatár rablás leírására születtek volna.

Nem vettem a szerzők névsorába azokat a neveket, akik a bűnt saját bűnüként és nem kollektívként emlegetik (mint pl.: Palatics György), ha egyébként művük a vizsgálat más kritériumainak megfelelt is. A nevek és a művek száma vitatható, a szubjektivitás a válogatásból nem zárható ki teljesen. Számunkra azonban nem is a pontos szám a lényeg, hanem az, hogy olyan jelentősebb mennyiségű vers maradt ránk, amelyből levonhatjuk következtetéseinket.

Név	Év	Származás	Egyetem	Működési hely	Bűn	Büntetés	Kiút
Szkhárosi H. András	1542	?	?	Tállya	Fösvénység, bálványozás, antiszociális vétkek: kegyetlenség, dúlás, visszavonás	Török, dög-halál, sáska	Politikai, majd eszkatológikus
Székely Balázs	1546	?	Krakkó	Erdőd?	?	?	?
Décsi András	1549-1550	?	?	Debrecen	Részség, méltatlanság, megveték Istent	Az elpusztult ország, a pogány	Politikai (Isten megépti az országot)
Szegedi Gergegy	154?-1564	?	Wittenberg	Beregszász, Eperjes, Kassa, Debrecen	Hitlenség	Tafar rablás, az ország pogánynak adása	Politikai? És eszkatológikus
Névtelen	1553-ig	?	?	?	szertartásokban és az idegen segítségben bíznak	háborúság	politikai

Név	Év	Származás	Egyetem	Működési hely	Bűn	Büntetés	Kiút
Névtelen	1553-ig	?	?	?	Atyák vétke, Isten tisztel- tének elha- gyása	Pogányok	Politikai
Névtelen	1555-ig	?	?	?	?	Pogányok	–
Névtelen	1553-ig	?	?	?	Balványozás, törvénytelen- ség, hamis- ság, kegyet- lenség, fer- telmes élet		Politikai
Újlaki Péter	1569 előtt	?	?	?	?	?	Talán politikai
Temesvári Já- nos deák	1579	?	?	?	?	Török	?
Zeleméri László	1574 előtt	?	?	?	?	Tűzzel meg- emészt	?
Sztárai Mik- lós	1576	?	?	Békés? Balázsfalva	?	?	?
Farkas András	1538	?	Wittenberg	?	?	Török	Politikai

Név	Év	Származás	Egyetem	Működési hely	Bűn	Büntetés	Kiút
Batizi András	1530-1546	?	Wittenberg	Abaujszántó, Kassa, Sátoraljaújhely, Szikszó, Tokaj, Szatmár	Bálványimádás		Politikai majd eszkatológikus
Szegedi András	1553	?	?	Telegd?	Pártolkodás	Elveszés	Politikai (a pártolkodás elhagyása)
Erdéli Máté	1560	?	?	Erdély? Alsóindva	A katolikusok bálványozása	?	Eszkatológikus?
Torkos János	1561	?	?	Erdély?	Bálványimádása	?	?
Németi Ferenc	1561	Főnemes	-	Tokaj	?	Pogány	Politikai
Dobokai Mihály	1565	?	?	Kolozsvár	Hitetlenség, tobzódás, csatládság	Országpusztulása, pogány	Eszkatológikus
Névtelen	1565 előtt	?	?	?	?	Pogány	?
Névtelen	1565 előtt	?	?	?	?	?	?

Név	Év	Származás	Egyetem	Működési hely	Bűn	Büntetés	Kiút
Bornemisza Miklós	1568	?	?	?	?	Pogány	Eszkatológikus majd politikai
Nagybánkai Mátyás	154?- 1578	?	?	Nagyszombat?	?	?	?
Siklósi Mihály	1543 előtt	?	Wittenberg	Sátoraljaúj- hely, Siklós, Sárospatak	?	Pogán népek	Politikai? (Is- ten megsza- badít)
Batthyány Orbán	1547	Főúr	Pádova	Gyulafehérvár, de bejárta az egész országot.	?	Török	Politikai? (Is- ten megsza- badít)
Névtelen	1548	?	?	?	?	Háborúság	Politikai? (Is- ten megsza- badít)
Ilosvai Péter	1570	?	?	Nagyida? Nya- láb	Részség, fősvénység	Az ország elveszése	Eszkatológikus?
Radán Balázs		?	?	Debrecen Be- regzász	Bálvány- imádás	Pogány ve- szedelem	Isten meg- szabadít
Sztárai Mihály	1544- 1560		?	Drávasztára? Laskó, Tolna, Szlavónia, Sárospatak, Pápa, Gyula	Gonoszak az egyházi fejedelmek	A pogány	?

Név	Származás	Iskola	Működési hely
Ozorai Imre	?	Krakkó, Wittenberg	Békés, Bihar Zaránd megye
Károlyi Gáspár	?	Wittenberg, Svájc	Gönc
Kulcsár György	?	-	Alsólendva
Melius J. Péter	?	Wittenberg	Debrecen
Bornemisza Péter	Polgár	Bécs	Kassa, Zólyom, Ungvár, Huszt, Pozsony, Galgóc, Sempte, Beckó, Detrekő, Rárbok
Telegdi Miklós	Jobbágy	Krakkó	Nagyszombat
Decsi Gáspár	?	Külföld, Wittenberg	Decs, Tolna
Beythe István	?	Külföld?	Hédervár, Szakolca, Alsólendva, Sár- vár, Sopron, Németújvár
Frankovics Gergely	?	?	Sopron

Ozorain kívül működésük fő ideje 1550 utánra, a század utolsó harmadára esik.

Péter Katalin háromfajta történelemszemléletet különböztet meg: az egyik a vizsgált párhuzamon alapuló (erről a gyülekezeti énekek tanúskodnak). A másik a prédikátorok augustinusi 4 birodalmon és a 6 teremtszónapon alapuló világvégevárása, a wittenbergi teológia új interpretációja. A harmadik a reneszánsz-humanista, udvari emberek körében lelhető fel, akik a török hódítást annak tekintik, ami, s a keresztény Európa összefogásában bíznak, ha bíznak egyáltalán valamiben.

A művekben e szemléletek persze nem ilyen sterilen jelentkeznek, de kétfajta mozzanatot mi is érzékelhetünk: a humanistát és a szenvedés által kialakított szolidaritás-érzést. Ez utóbbi könnyen rokonítható a zsidó vallási csoporttudattal, amely nem immanens cselekvési keretként tételezi a nemzetet, hanem transzcendenciához köthető, belső értékiséggel bíró eszmeként értelmezi, amely csak szorult helyzetben kerül elő. (E rokoníthatóságot a kor magyarsága is érzi, ezért alkalmazza magára az Ószövetség történeti szemléletét.)

Nem húznék azonban éles határt a gyülekezeti énekek és a prédikációk történelemszemlélete közé. Szerintem itt, ahogy a táblázat is mutatja, csak időbeli differenciáról lehet szó. A század első felében a párhuzam még telített aktuálpolitikai várakozással. Ha megtér a bűnökből a nép, akkor Isten megszabadít a töröktől és helyreállítja az ország fényét. A sorozatos vereségek hatására a század utolsó harmadában a szabadulás szó elvesztette politikai jelentését. Az eltérés abból adódik, hogy a prédikációk főleg a század második feléből maradtak ránk.

A Mohács utáni magyarság méltán adott igazat a párhuzamnak. Akárcsak a zsidók, ők is körülvették ellenséges népekkel. Egy-egy török betörés alkalmával ezrével hurcolták rabszolgaságba őket. A virágzó magyar királyság darabokra hullott és nyomorúságba süllyedt. Az udvari humanisták „elrómaiastították” a történelmet. Ez a kor a dicső Róma helyett az ostromlott Jeruzsálem felé fordult: Farkas András párhuzamba állítja a zsidó né és a magyar nép történetét, sorra keletkeznek a Jeremiádák és Dávid kesergő zsoltárainak fordításai.

Ha a párhuzam teljes alakjában szerepel, akkor három egységből áll. Isten bűneinkért büntet, mint a zsidókkal tette. Ha megtérünk elveszi rólunk a büntetést és megjutalmaz, mint választott népét. Bűnösök vagyunk, de a keresztények közül azért sújtatunk éppen mi, mert Istennek céljai vannak velünk. Ez a bizonyítéka a választottságnak, mert a híveknek szenvedni kell, ez visszavezet Istenhez, penitenciára kényszerít, célt ad, próbára teszi felebarátaink iránt érzett szeretetünket.

A párhuzam első, XVI. századi megjelenése Farkas András verse 1538-ból. Egymás mellett tárgyalja a két nép történetét, a zsidókét a kezdetektől a borzasztó jeruzsálemi ostromig, a magyarokét a török uralomig.

A zsidó néppel való összehasonlítás alapján kialakul egy három pillérű tudat: (1) A nép által elkövetett bűnökért (2) Isten büntetése következik. (3) A megjavulás után Isten magához öleli választott népét.

„Királyi nemzet vagy, noha te kicsin vagy

Az atya istennek bizony te kedves vagy!

Ő szent fia által már te is fiú vagy.

Minden dicsőségben higgyed, hogy részes vagy”²³

Bűnösök vagyunk, de mi vagyunk Isten választott népe, azért ostoroz bennünket az Úr, hogy megjavuljunk.

„Ó mely nagy öröm ez minékünk, hogy az Isten kegyes atyánk minékünk, ostoroz, csakhogy hozzája hajoljunk...

...Nagy veszedelmünkben és nyomorúságunkban akarja az Isten szemünket felnyitni...

...Hogy mi el ne vesszünk régi nagy bűneinkben.” (RMKT 6/211)

Itt kötődik a párhuzamhoz, ehhez a régóta kialakult sablonhoz – amely a viharos idők alatt mégjobban megerősödött – a reformáció hit általi üdvözülés tana.

„Mint Moizes V. könyvének XXVII. Részében írva vagyon. És el kárhoztat bennünket, mint Isten törvényének megutálót és megtörőt. Azt is mondja, hogy minden ember átkozott valaki a törvének minden mondásit be nem teljesíti. Attól kedig a törvének átkától és ítéleteitől a Krisztus minket megszabadított. És aképpen mentött meg bennünket a törvéntől az ő halálával.” ...A bűn ezután „nem tulajdoníttatik minekünk bűnnek” – írja Huszár Gál.

A képet tiszta. Bűneinkért büntettetünk, de ha megtérünk, választott népként üdvözülünk. Erre azonban az ember képtelen, önmaga nem tud kitérni megszokott vétkeiből. „A bűn zsoldja a halál” – idézik gyakorta Pál leveléből. Az ember, a nép, aki nem tud saját erejéből megtérni a bűnből, megérdemli az örök kárhozatot, ha azonban hisz Krisztusban és abban, hogy ő megszabadított a törvény átkától, akkor bűnei nem számíttatnak fel bűnül.

Mind a bűnök, mind a büntetés sokféle lehet, a kortársak is több okot különböztettek meg, amiért rájuk szállt a büntetés.

Kulcsár így ír erről:

„Első ok: Semmi nyomorúság nem esik a körösztvényeknek, hanem csak az úr Istennek jó akaratjából, a mint Jeremiás Próféta bizonyítja, mondván: Ki mondaná hogy valami lenne a mint az Úr nem parancsolná hogy a felséges Istennek szájából nem jönne gonosz szerencse.

Második ok: Annak utána hogy az büntetés nem haragjából hanem inkább szerelméből szól mi reánk. Isten és Atyai kegyes voltából sanyargat, amit szent Pál Apostól bizonyítja, Heb. 12. Én jó fiam, el nem mulassad az Istennek megfeddését és tőle el ne szakadj, mikor ő téged dorgál, mert megfeddi az Úr Isten akit szeret, meg ostromozza kedig minden fiát, kit hozzá vészen.

Harmadik ok: Az Istentől vala sanyargatásinknak, mert nem ártásunkra vagyunk nékünk, hanem inkább használ az háborúság. Erről mondja Szent Pál I. Kor. II. Meg sanyargatunk az Úr Istentől, hogy ez világgal el ne kárhoztassunk. Szt. Dávid is így szól: Psal. 109. Jó én nékem, hogy engemet meg aláztál, hogy meg tanolnám az te igazejtásodat.

Isten mértékkel büntet nem haragjában, sem dühében, úgy fenyít, minként az apa fenyíti fiát, azért sebez, hogy azzal is jobbítson. Summa, mindent a mi javulásunk, boldogságunk, lelkünk és üdvösségünk végett rendel, azért, hogy megtanuljuk őt félni, hogy jóságát és hűségét fölismerjük, és bízzunk benne, hogy minden „szorongatásban érte kiáltunk.”

Ézsaiás is azt mondja, hogy a gyötrelém értelmet át. Esa 28. Nem rontásunkra, sem veszedelmünkre sanyargat azért minket az Úr Isten, hanem inkább javunkra, mikor meg ostromoz.

Negyedik ok: Az mi nyomorúságainknak s háborúságunknak, hogy akkor bizonyíttassék meg hogy közel vagyunk mi hozzánk az Isten és meg akar segíteni, el sem akar hadnij az mi köserőségünkbe, ha igaz reménységgel ő hozzája kiáltunk és ő tőle segítséget kérünk. A mind Szent Pál mondja I. Kor 10. Hű az Isten ki nem hagy titeket kísértetni erőtöknek fölötte, sőt a kísértettel egyetembe is véget át hogy el viselhessétek.

Ötödik vígasztalásunk hogy az szentekhez háborúsága nem örökké való, hanem rövid üdön végének kell lennij: mert azt mondja, egy kevésse nem láttok engemet és ismét egy kevés ideig láttok az után ismét azt mondja. Ti bánkódtok, de a ti szomorúságtok örömmre fordul mint az gyermek szülő Asszoni állatnak nagy fájdalma és köserősége hogy könnyeségre és örömmre szokott fordulnij.

Végezetre ment az Szent írások az örök életre való útnak mutatják az ez világi nyomorúságokat, és ezeken kezdetik el az örökké való öröm, az mint Szent Pál mondja, sok háborúságoknak, a nagy köserőségeknél által kell minékünk menyországba mennünk. Rom.8. 2. Tim 2. (Kulcsár: Post 307-308.a.)

Bornemisz a döghalálról mint Isten büntetéséről írva, ugyanezt hat pontba szedi:

„1. A híveket Isten kiszedegeti ez világból, hogy azoknak halálukkal büntesse ez világnak hálaadatanságát, elveszi továbbá a jó fejedelmeket, prédikátorokat.

2. Elveszi a bűneket, kiszedegeti Isten a híveket hogy a háborút, fegyvert, rabságot, éhséget meg ne kóstonják.
3. Az hirtelen való döghalállal az penitenciára vonzza Isten az kegyelemnek edénit, hogy ez világgal együtt el ne vesszenek, megutáltatja ő velek e világot minden frisségével egyetemben, hogy az eljövendő örök élet megnyerésére viseljenek gondot.
4. A tökéletességet próbálja a hívekben.
5. Int minket a vigyázásra az mi hivatalunkban és a szüntelen való könyörgésre, mind mi magunkért és házunk népiért, mind felebarátainkért.
6. Hogy az Isten az atyafiúi szeretetet megpróbálja, mi bennünk, az mi beteg nyomorult atyáfiainkhoz.” (Bornemisza: Post. V. 511-513.)

Mint látjuk, a kortárs egyházi vezetők sem egyértelműen ítélik meg a rájuk szakadt szerencsétlenséget.

Kulcsár az első pontban Isten szuverén mindenhatóságát hozza indoknak, amivel nem lehet vitatkozni.

Bornemisznál ugyanúgy nem esik szó a megbüntetett bűnösségről, ahogy nem esik szó a megbüntetett bűnösségről, ahogy Kulcsárnál sem az utolsó pontban. Isten csapása itt próba jellegű, vagy figyelmeztető jel, hogy „megtartsák az igazságot”.

A harmadik pontban Bornemisznál és Kulcsárnál is az az indoklása a ránk jött sanyarúságoknak, amivel könyvem is foglalkozik. A korszak magyarsága szétnéz Európában, látja azt, hogy a latin keresztény országok közül egyedül reá szakadt a török veszedelem, a háborúk, rablások, gyilkosságok és a nyomunkban járó betegségek. Politikai alternatívát nem lát. Az Antikrisztus dühének vagy Isten ostorának értelmezi mindezt, és morális úton próbálja megoldani. Isten valószínűleg azért ostoroz bennünket, hogy megbánjuk bűneinket, „penitenciára vonz”. (Hogy kit lehet érteni a „népen”, kit a „kegyelem edénin”, arról alább lesz szó.) A büntetésnek ebben az esetben is figyelmeztető funkciója van, de itt a bűnös úrtól való letérésre hív fel.

Péter Katalin a gyülekezeti énekkel kapcsolatban kimutatja, hogy azok az énekek, amelyek a bűneinkért való büntetésről szólnak, felekezeten felül állnak. Még Telegdi Miklós esztergomi prépost is felvesz 1577-ben kiadott prédikációs kötetébe a prédikációk és katolikus egyházi énekek mellé négy előzőleg már megjelent protestáns éneket. (Ez meglepő a XVI. század végén, amikor késhegyre menő harc folyik közöttük, és mindegyik a másikban látja az „Antikrisztus tagját”.)

A prédikációs kötetekre ugyanez jellemző. Az előbb említett evangélikus Bornemisza és Kulcsár mellé, mint a táblázat is mutatja, felsorakoztathatjuk a református Beyhtét, Meliust, a katolikus Telegdit. Jól illusztrálják ezt az alábbi idézetek is:

„17. kérdés: Nagy nehezen tetszik az én nekem, hogy ím minek utána ezt kezdték hirdetni, akit ti Istennek beszédének mondotok Nagy sok nyomorúság szálla mi reánk, és én azt hiszem, az okért bocsáta mi reánk az Úr Isten ez sok nyomorúságot, mert lám annak előtte, míg ezeket nem halljuk vala, békével valánk. Erre ezt felelem: Valamikor azok a népek, a kik az Úr Isten népének mondták magokat, de az Istennek beszéde szerént nem éltenek, mint tudni illik nagy sok bálványimádásba foglalták magokat. Ő közöttük semmi igazság nem volt, hanem hamisság, minden hatalmasság és méltatlanság, mindennemő fertelmes bűnök. Tehát az Úr Isten elment, nagy nyomorúságot bocsátott reájok, hogy mivel eszekbe vennék magokat. Azonközbe bocsátott oly embert is, hogy únekik az ű bűnös voltukat megjelentené, és intette őket, hogy az Istennek beszédének hirdetése, és az nyomorúságnak nem az ű bűnök és hitetlenségük... ..Igen szintén azonképpen most is, nem az mostani Istennek beszédének hirdetése oka a háborúságnak, hanem az, hogy nem akarják venni.” (Ozorai: Vitairat)

(Téved tehát Nemeskürty István, mikor azt állítja, hogy Ozorai nem érzekelte a török hódítás nyomasztó súlyát.)²⁴

„Hogy az úr Isten ostoroz bennönk, nem azért, hogy el ne veszesön. De hogy az pönitenciára vonjon.” (Beythe Post. 241.)

„Amint mondatik Apok. 3. akiket én szeretök meg feddöm és megdorgálom. Ismég Hebr. 12. megostorozza isten midőn fiát valakit hozzá fogad.” – írja Melius, és bibliai helyekre hivatkozva magyarázza a választottakra szálló szenvedéseket.

„Mind az által gyakorolta ű szent felsége háborúságot és nyavalyát bocsát az övéire vitézkedeti úket a szent kereszt által, tudván, hogy többet használ az únekik az világi jókban való bevelkedésnél. Ez az oka, hogy ostorozza azokat akiket szeret. (Telegdi: Prédikációk II. 379.)

Itt Telegdi szerint Isten a jó útról való letérés veszélyére figyelmeztet a nyomorúság és a szenvedés által, (ahogy azt Bornemiszánál és Kulcsárnál is láttuk), de máshol azzal érvel, hogy a török büntetés a lutheri tudományért szállt ránk. Nála is megvan a saját egyházára vonatkozó erős kritika, de a török által való büntetést nem hozza ezzel kapcsolatba, legfeljebb úgy, mint a klerikusok felelősségét a lutheri tanok elterjedéséért.

Mint látjuk, minden felekezetenél szerepel a bűnért való büntetés, vagy a választottságot bizonyító, a bűnös úttól óvó szenvedés.

A párhuzamot egyedül az antitrinitáriusok között nem találtam vizsgált anyagomban. (Más helyen való meglétére Pirnát Antal figyelmeztetett.) A hangsúlytalanság azonban érdekes, és ennek több oka is lehet. Ők egy történetileg sokkal tágabb világtörténeti koncepcióban gondolkodtak. Szerintünk az Antikrisztus nem a világ elkövetkezendő, végső idejében fog eljönni, és nem is a saját korunk valamelyik felekezetét, vagy ami a legfontosabb, nem a törököt látták benne, hanem a Niceai zsinattól számítják megjelenését, mint Dávid Ferenc, aki a „Rövid magyarázat” című művében párhuzamot vont a Biblia azon jelenetével, amikor Mózes a Kánaánba kémeket küld. Ezek Ariustól kezdve Nesztóriuszon, Huszon keresztül egészen Lutherig tartottak.

„Annak utána más kémeket támaszta, kik az Kanaan földet dicsírnek, s mind fejenként külömb, külömb gyümölcsseit hoznának az Antikrisztusnak pusztájában való népnek. Mert Zwinglinek az Sakramentom dolgokon való gyümölcsseit adá, hogy azt vinné a népnek. Cellarius Mártonnak, Servetiusnak és Erasmusnak az igaz egy Atya Istennek és Krisztusnak ismeretinek gyümölcset adá, mint egy üdőben irtanak ezek Lutherrel és Zwingliussal, amint meghallod. Ezek után adá az Isten más kémeket, kiknek általa tisztítódott meg az igazi Apostoli keresztség. Melyet az Krisztus szerzett. Mind ezen egy üdőben akarta az Úr Isten megadni az ígéretnek földét, az igaz és tiszta tudománt, hogy ha a nép engedett volna annak. De hogy ezek kémek megrettenének az Antikrisztus óriásitól, országoktól, királyoktól, erős városoktól, és minden régi atyáknak koncíliomtól, ilyen képpen ijeszték el a népet is, és innen lön, hogy az igaz kémeket úgymint Mózeset, Józsuét és Kalebát, kik az földet dicsírik vala úgymint eretnekeket megkövezzék. Mert Luther Márton Zwingliusra támada, mindketten penig támadának az anabaptistákra, kik Tigurun városában megölettettek... ..Mind ezeknek okáért az Úr Isten megbüntetvén visszavonya őket az jó földrül, és kémeket sem hagyta, azt többé látni, hanem mind a pusztában ölé meg őket, és a nép 40 esztendeig kényszerítették tévelegni az Antikrisztusnak pusztájában, úgy annira, hogy minket kik azoknak maradéki vagyunk mostan viszen be az Isten az ígéretnek földére igaz tudománra... ..Mostan vagyunk annak ötven esztendeje, hogy Luther Márton fel kezdé bontogatni a Krisztus koporsóit, melyekben az örök életnek megnyerése helyezettetik vala, tudniillik búcsúban, purgatóriomban, miséken és szentelt vízben. Mert Krisztus születése után ezerötyszáz tizenhét esztendőben kezdé Luther ezek ellen támadni, melnek mostan ötven esztendeje vagyunk, kit hogyha hozzá esetensz az 1517 esztendő teszen 1567 esztendőt, kiben mostan vagyunk...

...A babiloni fogságnak is hetvenedik esztendő volt vége, melyben ennek is végének kell lenni. Luther Márton és Zwinglius az ő vallásokat az augusztabeli gyűlésben 1530 esztendőben adá ki, el bocsátván azt mind az egész világra. Azonképpen az Isten az ő evangéli-

umát megtisztítván az Antikrisztusnak rútságától, 1570 esztendőben jelenti ki éppen mint az egész világnak... ..Ez pedig 40 esztendő Luther és Zwinglius 1530 esztendőtől.” (Dávid: Rövid magyarázat)

A koncepció szerint tehát az Antikrisztus a Niceai zsinattól az idők végezetéig, azaz 1570-ig dühöng a hívek ellen, próbálja őket tévutakra vezetni, elferdíteni a kinyilatkoztatást. Ebben az egyetemesség igényével fellépő, a múlt 1000 éve és a jelen közé egyenlőségjelet tevő koncepcióban a török veszély lényegtelen momentummá süllyed. Az internacionális, sőt interkontinentális gondolat szerint a törökök is a zsidókkal együtt az Antikrisztus félrevezetettjei, méghozzá a Niceai zsinat „három Istent” hirdető koncíliumai miatt.

„...és a törököknek hite hozattatik be miképpen Mohamet önnön maga, holott gyakorolta az hármias Isten ellen és a keresztyénektől csinált több Istenek ellen erősen tusakodik azt hirdetvén, hogy egy és magtalan az isten, mint szinte az római doktorok és filozófusok tanítják. Ezek után következnek az zsidók kik nyilván azt vallják, hogy ők ezért állottak el mellőlünk, az hitnek dolgában, és ez egy állatú és három személyű Istent prédikáljuk, és az római doktoroknak ez dolog felől való hamis bölcsességüket meg tartjuk. Ha ezt nem hiszed, kérd meg az zsidók közt való tanítókat, kik most élnek, olvasd meg, atyám fia keresztyén, az filozófusoknak könyveket, ki az keresztyéneket azért kárhoztatja és csúfolja, hogy négy állatból rakogatott Istenek vagyon, azt hirdetik.” (Dávid: Rövid magyarázat)

A világ megosztottságáért, a vallások és népek között dúló háborúkért tehát a három, sőt a négy istenhitet terjesztő Antikrisztus a felelős. Itt nincs az egyén, a nép vagy esetleg az atyák által elkövetett bűnökről szó. A török nem Isten ostora. Az Antikrisztus uralkodik, és van a világnak még pár éve az utolsó ítéletig a megtérésre.

A következőkben a párhuzam alkotórészeit fogom megvizsgálni a forrásanyag tükrében. Mik a bűnök, mi a büntetés és mi a magyar nép?

Az előzőekben láttuk, hogy az Istentől ránk küldött büntetést hányféleképpen indokolják a XVI. század klerikusai. Eltávoztatásukra azonban – ha látnak egyáltalán módot, és nem az elviselésükre biztatnak – csak egy lehetőséget mondanak, a bűnök felismerését és elhagyását.

A bűnök fogalmát a Biblia körbehatárolta, a legfőbbeket a tízparancsolatban meghatározta. Az „írás” volt a XVI. században a mérvadó. Minden prédikátor ehhez igazodott, de területenként és személyenként változó, hogy hol milyen bűn volt a gyakori, és ki melyiket tartotta súlyosnak. Éppen ezért a nyomtatott anyagban előforduló megnevezett bűnök statisztikai számbavételének és az ebből való, az egész országra jellemző következtetések levonásá-

nak nincs értelme. Személyenként vagy felekezetenként változott, hogy mit tartottak súlyos bűnnek. Tehát az, hogy Heltai a „részegség és tobzódás” ellen írt dialógust, az nem azt jelenti, hogy Kolozsváron több volt a részeg, mint Nagyszombaton, vagy hogy Nagyszombaton több lett volna a parázna, mint Kolozsváron, mert Bornemisza a szomszédos Semptén írta az „Ördögi kísérteteket”.

Az azonban nyilvánvaló, hogy a helyi adottságoktól függően más-más volt a bűn előfordulása az egyes vidékeken. Debrecen környékén gyakrabban „megkísértette az ördög” a marhatolvajlással az erre hajlamosakat, kevésbé a falopással, míg egy hegyi faluban fordított volt a helyzet. A Székelyföldön több volt az összeszólalkozás közben esett gyilkosság, mint egy dunántúli jobbágyfaluban.

Erről inkább a különböző helyekről származó jegyzőkönyvek anyagának statisztikai feldolgozása adhatna képet. Ilyen is akad néhány, de ez külön tanulmányt érdemelne.

A büntetésekből azonban mindenképpen lehet következtetni a bűnök gyakoriságára. Az egyes területeken súlyosabbnak vélt bűn valószínűleg gyakrabban fordult elő, ezek a közösség léte szempontjából veszélyesebbek. Persze ezzel a következtetéssel óvatosan kell bánni, mert egy-egy közösség nagyon hosszú időre örökíti azokat a mentalitásba is beépülő élettechnikákat, amelyek adott körülmények hatására előjönnek. Előfordulhat, hogy az öngyilkosság, az alkoholizmus és egyéb deviáns magatartás igen gyakori, a közösség mégis érthetetlenül enyhén bünteti „pszichikai szelep” funkciója, öntudati elem volta miatt. (Pl.: a paraszti katona-kardrántás, ahol a bátorság a privilégium legitim voltát igazolta.)

Egy-egy prédikáció valamilyen konkrét céllal íródott, így abban néhány bűn túlhangsúlyozódik. Ezért is érdemes ezt a nyomtatott anyagot a XVI. századból fennmaradt kevés számú városi és megyei statútumokkal összevetni.²⁵ A korabeli egyházfegyelmi eljárások mellett segítségünkre jöhetnek még a XVI. századi zsinati jegyzőkönyvek határozatai²⁶ is, bár tudjuk, hogy nem ugyanabba a kategóriába tartoznak, mint a megyei statútumok.

II. A BŰNÖK

1. A FŐBŰNÖK

Mit is tartottak a kortársak bűnnek?

A lutheri reformáció a jó és a rossz dualizmusát emeli ki, ezek állandó harca az élet. E szerint határozták meg a magyar reformátorok a bűnt:

„Nem különben kergetik egymást, mint két halálos ellenség. Ezek ha élnek is, de azért meg góltok, egyik a másiknak. (A lélek és a bűn.) A török meg holt a Magyarak és az magyar az töröknek, mert ha szembe találkoznak, egyik az másik halálára siet. Így mondatunk mi is hogy meg holtunk az bűnnek.” – írja Bornemisza. (Post. IV. 391.a.)

A reformáció erősen hangsúlyozta az eredendő bűn fontosságát. Egy másik helyen Bornemisza három dologgal magyarázza a bűn létét: a sátánnal, Éva hitető beszédével és az Ádámtól ránk származott bűnnel. (Bornemisza: Post. IV. 427.a.) Azóta az emberben adva van a bűnre való hajlandóság. „Mert mibennünk minden bűn bennünk termett miként mozdítja, akár az ördög, akár ez világi, akár az test. Ottan fel indul. Mint az ganéjt és undok szart, míg meg nem mozgatod nem annyira büdös, mikent megmozdítod, ottan az benne való büdösség fel indul. Így sok ember, mikor kísértettetik sokszor csendes: De ha reá rohan az testi kívánság, ez világi gonosz példák, és az ördög, és az ördög izgatása, akkor nem tud ellenállni.” (Bornemisza: Post. IV. 628.b.)

Az ördög főbűne a kevélység, a gőg, mellyel szembeszállt Istennel. Legtöbb prédikátor ezt tartja a legfőbb, leggonoszabb véteknek.

„micsoda az kevélység?” – kérdi Beythe István – „Isten félelem nélkül lenni, és bíznya maga ajándékaiban és erejiben. Isten ellen dihösködni, mikor kívánságunk be nem teljesülhetik és e bizodalomból egyebeket megutálni, amint a farizeusok.” (Beythe: Post. I. 252-253.)

Ennek ellenére az alázatosság: „Isten félelmében lenni, igazán megismerni tulajdon méltatlanságát, egyebeket meg nem utálni, nem rohanni egyebek hivataljába, de azokat cselekedni, amelyek mi hivatalunkon valók, és kérni Istentől szerencsésítést, és az ellenségös dolgokban készségösen Istennek engedni.

Isten segödelömnnek, és nyomorúságok könnyebbítésének várásával.” (Beythe: Post. I. 252-253:)

Máshol az alázatosság elleni vétekből jön szerinte minden bűn „visszavonyás, háborúság”.

Telegdi szerint is a kevélység a három főbűn egyike. A másik kettő a fősvénység és a „testi kívánság”.

„1. Kevélység: A bűnök eredete: Eccle 10. Nem ismerik Istent a kevélyek, a tisztesség kívánók, ezek miatt felebarátjukat is készek megtagadni.

2. Fősvénység: (Psalm. 143. Eccle 10. Ephes 5. Tim 6.) Nincs ennél gonoszabb, ez a bálványimádás. Mire visz? Uralkodásra, orcázásra, tolvajlásra. Öldöklésre, hamisan való esküre. Sőt hitetlenségre is, holott látjuk, hogy sokan megtagadják hiteket és törökké lesznek, hogy e világ szerént gazdagok lehessenek.

3. Testi kívánság – tisztátalan érti itt (Eccle 19), amely elszakítja az embert Istentől.”
(Telegdi: Postilla)

A mondanivalójuknak megfelelően csoportosítják a fő bűnöket a szerzők, és mind-egyikre találnak igehelyet is. Ennek középkori hagyománya is volt, az egyházatyáig visszamenő tradíció szerint hét főbűn van: kevélység, torkosság, bujaság, hiúság, fősvénység, harag, restség. Ezek közül az első a kevélység. Ennek az elgondolásnak az oka nem valamilyen társadalmi megfontolás, hanem a következő teológiai spekuláció: a Sátán a kevélység bűne miatt lázadt fel Isten ellen. Miután kitaszították a mennyből, elcsábította az első emberpárt és ez az eredeti bűn minden további bűn oka. Tehát az első bűn a kevélység. A második: Éva torkossága (szakít a tiltott gyümölcsből). A harmadik Ádám bujasága (aki inkább az asszonyra hallgatott, mint Istenre) – csak ezek után következik az összes többi bűn. Sokszor azonban 10-12 bűnt jelölnek meg, gyakran ezek erénypárját is, sőt voltak egész bűnkatalógusok, ezeket gyakran ábrázolták a képzőművészetben. Egy-egy prédikáció azonban nem mindig tükrözi a terület, vagy személy ítéletét az adott bűnről, mivel pár prédikációval később, a kifejtendő mondanivaló érdekében más igehelyet jelölnek meg a prédikátorok, és más bűnt tekintenek a legfőbbnek.

Beythe egy helyen a maga protestáns világnézete szerint a hitetlenséget jelöli meg főbűnként. „Egyedül a hit üdvözít”, tehát az ember egyedül és kizárólag a hitetlenség miatt kárhozik el. Ebben a teológiai rendszerben a jó cselekedetek a „hit gyümölcsei”, amelyeknek önmagukban nincs érdemszerző erejük Isten előtt. Az egyetlen, amivel az ember hozzájárulhat saját üdvösségéhez, hogy hisz Isten ígéjében – és bánja bűneit. Aki azt képzei, hogy üdvösségét – akárcsak részben is – a saját cselekedetével érdemli ki, az elkárhozik a kevélység bűne miatt, még akkor is, ha semmi más rosszat nem tesz.

Telegdi viszont katolikus: hite szerint vannak érdemszerző jócselekedetek, és a rossz oka sem csupán a megromlott emberi természet, hanem valamilyen konkrét rosszra irányuló szándék. Az első ilyen az emberi történelemben – ha hitelt adunk a paradicsomi bűnbeesés

történetének – Éva kívánsága volt, aki a tiltott gyümölcsöt megkívánta. Tehát az első bűn a földön a torkosság volt.

Sokszor azonban az igehely szemlélete a mérvadó. Beythét úgy elragadja a zsidó-magyar párhuzam, hogy az Ószövetség történelemszemléletét alkalmazza,²⁷ pedig azt, hogy az atyák vétkeiért a fiak kollektíven bűnhődjenek, már Ezekiel is elveti, az Újszövetség pedig teljesen ellenkező álláspontra helyezkedik eben a kérdésben.

Sok esetben egy bűn vonzatának osztják be a többi, hogy a bűnök összetartozását megmutassák. Kulcsár szerint például gyilkosok az alábbiak:

1. Akik embert ölnek.
2. Haragvók, gyűlölködők, mert ebből jön az ölés.
3. Gonosz szemmel néz felebarátjára, nem köszön „bosszú beszédet mond neki” fenyegetőzik.
4. Aki bolondnak mondja felebarátját, szitkozódik, átkozódik, „kígyót békát mond”. (Kulcsár: Post. I. 415.a.b.)

A torkosság nem jelent csak ételben való dúskálást. Erről így ír Telegdi:

„Az ördög mivelünk is így szokott cselekedni, szüntelen készlet, hogy a hasunkra gondunk legyen. Előnkbe veti, meg szükséges embernek magára és háza népére gondot viselni, mennyi sok a költség, és az jövedelem kevés. Ha mikor az isten jut eszedbe, hogy ú tégedet el táplál ott más sug a kísértet füledbe. Hogy itt csak az Istentül vársz és teszen magadra szorgalmatos gondot nem viselsz, nem fog teneked sült kappan az égből szádba repülni. Azért ha az mi kevés pénzed vagyon az utána el akarsz élni, add uzsorára azt, a derék pénz megmarad a haszonból táplálhatod naponként magadat, innep napon kerül a piacot valamit kaphatsz ott talám, kit nyereségre megvehetsz. Hadd a papokat a szentegyházba való imádkozást, hadd a gazdagokra a sok hallgatást, te szegény legény vagy láss az te dolgozhoz. Némelyeket megint vonson, hogy lopással, tolvajlással, egyéb gonoszsággal szaporítsák marhájokat. Ez az ú mestersége, hogy a szükségét vesse elő, és azzal csaljon meg, hogy a hasadra, avagy torkodra való szükséges gond viselésének színe alatt míveltessen gonoszt veled...

...Azonképpen midőn másnak szép ruháját, jó lovát házát látjuk annyira kívántatja velünk, hogy ha azt mienk nem telezettyuk (?) is, de olyat vagy hamis kereskedésükkel vagy jobbágyunk nyúzásával szeretteti velünk. Az átkozott szemfény vesztés mely egy nap vagy két nap után örökké való szegénységre és sötét tömlöccé taszít.” (Telegdi: Post. I. 376-377.) – Így kapcsolja össze a kevélységet a többi bűnnel.

Ezeken az általános, mindennapi bűnökön kívül még két csoportot kell megkülönböztetni: a korszak tipikus bűneinek és a szociális bűnöknek a csoportját.

A háború okozta üldöztetések miatt megnőtt a deviáns jelenségek száma, így az öngyilkosságoké, gyakori lehetett a családját kiirtó apa, aki talán a fogságtól vagy az éhhaláltól akarta így megmenteni őket. Így ír erről Bornemisza:

„Ha családos ember vagy, sok gyermek, cseléded vagyon, és nincs mivel tartanod, akkor az ő sírások mint egy nagy hegy leszen a te szíveden, mert szánod a te magzatidnak éhségöket. Ne essél kétségbe, se ne mesd meg gyermekidnek, vagy te magadnak torkát, gondold meg Istennek ígéretit, hogy még hajunknak szála is számon van tartva önála.” (Bornemisza: Post. IV. 240.a.)

„Mikor Isten háborút bocsát ránk azzal kísért, (az ördög) hogy Isten ellen cselekedjünk, megöljük magunkat.” (Melius: Válogatott prédikációk 199.)²⁸

A korban minden mértéket felülmúló deviáns jelenség az alkoholizmus:

„Az asztal mellett való ivászatról. Szláv eredetű szóval duska (fenékgig való) ivásnál: Némelyek az bornak el köszönésében csoda mesterségeket gondolnak, ki királyi egészségeikért, ki bú bor, búza fejében, ki minden jó szerencse fejében köszöni. Némelyek ismét feleségekkel mondatok jó bort. Azt pedig úgy nem innája meg, ha ugyan semmiképpen beléje nem férne. Vannak olyak is kik egy köszönéssel egyaz asztal népét az duska italra be foglalnak, mert ki jó bor látá kinek eszterhéjában, ki ottan iszék, kinek orra alatt múlik, kinek szolgálatjáért int. Vannak átkozott emberek is, kik az borban valami maszlagot vetnek, hogy az embert hamarabb meg részegítsék, avagy az bort velek, ki vetessék. Némelyek nagy küssebségnek és bosszúságnak tartják, ha annyit nem iszol amennyit reád köszöntenek vala, sőt ebből gyakorta üstök vonyás, gyakorta fegyverre is kelnek. Néha penig ha meg nem iszol, vagy nyakadba vagy kebledbe töltik.” (Bornemisza: Post. II. 99.)

„A tobzódók is részegesek teljességgel elidegeníttetnek az Úr Istentől. Kinek még az Ő szent igéjének hallgatásai nehéz kelletlen buzgó imádságok nem lehet. Mert mikent fel serkennek mindjárt csak torkosságról gondolkodnak. Kinek édessége miatt elfelejtik az idvösségnek gondját. Mert az testi édesség miatt meg aluszik benne a lelki édesség. És ki miatt mint egy agyon verettek ugyan el szelesednek és el kábulnak, hogy mint a barmok semmi egyébire ne gondolhassanak, hanem csak árnyék székre való ganejra, kinek külömb-külobmb kívánsága miatt annyi esztelenségre jutnak, hogy ő magok sem jók mi elég, mi nem természetek felett zabálton zabálnak, etten esznek, itton isznak, és hogy a torkoknak nagyobb kívánsága lehessen ő magok külömb-külobmb nyalakozásokkal izgatják kívánságokat, kik egy előbe az szépet válogatják, de végre még az disznónál is utálatosabbak lesznek, némelyek az étkeket az poharakba hányják és együtt az túros étket az borral isszák, az aranyos pohárt meg

unják az csizmából isznak, azt is meg unják és az pohár üveget rágják, pókot és legyet, tetvet és az bolhát rágják, eleven egeret és verébfiát kívánnak.” (Bornemisza: Post. I/LX)

Máshol a részegest könyörögtek Istenhez: „Csak itt hadna engemet élni e világon feleségem mellett és jó boros pincében, bár övé lenne a menyország. Esztelenek nem tudják az ganajt megválasztani az aranytul az gyengyet az árpátul az Isteni felségnek gyönyörűségét az ő keserves mérges kívánságoktul.” (Decsi: Az utolsó üdőben...)

Mivel a lakodalmak adtak okot a részegségre, ezért elítélik az itt folyó mulatozást: „Ahonnét távol legyenek imez gonosz vétek: 1. Tobzódás, 2. Kevélység, 3. az igen fölötte való nagy és mértékletlen költség, 4. az undok és fajtalan beszéddel töltönek üdöt, és azzal vígasztalják a vendégeket, 5. az Isteni félelemnek és szent tisztöletinek meg bánása, hogy tudnia illik , akkor ne részegesködjenek, mikor az Templomban prédikálják az Isten igéjét, és az Ő szent vacsoráját osztogatják. Mert efféle dolgokkal az nagy Isten megbántjuk és sok féle barátunkat meg botránkoztatjuk. A lakodalmakban imilyen szent dolgok legyenek jelen. 1. Isteni félelem 2. Tisztösséges vigasság és örvendezés, 3. Szent dolgok felől való beszélgetés, 4. szöntelen való imátkozás, 5. arról való könyörgés, hogy szörencséssé tegye.” (Kulcsár: Post. 151.b)

A prédikátor bizony elég vértelen lakodalmat képzel el. Bornemisza már engedélyezi a széphistóriák éneklését is, és a legszigorúbbnak tartott Melius a táncot is. A táncot általában tiltották, elítélték, az ördög szerzeményének tartották. Közrejátszottak ebben azok a középkori tömeghisztériás táncörületek is, amelyek időnként fölbukkantak Európában.²⁹ Bár Dávid is táncolt a frigyláda előtt... Attól függ tehát, hogy kik táncoltak, a katonák táncát például nem kárhoztatták. Amit feltétlenül elítéltek az az volt, ha nők és férfiak táncoltak egymással.

Decsi Gáspár a pogány áldozati szertartásokból eredezteti, ahova később beengedték az asszonyokat is, akik előbb egymással, azután a férfiakkal táncoltak:

„Ennek undok volta meg tetszik sok dologban, melyeket ű benne látunk, de főképpen a táncoló személyeknek állapotjából. Mert hova lehet éktelenb dolog az asszony állattul avagy leánzóttul, mint mikor mindenek előtt az férfiúnak kezére mennek, magokat fogdosztatják, ránkattatják és hordoztatják. A férfiaknak csak tekintetére is meg kellene pirulniok. Ismét az férfiúnak is hova lehet nagyobb orcátlanság, mint az más ember feleségét, leányát fogdosni, tapogatni, idestova hurcolni. Sőt ezekben ugyan válogatni, ezekkel mindenek szeme láttára nagy bujasággal suttogni, vigyorogni és az mint az Isten mondja az ű felebarátjának feleségével nyeríteni.” (Decsi: Az utolsó üdőben...)

Szerinte a tánc részegséggel jár együtt, Ciceróra hivatkozva azt állítja, hogy a józan ember nem táncol, csak abban az esetben, ha megbolondult.

2. SZOCIÁLIS BŰNÖK

Sokat vitatott csoport az un. szociális bűnök csoportja, amelyben a közösség vezetői, urai, a „fejedelmek” a „közösség” ellen követnek el vétkeket (nyúzás, fosztás stb.).

„Mind ez világot fösvenység elfutád,
Görögországot lám mind elpusztítád,
Jó Magyarországot nagy szégyenben hozád.
Az sok pártolókkal mindaddig dúlatád,
Mígnem Buda várát pogány kézben adád.

Fejetlen lábbá az urakat tötted,
Az sok dúlásból őket mind felemelted,
Kegyelmes uraknak őket mind nevezeted,
Az kegyetlen embert visszakeresztelted,
Az kegyetlen farkast báránnak nevezted.

Sok hamis törvént fösvenység költettél,
Ki soha nem volt, olyat is szerzettél,
Hamis harmincadot te nagy sokat leltél,
Hamis rovást leltél, hamis dézmát leltél,
Borfoglalást leltél, borváltságot leltél.

Közikbe hozál sok patvarságot,
Méltatlan elvissz nagy sok ajándékot.
De senkivel nem téssz te irgalmasságot;
Te hozád közinkbe az sok hamis vámot.
Az sok ispánságot, sok hamis hívságot.

Az szegény népnek erejét elveszed,
És munkájokkal az férgeket tölted,
Drágaságot mert vársz azért el nem költed,
Átkozott vagy búzát hogy így vesztegeted,
Bölcs Salamon írja noha nehéz neked.”³⁰

Szkhárosi már említette a széthúzást, mint az ország romlásának egyik fő okát. E könyv nem foglalkozik a humanisták immanens történelemszemléletével, és az ország elvesztésére vonatkozó véleményükkel sem, amelyben a széthúzás, a pártoskodás a fő érv. Ez a gondolatmenet nagyon logikus: a veszedelem idején való belső anarchia megkönnyítette az ellenség dolgát, ez okozta a vést, itt tehát a széthúzás ne elsősorban bűn, hanem politikai és stratégiai hiba.

A prédikátori gondolkodásban azonban ez másképp van. A dolgok nem „történetből” esnek. Nem a véletlen az irányító, hanem az isteni akarat. A széthúzás náluk az egyik súlyos bűn, többek között ezért sújtott Isten a törökkel bennünket. Számukra, akik Gedeon, Judit vagy Dávid példáját hirdetik, nem a „történet” és az ezt indokló észokok döntenek, hanem Isten.

„Másfelől esmétlen ah magyari urak
Elhajlának koronás királoktól:
Pártokat ütének János királ ellen
Királt emelének az németországból;
Ah sok pártolással felföldet elveszték,
És annál is inkább ez ország nyomorodék.

Mindezek szállának Istentől mireánk,
Bűnünk szerént és gonoszságunk miatt.
Egyfelől verete pogán törökökkel
Másfelől némettel és ah sok pártolókkal.
Ezzel megmutatá az hatalmas Isten
Hogy az ő bűnöknek erős bosszúállója.”
– írja Farkas András³¹

Először jelenik meg itt a századokon keresztül használt kép, a két malomkő között őrlődő Magyarországról. Melius is megfogalmazza ezt a gondolatot:

„Írva vagyon, hogy az pusztítás, háború Isten munkája. Ládde Isten akaratát a Sátának az fejedelemnek, tolvajoknak, Esa 54. Itt is a hadak Isten hadai... ..Hát nem történet az háború, égetés, pusztítás, dúlás, kóborlás ládde Isten míveli Psa. 45 Esa 4. A magyarok egymást eszik, ölig, vágják, maga kétfelől a két oroslán és farkas is, de mégis egymást eszik.

Isten ostora esik ti rajtatok, magyarok, a sok bűnért, pártolásért, király válogatásért, mint a zsidókon.” (Melius: Szent János jelenései 99.)

Bornemisza ugyanúgy vélekedik sokat idézett mondásában, hogy „a két tar császár között kopasszá válik az ország.” (A borotvált törökre és a közismerten kopasz Rudolfra céloz.)

Farkas Andrásnál még politikai tartalmú a kép, János király melletti kiállásra buzdít. Meliusnál azonban már teljesen erkölcsi szintre emelkedik. Telegdi ugyanúgy nyilatkozik, mint a protestánsok, de keveredik nála a humanista és a prédikátori szemlélet:

„A mi országunkat mi adá török császárnak a kezébe? Az országbeliek tétovázások és sok féle való szakadozások. Addig evék egymást, addig marakodának önköztök, hogy csak könnyen be jüve, be szálla a török, el véve tüllünk az arany almát, minden gazdagságunk és bévségnek földjét ki foglalá a kezünkből. Immár csak aleg akattunk hazánknak karaján, de még sem veszünk eszünkbe magunkat, hanem ugyanazon visszafordult erkölcsbe megyünk el, meg sem szűnünk meg a nagyon sok véghetetlen visszavonulástul. Mutass énnekem két urat Magyar Országban, ki egymást tiszta szüből szeresse.” (Telegdi: Post. 408.1.) A párhuzam vizsgálói hajlamosak voltak arra, hogy ezeknek a bűnöknek a megfeddésében a prédikátorok antifeudális megnyilvánulásait fedezzék fel, és hasonlóságot véltek látni Münzer mozgalmához, ez azonban így nem igaz.

Kétségtelen, hogy Isten büntetését a szerzők sokszor a vezetők, a fejedelmek népet fosztogató, meghasonlást, árulást keltő tevékenységével hozták kapcsolatba, és ennek talán egyik indoka lehet, hogy javarészt városi vagy mezővárosi környezetből jöttek, ahol nagyon ellenszenves volt a nemesi „személyválogató” parancsuralmi rendszer.

Kit tartanak fejedelemnek?

Bornemisza meghatározása a következő: „A fejedelemség Istentül arra rendeltetett tiszt, hogy éltetője lenne az anyaszentegyháznak az örök életre való híveknek és az oskoláknak, az afféle tanuló gyermekeknek és ifjaknak, kik üdvösséges tudománt tanulnak, és sok féle haszonra való tudománokat, és az békességes életnek az Istentül kiadott törvénye szerint, mely természetnek is törvénye, és azból jól röndelt egyéb törvények, hogy azokba híven eljárja, az szerint a jókat oltalmazná, és az szerint a gonoszokat külső fenytékekkel is megbüntetné. Mely fejedelemség imez kettőben függ kiváltképpen. Először: hon jó móddal népet bírni. Másodsor: kívül jó móddal haddal oltalmazni. Az az békességnek idejében otthon jó vigyázással bírja, igazgassa népét istenes, igaz és józan életbe, háborúnak idején pedig jó vétségnek oltalmazza őket. Ok nélkül hadat ne indítson, de ha arra igaz oka vagyon, azban Istent segítségül híja az ő tisztességéjért, az ő szent igéjének, az ő szent népének oltalmájért

hadakozzék és mint az pelikán szívéen szaggatja fiainak és vérével itatja őket, így ő is az isteni törvényét és az ő népét azzal oltalmazza, amint az úr Krisztus is erről csuda drága példa.

A fejedelmi tisztben pedig sok rönidet értünk. Minden előttünk járókat: mint császár, királyi herceg, gróf, marsalk, tanács, bíró, polgármester, kapitány, hadnagy, udvarbíró, porkoláb, ispán, szülék, gazdák. Amint külömb-külobb helyeken, külömben vadnak el rendölvén Rómába, Velencébe, Bécsbe, falukba másképpen. Mind ezekről Szt. Pál azt mondja Rómán 13, hogy Istentül való rendölésnek, és tüle szereztetett és engedtetett rönidnek.” (Bornemisza: Post. V. 404.)

Melius belefoglalja a fejedelem fogalmába a császárt és a mezőváros bírát is: „A fejedelemségnek sok ága vagyon, azért minden rendbelinek: császárnak, királynak, földesuradnak, bírának tartozol add meg.” (Melius: Prédikáció magyar nyelven 249.a.)

Telegdi kifejti a fejedelem feladatát: „Ez világiak a császárság, királyság, hercegség, fejedelemség, bíróság és egyéb efféle tisztek, melyeket az kik viselnek, tartoznak, hogy ez világ szerént oltalmazzák az községet, ítéletet és igazságot szolgáltassanak az ú alattok valóknak. Ez világi dolgokban, melyek testeket, tisztségeket és jószágokat nézik gondjokat viseljük.” (Telegdi: Post. III: 255.)

Bornemisza a téma fölbukkan a Postilla III. kötetében is, a feltámadás utáni II. Úrnapi prédikációban:

„A fejedelmek feladata itt, az ő alattok valójoknak idvességes életekre Isten igéjére hirdetésére és békességes nyugalmára nem viselnek gondot, ha valamiben nekik használnak is, de azt is csak ez világi haszon kedviért művelik, nem az Isten akaratját nézvén. Sem az fejiben, hogy az ő alattok való juhokkal egyetembe az örök idvösségbe Krisztus által feltámadnának. Kikkel rakva ez világ még az keresztyének között is, kik nagyobb gondot viselnek, lovász, kulcsár, szakács, kocsis, udvarbíró, rovó tartásra és rovásadó kisedésre, hogy nem mint az szegény juhoknak örök életére.”

Telegdi sem csak egyszer foglalkozik ezzel a kérdéskörrel, írásaiban máshol is található erről való elmélkedés:

„Ez világ szerént való fejedelemségek az emberi törvények, melyek az Istennek és a természetnek törvényével együtt járnak, és a testi fegyver annak erőt és hatalmat. A törvényből ítéletet teszen a jóknak oltalmára, és a gonoszoknak büntetésére... ..Szükséges, hogy a törvény és a fegyver el ne szakasztassék egymástul, hanem együtt járjon. Mert a törvény a fegyver nélkül olyan, mint a harang az ütője nélkül. Megint a fegyver a törvény nélkül nem mível semmi jót... ..E világi fejedelmek a végre rendeltetennek Istentül, hogy kilső fegyvereknek általa legyenek őrzői a tíz parancsoltnak, a bálványozókat, káromlókat, az innep tö-

rőket, lopókat, a fertelmes életűeket, gyilkosokat, és mindeneket, a kik ellene járnak az Isten parancsolatainak. Továbbá oltalmazzák hazájokat zanabonátul, észveszéstül, kilső és belső ellenségektül, hogy az ű alattok való népek csendes életet viseltessenek, és félelem nélkül békességben, eleven szabados lélekkel szolgálhassanak az ű Isteneknek.” (Telegdi: Post. III. 565-567.)

Tehát Bornemisza és Telegdi is – tekintet nélkül a köztük levő felekezeti és felfogásbeli különbségekre – egységes fejedelemportrét fest, amely sokban eltér a középkoritól. Természetesen a fő cél itt is Isten szolgálata az örök élet elnyerése végett, ennek érdekében kell működnie a fejedelmi bírászkodásnak. A fejedelemnek nemcsak védelmet kell nyújtania a külső ellenséggel szemben, hanem békességes, nyugodt életet is kell biztosítania.

Minden prédikátor elismeri a fejedelmi tiszt Istentől rendelt voltát, még az oly veszetül „feddőző” Szkhárosi is így nyilatkozik:

„Isten szerzése az fejedelemség,
Fejedelmet illet azért minden hívség,
Isteni bölcsesség, minden kegyelmesség,
Nagy tökéletesség, igazság és szentség.

Isten szolgálóinak vajjon hogy mondottok,
Kik az Isten ellen éjjel nappal jártok?
A kik prédikálnak azt is utáljátok.
Isten beszédének sohol helt nem adtok.

Nagy szégyenségben fejedelmek vagytok,
Ország pusztítóknak, csalárdnak mondattok,
Dúlók, kóbórlóknak, lopóknak mondattok,
De elhallgatjátok, hogy már nem tudjátok.”³²

XVI. századi prédikátoraink tehát Istentől rendelt tisztnek tartották a fejedelemséget, amelynek meghatározott feladatai vannak, és amelynek köteles mindenki engedelmeskedni. Ugyanakkor mind a középkori hagyományok, mind a lutheri két kard tana felhatalmazta a lelkipásztorokat a világiak figyelmeztetésére, a bűnök penitenciázására. Telegdi az előbbi idézetet a világiak után a „lelki hatalom” kifejtésével folytatja:

„A lelki hatalom peniglen a pönitenciának prédikálása által téríti az embereket a bűnből, hogy ördögnek rabjaiból Istennek szolgálóivá, az élő templomaivá legyenek. Tanítja őket

az Istennek igaz tiszteletire. Ki hittel, ájtatos imádsággal, hálaadással, a Szentségeknek gyakorlásával és jóságos cselekedetekkel tiszteltetik.” Szerinte a két tisztet nem lehet összekeverni. Korának az a baja, hogy még a püspökök is a világiakra figyelnek, a világi fejedelmek pedig beleavatkoznak a lelkiekbe.” (Telegdi: Post. III. 567-568) Ez nem jelent egyet Illésházy István későbbi elvárásaival, aki az egyháziaktól politikamentességet követelt.³³ De mutatja a vallásos élet követelményeinek, igényeinek felekezeten felüliségét, ami a XVI. század végén a reformokat óhajtó katolikus egyházban is megmutatkozik. Melius kilenc pontba szedi, hogy a prédikátor mivel tartozik a fejedelemnek:

1. Hogy a fejedelmet Isten igéje szerint vezesse, oktassa, tanítsa.
2. Hogy a fejedelmet intse az ő tisztire, hogy az Úrnak szava hirdettesse nyisson kaput a dicsőséges királynak, csókólgassák a fiút Psal. 2.24. Öljék rontsák a gonoszokat, parásznákat, eretnekeket, tolvajokat, az hamis tudománt. Pápa Hitit, az böndő here papokat ölesse, mint parásznákat. Mint Dávid Illés így ölik vágák a Baál vagy Bél papjait. Aki káromlást teszen az Úr neve ellen Krisztus ellen, Mózes törvénye ellen, meghaljon... ..most is úgy. Továbbá, hogy a jókat oltalmazza. Az Országra, a kösségre akiktül mint szolga szolgálat fejébe, adót dézsmát veszen oltalmazza gondja legyen reája.
3. Tiltsa a fejedelmet minden gonosztul kegyetlenségünk, hamis törvén ki adástul.
4. Meg tanétsa a prédikátor, hogy semmit többet Isten szerint ne vegyen a kösségen, hanem amit Isten és az ország el rendelt.
5. A kösséget ne nyomorgassa, ne vonja le gyapját büröstül, ne kínozza mint barmot, mert bánja az Isten. Esa 3.5.33.
6. A fejedelemnek adja az Isten könvét, megmagyarázza a Bibliát.
7. Hogy a fejedelem tékozló, fösvény, gond viseletlen ne légyen. Hamis mértéket, hamis fontot országába ne tartson.
8. Hogy ajándékért hamis törvént ne tegyen. Deut. 1.10.
9. Hogyamint megítélnek azt, ki is szolgáltassák. (Melius: Prédikáció magyar nyelven 243.a,b.)

Melius majdnem minden pontot a Bibliából vesz. Eszerint valami tanítói-figyelmeztetői szerepet jelöl ki az egyház papja aszámára a fejedelem mellett. Ugyanakkor, bár a pap fölött az egyház előljárói döntenek, de a halálbüntetést a világi hatalom hajtja végre. (Melius: Prédikáció magyar nyelven 242.a,b.)Ez a kölcsönös funkció hatalmazza fel őket a kemény, ostorozó hangra, amelybe azonban szükségtelen antifeudális szólásokat behallani. Ők a gyakran együgyűnek, szegénynek nevezett község Istentől rendelt törvényes vezetőit akarták rábírní, hogy tisztüknek megfelelően éljenek. Nem önkormányzati vagy politikai dön-

téshozatali jogokat követelnek az általunk is gyermeknek tartott „község” számára, sem utolsó időt váró, bosszuló szent hadat nem akarnak vezetni az urak ellen. Melius vádjai kemények. Az országra szakadt veszedelemnek szerinte a következők az okai:

„...mert az földi fejedelmek voltak komplárok, az az a papok. Barátok, pénzen mint Júdás el árulták Krisztust, keresköttek az emberek lelkével, mint testi lelki paráznák: A fejedelmek hitben nemesek, penig a szegénységet a sok rovással, harmanccaddal, dézsmával, perpatvarral, hamis törvénnel, éktelen kereskődéssel, sok szolgáltatással el nyomorították. E föld zsírját ti vettétek, ti ettétek meg” – fejezi be a vádbeszédet a zsoltár szavaival. (Melius: Szent János jelenései 238.a.) Máshol viszont a félelmetes Dózsa-féle kereszténységnek, anarchiának bélyegezve:

„Mert mindenkor ez átkozott természet igen regnál az emberek között, hogy anarchiát csinál, az azmind urak akarnak lenni nem enged a fejedelemnek, ottan körösztest támaszt.” (Melius: Prédikáció magyar nyelven 241.) Elképzelhetetlen, hogy az anabaptisták ellen hadakozó Bornemisza, vagy az antitrinitarizmus ellen élethalál-harcot vívó debreceniek titokban münzeri gondolatokat dédelgettek volna.

Beythe így vélekedik korának fejedelmeiről:

„Az mi fejedelmeink nagy részével hivataloknak nem gondolnak az körösztyéni gyülekezetnek tanúságoknak ártatlanok oltalmazásának, bínösök megbintetésének gondját hátra vetik. Tunyák, avagy kelletlenek dolgokat cseleköznek, épíjtenek, vadásznak, mada-rásznak, lakodalmakat szöröznek. És haszontalan és veszödelmes hadakat görnyeztenek.” (Beythe: Post. I. 212.a.) „Egyházi fejedelem avagy bíró, avagy polgári tiszt tartó akinek töké-lése vagy a jó cseleküdetre, de nem gyakorta cseleködteti, hanem sokakat elhagy tunyasá-gával és hasára visel gondot, avagy tulajdon házanépire és életire, ha veszödelmek kezdődnek történni... ..És a farkas elragadozza és elszéllőti a juhokat.” (Beythe Post. I. 164.) Itt a feje-delem legfőbb bűne, hogy nem látja el a feladatát, csak magával törődik a veszedelmek ide-jén, sőt néha még ő gerjeszt veszödelmes hadakat. Nem képes megvédeni a községet sem tes-tileg, sem lelkileg. Ez egy hadak járta korszakban valóban a lehető legsúlyosabb vétek lehe-tett. Ilyen uraknak tiltja meg Melius a tized szedését, mint hamis, munka nélküli keresményt, ezzel próbálván könnyíteni a hódoltsági keresztények sorsán.

„A kösség csak az fejedelmekre néz ha látja, hogy a fejedelmek fejet hajtanak papok-nak, ottan úk is... ..Maga csak kevés idvezül az fejedelmek közzül, Isten ez világ seprőjét választotta.” (Melius: Szent János jelenései 174.a.) – Minddenki a fejedelmekre hallgat, hi-szen ők irányítanak, jog szerint ők befolyásolnak mindent.

„Meg háborodik az pápa Antikrisztus, az Sátán, az világ, az urak királyok, ispánok, tolvajok, bírák, polgárok, ha az ő undok bűnöket fedded, de ne gondolj vele. A ki Istené, nem morog.” (Melius: szent János jelenései 123.a.)

Azért kell tehát különösképpen a fejedelmek bűnét ostorozni, mert ők a vezetők, az együgyű község őket követi. Ez az álláspont lehet veszélyes, de semmiképpen sem antifeudális.

Ugyanakkor a fejedelmek vétke – az, hogy tisztükben „gondviseletlenek”, az hogy nem tudták vagy nem akarták elhárítani a veszedelmet – a prédikátori gondolkodás szerint csak más, főbb bűnök következménye. Az Isten által küldött vést úgysem tudták volna elhárítani, különben is, a gonosz, rossz fejedelem minden esetben a nép bűneiért küldött büntetés.

Mózes szerint a fejedelmi tiszt kötelessége a hit tisztántartása. Minden felekezet, mint általában a zsidó-magyar párhuzamban, ebben is egyetért, felekezeteken felüli elveket vall. De mindegyik azt várja a fejedelemtől, hogy a másik felekezeten torolja meg a bűnöket, hisz mindegyik a másik felekezeten torolja meg a bűnöket, hisz mindegyik a másik felekezetet véli bűnösnek.

Az urak azonban nem törődnek a hit tisztaságával, kivéve, ha saját érdeküket védik, saját gazdagságukat növelhetik a rablott egyházi javakkal. Ezt Melius és Telegdi is jól látja:

„Ti béka természetű hitetlen bálványozó fősvény urak. Játékra költötök, még a Krisztus palástját köntösét is levonszátok, a prédikátor oskolák jövedelmét el vesztitek, hasogatjátok a sok hízelkedő, bajuzos Pilátos katonáinak, és úgy osztotok vele. De mind hamis és tolvaj sáfárokat megvér az Isten, még hátótokból is kivonsza. Most ha arra intenek, hogy az Isten házáat az oskolákat a tanítókat segítsétek, majd el fogynak a tanítók, nyomtassatok írást, prédikálásra való magyarázatot a szegény kösségnek. Ottan az mondog: No telhetetlenök a papok: Te magad nem ítéled meg, hogy hamisan a prédikátorok szülőjét (=szöllőjét), faluját, jövedelmét, dézsmáját elveszed. Igen kergeted a barátot, papot, nem a vétőkért, a miséjéért, hanem a palástjáért.” (Melius: szent János jelenései 129.)

„Azok a fejedelmek, tisztartók és polgárok, kik a törvén szerént való pispököket, egyházi népeket és igaz prédikátorokat el üzven és hátravetven tévelygő tanítókat fogadnak be helyekbe, követet bocsátanak uruk után és azt izenik neki: Ne te, hanem az Ördög uralkodjék mirajtunk. A fertelmes életű a részeges és fősvény követséget küld Isten fia után imígyen üzenvén ű neki: Nem akarom, hogy te uralkdjál rajtam, hanem a Vénusz és Bachus, és Mammon. Aki felebarátját szidalmazza, rágalmazza, átkozza, emberek előtt kisebbíti, az is utána izen Krisztusnak mondván: te én rajtam ne országoj, hanem az irigység, és gyűlölség, mely szívemet gerjeszti és nyelvemet indítja az én atyámfiain ellen.” (Telegdi: Post. III. 36-37.)

Itt a fejedelmek már nemcsak a tisztben vétkeznek, hanem visszaélnék hivatalukkal, hiszen nem Isten parancsáért, hanem saját haszonvágyukból üldözik az Antikrisztus szolgáit. Vannak azonban még súlyosabb vétkek is, a község rablását, nyomorgattatását említik a prédikációk lépten-nyomon a nagyszámú szociális bűn között.

Ezek azonban konkrét bűnök, nincs rajtuk mit magyarázni, részletesen kifejteni. Történetekkel való illusztrálásuk Bornemisza Ördögi kísérteteiben történik. Ilyen bűn a nép által elkövetett lopás is. Ezt egyszerűen csak felsorolják a prédikátorok. Nincs értelme, hogy egy felégetett házat, hamisan beszédett adót általános magyarázó elvvé emeljenek, ez az ördög egyszeri kísértése, amelyért a tett végrehajtója – az elszenvedők reményei szerint – vagy ezen vagy a másvilágon megbűnhődik. Ezek nem olyan absztrahálható bűnök, mint a kevélység, a paráznaság, vagy amint láttuk, a Szkhárosi-versben mindent felölelő, allegóriává emelkedő fősvénység. Ez egyébként az úri réteghez köthető tipikus bűne a kornak, ellentétével a tékozlással együtt.

„Az fősvénység oly vétkek, mely felöttöb való nyughatatlanságával és hitetetlen szorgalmatosságával ingatja az embert minden dolgoknak meg szerzésére és sokféle külömb marhának takarására... ..Az egyéb vétkek kedig apadnak, mind [sic!] részegség, paráznaság, kóborlás, az emberek vénségére megszűnnek. De ez átkozott fősvénység, hova vénebb az ember, mind holtig áradton árad. (Bornemisza. Post. IV. 297.b, 298.a.)

„A telhetetlen fősvény nem esmeri az ő urát Istenét, aki őtet teremtötte,A telhetetlen kész az Úristennek nevét megtagadni, mint Júdás egy kevés pénzért is kész Istenre és lelkére százszor is megeskünni egy kis nyereségért. A telhetetlen még édes atyját, anyját édes atyafiait is megutálja a pénz kedvéért, és azok előtt elrejtí. A telhetetlen kész minden tolvajságra, lopásra, gyilkosságra, csigázásra és egyéb kízásokra, csak hogy nyereségét búzölje.

A telhetetlen soha jóra nem költő kedvvel, sem Isten igéi hirdetésére, sem árvára, sem fogoly szabadulására. Sőt még az önnön gyermekének tisztességgel való nevelésére is nehezen költ...” – ugyanakkor tékozló a gonosz dolgokban – „...Parázna friss öltözetre, kevélységre, torkosságra, haszontalan játéokra, friss házakra, kertekre, lovakra és egyéb cifraságokra, s devélységek eszközére örömet tékozolja mindenét... ..A telhetetlen hasonlít a macska szeműkhöz,, kiknek még éjszaka is fénlík a szemek, mert minden fele pillognak, hol mit kaphatnak. Hasonlítják az vakondhoz, mert szemtelenöl túrnak. A farkasokhoz is, mert szájukatátva mindenét elnyelik és elragadják. Torkát hasonlítják az égő kénkőhöz, mert ugyan égve mindenét szomjúhozza. Kezét éles törhöz, farkas, medve és oroslán körméhez. Mert nagy kegyetlen kízásokkal vakarcsal mindenütt. Lábát a szárnyas madárhoz, mert futton-fut, mintha szárnyon járna, mind télbe, nyárba, földön, vizen minden helyeken. A szívét hasonlít-

ják nyúlhoz, mert mind éjjel nappal féli és rettegi marhájának veszedelmét. Életét hasonlítják az arannyal meg terhelt számarhoz, ki mindazáltal csak szénát és szalmát rág. És hasonlítják a szántó örökhöz, ki a zabnak földet szánt, de azt a ló eszi... ..Hasonlítják ahhoz is, akinek egyik kezére nagy követ kötnek, a másik kezén pedig szárnya nevedett. Mert ha szinte egy felől égbe repülne is, más felől alávonatik. És mind hírében, tisztességben, és végre marhájában is megküssebbedik.” (Bornemisza: Post. I. 58.)

Ha statisztikát készítenénk a bűnök előfordulásáról, a bálványozás-paráznaság-pénzimádat mellett a szociális bűnök kárhozzátása a leggyakoribb. A toposzhoz mintául szolgáló Bibliában is sokszor előfordul az, hogy a nép nyomorgatásáért, az özvegyek, árvák nyúzásaért, a mózesi törvény szociális részének megsértéséért sújtja a zsidókat a veszedelem.

Ezt ugyan Bornemisza hadiprédikációjában nem a fejedelmekre érti, hanem az alattuk harcoló vitézekre, de a katonák cselekedeteiért a vezetőik is felelőssek:

„Felfegyverkeznek, és ingyen se halandó embernek, hanem fene vadnak, oroslánoknak, avagy farkasoknak alítják magokat. Ez okáért merülnek olyan igen az sk kóborlásba, sákmány tételbe, zabálásba, undok szitkozódásba, Isteni káromlásba, bujaságba és minden szertelen pogányi dologba... ..kikért Isten igaz ítélettel rontatja és pusztíttatja a keresztyén országokat. Mintha nem az Isten hanem az ő fegyverek és bűnbe való szabadságok veszé meg az ellenséget.” (Bornemisza: Post. 460.a.b.)

„De immár szokról a vitézekről szólok, a kik sem a pápához, sem a krisztushoz sem hallgatnak, sem keresztyének, mert a keresztyén hitnek reguláját semmibe nem tartják, sem emberséggel való vitézi természet nincsen benne, hanem a vitézljő szép név alatt dülök, fosztók, ország tolvaji, bor fészkek fertelmességek edéni és az Isten haragos tüzének reánk gerjesztői.” (Bornemisza: Post. V. 470.)

3. ISTEN SZEMÉLYE ELLEN ELKÖVETETT BŰNÖK

A XVI. század prédikációiban – ugyanúgy, ahogy a Bibliában – az Isten személye ellen elkövetett vétkeket tekintik leggyakrabban a veszedelem okainak. Ezek pedig: a bálványimádás, a „bálványozás” (ez azonban sokkal több bűnt ölel fel, mint a felekezeti jellegű acsarkodás, és az antikrisztológiához csatlakozó eretnecség), a pénz (Mammon) szeretete, azaz a fösvényesség, az uzsoraság, de ide kötődött lazábban az ünneprontás és a káromlás is.

Már beszéltünk a fejedelmi tiszt megsértése kapcsán a bálványozásról. Ott a prédikátorok azért panaszkodtak, mert a fejedelem nem teljesíti kötelességét, nem üldözi eléggé a bál-

ványimádókat, vagy ha igen, akkor csak haszonlesésből teszi. Ez előfordult Meliusnál is, Telegdinél is, tehát a gondolat felekezeten felül áll.

A katolikusok azt állítják, hogy a protestantizmus megjelenése, eretneksége miatt szállt rájuk a büntetés. A protestánsok szerint a katolikusok bálványozása okozta ezt. Téves az a föltételezése az eddigi szakirodalomnak, amely azt állítja a párhuzam kapcsán, hogy felekezeti szempontú, polemikus hang, amely amásikat teszi a török megjelenése okául, a XVII. Században jelent csak meg, pontosabban a Magyar-Pázmány vita kapcsán.³⁴ Telegdi így ír az "Egynéhány jeles okai..." című műve végén:

„A török fegyver is kétség nélkül főképpen ugyanazon Luther Evangéliumának gyümölcse. Ki csak ebből is megtetszik, hogy mikor a lutherség közinkbe száll, a tájban kezde hatalmat venni rajtunk a török császár. Nándorfejevár 1521 esztendőben akada pogány kézbe. Lajos király a magyar urakkal, neesekkel egyetembe a Mohács mezején 1526 esztendőben vesze el: Midőn immár imitt-amott titkon fészket vér vala ez országban az új tudomány. A ki azt tagadnája, [sic!] olvassa meg az ország Artikuluait, vagy végzéseit, melyeket 1525 esztendőbe a Rákoson végezenek, és a többi között meg találja azokban, hogy valahol lutherek találtnak, meg égettessenek. Kiből megtetszik, hogy voltak immár a mi nemzetünk között is alattomba lutherek tanétványi, és azok ellen tének az országbeliek olyan végzést.

Nem szenvedheté el Isten, hogy az anyaszent egyháznak igaz tudományát hátra vetvén, sokan eretnekséget követnek, az ű szent nevét szidalmazzák, igéjét megutálják, a Szentégeket és Szenteket káromolják, minden Isteni tiszteletet meg utálnak, és minden gonoszságban elmerülnek, annak okáért reánk bocsátá a pogány törököket, azokkal bünteti és ostorozza az embereknek Istentelenségét.”

Kölcsönösen leantikrisztusozzák egymást. Már Ozorai egész vitairata azt a célt szolgálja, hogy lerántsa a leplet az „Antikrisztus tagjainak”, a katolikusoknak és a törököknek a működéséről. Telegdi egész művet szentel annak bizonyítására, hogy a pápa nem az Antikrisztus, de ellenfelei annak szolgálói. A kor tehát egyáltalán nem mondható polémiamentesnek, hiába hatja át mélyen átérzett büntudat az egyes felekezetek tagjait.

„Azok is paráznák, kik szüntelen ágyban hevernek, és csak testi tunyaságot szüntelen minden napon űznek... ..Ezért vesze el vérözönnel az egész világ, szodoma, ezért sillyedet el öt várossal egyetembe, ezért vesze el Dávid király országát, feleségét, gyermekeit. Ezért is vesze Sidó ország Trója, Buda és Magyarország, mert a lelki paráznaság mellett, az bálván imádás mellett minden várok, városok, klastromok, káptalanok, pispökségek, érsekségek rava valának röttenetes, fertelmes sodomita étlettel.” (Bornemisza: Post. II.109.)

A babonaság, varázslás az Isten ellen elkövetett bűnök közül az egyik legsúlyosabbnak számított, a káromlással együtt. Ennek a nagy-múltú bűnnek a képviselőit a kor általában halállal büntette. Bornemisza a Szegény Lázár példabeszéde alapján azt mondja: A halottak megjelenítését azért nem akarja az Isten, mert az ördög is képes erre.

„A mint ma is száz ezer hazugsággal csalogat az nézők és bűnbájosok által, kik ötöt [sic!] viaszban jövendőt mondanak, csuporkában kenetet forralnak holt tüzet vízbe hánnak, rosta által és az szita által cselekesznek, ki miatt meg az megvilágosodot emberekben is ily nagy esetet láttam, hogy midőn feleségét, gyermekét, atyafiát vélné ördögtül gyötörni, mint ha ledérc lalnék vele, el ment ördögösökhöz... ..hogya elüzetnék tőle, de ugyyan nem használhattak: Így sok számtalan babona szót hallottam fő emberektül, hogy halottas háznál nem jó köszönni, a fokhagymára Lőrinc nevet kell írni fogfájástul, nehezeknek nem jó keresztelni, pénteken nem jó kendert csapni. Az szitát mikor veszed az mélyebb részéről kell nézni, hogy domborúbb kenyered legyen. Mind felkeltedben, le fektödben életedben járásodban, nézésedben, öltözetedben, mosdásodban, imádkozásodban, mely fele kell nézni, fonásodban, szapulásodban, szövésedben, szántásodban, kapálásodban, aratásodban, sütésedben és minden féle dolgaidban temin ezer babonát és bűnt bájat intnék az hitetlenektül, kinek veszedelmire Isten reájok bocsátja az ördögnek csuda tételét, hogy e kis nyereség miatt örökre elvesznek.” (Bornemisza: Post. III: 15.)

Melius is tud róla: „Hát ti nézők, éjjel járó boszorkányok kik betegségre olvastok, jaj ti nektek. El vesz Isten a ti bínetekirt. Babonaság az mikor természet ellen varázsoltok.” (Melius: Szent János jelenései 141.a.)

A bálványozást, eretnekséget, a kor embere „Istennel való házasságtörésnek” fogja fel, és mivel Pál a testet Jézus tagjának mondja (Korintosziak 6.), ezért a testi paráznaságot is Istennel szembeni árulásnak tartották. A kor prédikátorai (pl.: Decsi) a Szentlélek elleni bűnnek vélték, amelyre nincs bocsánat, ezért halállal büntették. Ismert Melius követelése is, amikor a világ hatalomtól a paráznákra halált kér, és minden enyhébb büntetést az isteni törvény megrottásaként értelmez.³⁵

Ugyanezt mondja az eretnekekről, azaz a szentháromság-tagadókról és anabaptistákról is.

Nemeskürty István megpróbálja „humanizálni” Bornemiszt,³⁶ felölelve a XX. századi toleranciával, és azt a történetet idézi tőle, amikor egy prédikátorhoz házasságtörő asszonyt küld a földesúr. Nem akarja a halálát, és úgy gondolja, ha Isten szolgájának a kezébe adja a döntést, az megkegyelmez. A pap azonban nem kegyelmezett. Nem sokkal később rajtakapták a papot egy fiúgyermekkel, a földesúr azonban nem ítélte halálra. Máshol azt idézi tőle, hogy

a paráznákat elég egyszer-kétszer a pellengér alatt megcsapni, nem kell mindenáron halálra ítélni. Bornemisza tényleg belátja az ember gyengeségét, a szerencse forgandóságát, meg is fogalmazza szárnyal sorokban: „Bizony a mi erőnk is csak olyan mint egy füst, kit a szél idestova szaggat.” (Bornemisza Post. II. 661.) (Mint önvallomásaiból is kiderül, ő is ettől a „kísértettől” szenvedett a legtöbbet, ezért talán megértőbb volt iránta.) De a törvényt ő is tudja, és ha az egyházi ember meg is bocsáthatja a bűnt, a világi tisztartó soha. A paráznaságot csak bizonyos minősített esetekben sújtották halálbüntetéssel:

1. Szodomitizmus.
2. Az erőszakos nemi közösülés szűz leánnyal („szüzek megrontása”).
3. A férj joga volt megölni a tetten ért házasságtörőt, és az asszony ellen bűnvádi keresetet indítani.
4. halállal büntették a visszaeső prostituáltat is. (Első esetben csak „kicsapták”, „2kiseprűzték” a városból.)

Hogy mely esetekben szabható ki paráznaságért halálbüntetés, azt tételesen is felsorolja János Zsigmond ítéletlevele Brassai János ügyében.³⁷ Brassai 1569-ben Kolozsváron paráznaságért halálra ítélték és kivégezték. a fejedelem felülvizsgálta az ügyet, s mivel az ítéletet jogtalanak találta, fő- és jóságvesztésre ítélte a város főbíróját és tizenkét esküdtjét. Bornemisza viszont elégtétellel vette tudomásul Brassai kivégzésének hírért: „Brassai János Kolozsváron minden asszonyt megszeplősített, amiért kivégezték. senki ne bízza el magát, aki parázna.” – írja az Ördögi kísértetekben. Pap azonban nem ítéltetett halálra, legfeljebb eklézsiakövetésre. A pellengér vagy halálbüntetés kiszabása a világi hatóság jogkörébe tartozott. A pap mindössze erkölcsi nyomást gyakorolhatott a világi elöljárókra annak érdekében, hogy minél szigorúbban büntessék a paráznákat. A Nemeskürty által idézett példában tulajdonképpen arról van szó, hogy a pallosjoggal rendelkező főúr alkalmilag átengedte az ítélelhozatal és a megkegyelmezés jogát a prédikátornak, aki azonban visszaélt ezzel. „Ne ítéld, hogy ne ítéltessél”, mondja az Evangélium. Az anabaptisták kivételével e bibliai szentenciát úgy értelmezték, hogy „ne ítéld, ha nincs törvényes bírói jogköröd”. Bornemisza példázata erről szól.

Az anabaptisták szerint viszont keresztény ember egyáltalán nem vállalhat pallosjoggal járó hivatalt.

A református és evangélikus vélemény az volt, hogy papi személyek ne gyakoroljanak pallosjogot, bízzák azt a világi elöljárókra. Bornemisza és Melius azonban nem is annyira ezen, hanem azon a halálos, szentlélek elleni bűnnel való üzletelésen háborodik fel, amikor Isten tisztartója azért enyhít önhatalmúlag, képmutatóan a törvényen, hogy saját hasznát keresse.

Bornemisza állásfoglalását a katolikus papokkal, vagy az anabaptista morva barátokkal szemben viszonylag szelédnek tartják. Valószínűleg nem így vélekedett volna, Debrecenben él, de Nagyszombat és Bécs kapujában nem Antikrisztusozhatta le a császárt, nem követelhette Julius Salmtól a katolikus papok megölését. De amint Telegditől tudjuk, igenis kalodáztatta a gyónni járó jobbágyokat.

Így ír erről Melius a szerzetesek kapcsán:

„Ím mind koplalunk, testünket vexálljuk, törjük az aszu földön cseri fakó és Apácca módra szűrt viselünk.” (Melius: Válogatott prédikációk 185.)

A protestánsok a paráznaság bünéhez sorolták a fösvényiséget, a restséget, a házasságra alkalmasok önmegtartóztatását, egyáltalán az Istentől kapott erő elvesztegetését. Ez párhuzamos a lelki paráznasággal, ez Isten éltető erejének elutasítása, az élettelenhez való fordulás.

„A paráznaság megöli az ember szívét.” Ose 4 Bornemisza egyenrangúnak mondja a gyilkossággal:

„Amint midőn valakin bosszúnkat ki tölthetjük, szidhatjuk,, verhetjük, perpatvarral, haddal háboríthatjuk, ugyan híznak utána akkor magagyilkosságot üzünk. Azonképpen az bujaságot, torkosságot, friss öltözetet, festett orca és egyéb kevély magamutogatást, vitézségednek, kazdagságodnak, lovadnak, házadnak mutogatása, nagy édes és gyönyörűséges dolognak tettszik, maga mind ez a paráznasgnak segítő társai.” (Bornemisza: Post. III. 219.a,b.)

Nem elég, hogy az Isten által adott energiát elpazarolja, amivel saját tisztükben Isten dicsőségére tevékenykedhetnének, még saját szenvedésüket érdemnek tulajdonítják, és az örök élet elnyeréséhez próbálják felhasználni. Ezen a reformáció utilitárius életvitelt helyesdő prédikátora felháborodik. Mindennek a tetéjébe még képmutatók is:

„Sós vizával, borsos drága étkeken, jó felföldi, Somogy, Baranya, Szerén borával vesződnek.” (Melius)

Hasonló a véleménye Bornemiszának is: „Vadnak pedig sok henyélők, kik eszességnek tartják, mikor koslatván gond nélkül élnek. Ilyen vala Thales a hét görög bölcsnek egyike, ki Solont neveti vala, midőn fia halálán sírva ő magát boldognak állítá, hogy sem felesége sem gyermeke nem volna.” (Bornemisza: Post. II. 104.) Miután így elveri a port Thálészen, a humanizmustól induló, a görögből Szophokles Elektráját fordító prédikátor kifejti, hogy bűnös, aki kerüli a házasságot.³⁸ Erre két jellegzetesen protestáns érvet hoz fel. Az egyik a praktikuságot hangsúlyozza, a másik szerint a magányos csak saját testét neveli, holott azt Szent Pál szerint gyűlölnie kellene, vagy házastársa hatalma alá helyezni.

Ugyanezt a haszonelvű életfelfogást tükrözi Kulcsár György írása is, de ő toleránsabb a katolikusok elveivel szemben:

„A házasság Isten országára való szaporodás legyen, ezért tisztességes is legyen, hogy Isten szerént való elválhatalan [sic!] egyesülés legyen. Seki nem vétetnek azért ki az házasságból, hanem csak azok, akik erőtlenségben születnek: avagy az, kik emberek miatt az házasságra való indulattul megfosztottanak: avagy az, kiknek Istennek szent lelke megszállotta szívüket, és tisztaságra szentölte őket, mint szűz Máriát, Keresztelő Jánost, és Jeremiás prófétát: avagy akik Istennek országának szorgalmatosb hirdetésiért megnyitották az ő kívánságokat, mint az Krisztus Apostoli közül egynéhányan és némely doktorok.” (Kulcsár: Post. 149.a.)

5. VÁLTOZÓ TÁRSADALOM

A parázñaság, a házasságtörés bűnébe esetteket Mózes törvénye szerint – ebben az esetben alkalmazkodtak hozzá – egyformán kellett büntetni. Mégis általában a nőt szigorúbban büntették. Ez abból adódik, hogy a XVI. században a legszűkebb értelemben vett családi élet szempontjából fontosabb elem volt, mint a férfi. A házastárs, a gyereknevelés, a család összetartása az ő vállán nyugodott. Szerepük is megnőtt a társadalom minden rétegében. A török korszak sokkal mobilabbá tette a középkori szilárd, zárt társadalmi egységeket. A gyakran távol tartózkodó főúr helyett egyre inkább az asszony irányította a gazdaságot, amint az a levelezésekből is kitűnik. A polgárság és a parasztság körében is változások zajlottak le. A menekültektől felduzzadó mezővárosok bekapcsolódtak a megélénkülő tranzit kereskedelembé, „áros népek” hónapokig járták a világot. A pusztásodás és az állattenyésztés iránt növekvő igény a pásztor- és hajtóréteg növekedéséhez vezetett. Ők szintén a családtól távol töltötték idejük nagy részét. A női emancipációútját a reformáció is egyengette. Melius Juhász Péter Arany Tamással vitatkozva kijelenti, hogy a nőnek is van lelke, pedig ő nem viseltetik túl nagy jóindulattal a női nem iránt. Ha van lelke a nőnek, akkor viszont vallási szempontból teljesen egyenjogú, ő is lehet Isten kiválasztottja. A nő szerepének megnövekedése arra készítette a prédikátorokat, hogy a nő szerepét is megfogalmazzák, tanácsot adjanak neki életviteléhez. Három ilyen asszonyportré maradt ránk, Meliustól, Beythétől és Kulcsártól:

„Az asszony állat haja hosszú, megeresztett, mert puha testű, hajló az bujaságra, parázna hízelkedésre. Rövid az ű ó esze és tanácsa, mindent hamar kíván, semmit meg nem tud jól érteni, végre sem megyen semminek: ű csak szemmel, csókval, öleléssel csal mint Éva Ádámot: Semmi erű nincs benne az baj vívásra ellenségivel, hanem bujaságra, rabságra neki adja magát az ellenségnek.” (Melius: Szent János jelenései. 133.a.) Hozzájuk hasonlítja a

pápát és az eretnekeket, akik „Elmében, kézi munkában nem jók, csak a fejedelmekhez dörgölődnek.”

Lehet, hogy Meliusnak rossz tapasztalatai voltak a házaseletről, de inkább a kegyetlenkor hibáztatható. Látni fogjuk, milyen hévvel hadakozik az antitrinitárius-anabaptista propaganda ellen, talán a „hajás szentök”, a hosszú haját viselő rajongók szimbólumát látja az asszonyokban, akik ugyanúgy minden kis hatástól befolyásoltatnak, mint az ősbűn idején Éva a kígyótól. az utolsó mondat pedig a törökidők szomorúságára emlékeztet, az elrablott nőkre, akik nem tudtak ellenállni az erőszaknak. Egy férfinak még volt reménye arra, hogy kiszabadulhat a fogságból, és ha hazatér, úgy viszonyulnak hozzá, mint azelőtt. egy nőt, ha ki is szabadult, a társadalom, mint pogánnyal bujálkodót, nem fogadta újra be. ilyen esetről tudunk 1541-ből, amikor a Budát a németek kezére játszani akaró Bornemisza Tamás híresen szép feleségét átadták bosszúból a töröknek. Az asszony később kiszabadult, de a férje nem fogadta vissza.³⁹ Ugyanígy esetről értesülünk, amikor egy hegyaljai prédikátor feleségét rabolják el a törökök. férje kiváltaná a fogságból, de a meggyalázott asszony nem érzi többé méltónak magát, hogy férje mellett éljen.⁴⁰

A fogoly nőket elnyelte a mohamedán világ. Ha titokban meg is tartották keresztény hitüket, annak gyakorlására már nemigen nyílt mód. Rabságban született gyermekeik törökök lettek, habár sokan tudtak közülük magyarul, sok tolmácsnak, vezető magyarországi töröknek volt magyar anyja. Gyermekeiken keresztül ők már az új élethez kötődtek. Róluk végleg lemondhatott az egyházszervező Melius.

Az idézet utolsó mondata azonban nemcsak a fogolynőkre vonatkozott. A hódoltság városaiban, mint arról Thuri Farkas Pál leveléből értesülünk, gyakori volt, hogy a jobb élet reményében a nők elhagyták férjüket, családjukat, vagy színes ruhákért, csecsebecsékért hajlandók voltak a paráznságra.

„Igen kevés tisztességes asszonyt találsz itt. Ilyen özvegyet pedig szinte alig: nem fél itt senki a gyalázattól. Csak az tisztességes és szemérmes, akiben különösen tündöklük a tisztaságok ama kegyelmi ajándéka. Egyes férfiak azért ütik házastársukat, hogy azok kis sérelem miatt is a törökhöz meneküljenek. Nem hiányoznak olyanok sem, akik bár jól ismerik feleségük ballépését, de rejtegetik, mivel semmit sem használnak azzal, ha nyilvánosan felfednék. Azt a magyar nőt, aki a török ágyát csak egyszer is megismerte, magyar férfi többé el nem veheti...”

...Török férfinak magyar nőtől született fiát megkeresztelni főbenjáró bűn, amely a legsúlyosabb büntetést vonja maga után a szülőkre és a keresztelő személyre...

...Szerfelett leselkedik a török az asszonyokra és a hajadonokra. Aki elfogadja a török férfi nyújtotta almát és azt tanú bizonyítja, az a török házastársa lesz. Mindennapos látvány, hogy polgárasszonyok török férfiakkal kezdenek viszonyt, elhagyják még élő férjüket, olykor a tanácsos renden levőt és a gazdagot is. Nincs ezen nők között egy sem, akit aztán lopva el ne vinnének a gonoszok lernájába, Konstantinápolyba, mégis a fényes ruhák miatt, amikkel behálózzák őket, naponta akadnak, akik összeállnak velük. Ha a török megszeret egy hajadont, vagy egy özvegyasszonyt, lázas szenvedélyt színlel, és a bírót tanúul hívva öngyilkossággal fenyegetőzik arra az esetre, ha a nő nem megy hozzá. Viszont ha hozzámegy, ami olykor megtörténik, nem fogja elkerülni a rabszolgaságot.” (Thuri Farkas Pál levele)

Melius ezt is rosszallja, hiszen erről ő is hallhatott a hódoltsági mezővárosokban. Egy zavaros, feldúlt világban kemény törvények kellenek, de ott, ahol a világi hatalom ebben nem segédkezik – sőt ellene van – ott az egyház pásztorának kell összetartani a nyáját. Ahol a török szabja a törvényt a világi bíró székéből, ott az élet minden részletére kiterjedő vallási törvény- és szokásrendet kell kialakítani, hogy a keresztény vallás és a társadalmi megítélés állhasson szembe az idegen nép és az idegen vallás erőszak szabta törvényeivel. Melius és társai ezt a feladatot látták el. Melius Kánonos könyvében olyan kérdésekkel is foglalkozik, hogy mikor mehet újra férjhez a fogolyként elhurcolt ember felesége, ha mégis visszatér az első férj, kit illetnek a gyerekek és az asszony. Kemény törvények voltak, de szabályozták az életet (pl.: a menyasszonynak hat évet kellett várni fogságba esett jegyesére, csak azután mehetett férjhez).⁴¹

Ha megbomlik a keresztény erkölcsi rend, az veszélyezteti a közösség létét, autonómiáját. A családsággal, keleti szimboliztikával (alma), a fényes ruhákkal csábító vagy erőszakkal zsaroló töröknek nemcsak a nők elcsábítása a célja, akiket később ők is megvetnek és rabszolgaság lesz a sorsuk, hanem a keresztény, magyar város megosztása is, hiszen peres ügyekben, még családi perpatvaraikban is a törökhöz fellebeznek, nála keresnek oltalmat egymás ellen. Ez a taktika az ortodox keresztény területeken bevált, nálunk a lelkészek nyáját összetartó, eléjük szigorú törvényeket állító tevékenysége ezt megakadályozta. Köszönhető a magyar végvári katonaság szigorú megtorló intézkedéseinek is.

Thuri Farkas Pál levele szerint az özvegyasszonyok esnek leghamarabb rabul a török csábításának. Nekik volt a legnehezebb a sorsuk, gyakran fiatalon maradtak özvegyen, sokszor gyermekkel, anyagi támasz nélkül, egy olyan korban, amikor egy család élete férfierő nélkül szinte elképzelhetetlen volt. nekik ad biztatást, tanácsot és vigasztalást Kulcsár György:

„Imez azért midőn özvegy asszonyállatnak az ő tiszt:

1. Hogy Isten félelőmben éljen, el ne távozzék az templomtól, az az a Isten igéje hallgatására intsön, és azt az ő jelen voltaival igaznak bizonyítsa lenni, és dicséretössé tegye.

2. Hogy az igaz értékletűséget kövessen, mind ételből, italból, ruházatból, és mindenféle külső magaviselésből és cselekedetiből.

3. Hogy szüntelen buzgó szívből könyörögjön. Az Úr Istennek, mind az nyomorúságnak és köserőségnek megkönnyebbítéséért, s mind kedig azokban való vígasztalásért és Istennek segítségével.

4. Hogy az egy Istenben vese teljes reménségét, és bizodalját, ki azt fogadta, hogy csak ő legyen az árváknak és özvegyeknek minden oltalma.

5. Hogy tisztaságban éljön, mindenféle világi és testi gyönyörőségeket eltávoztasson.

6. Hogy gyors legyen az ő tisztességes dolgainak megszőrzésén, és az tunya életet e hagyja. Hogy igaz beszédő és mértékletes szavú legyen, az hazugság és csacsogás távul legyen tőle, és csak házánál lakozzék, tétova a várost ne fussa, hírhordozást el távoztasson, hogy mindeneknél jó híre neve legyen és tisztessége. Ezek a jámbor bár gondviselő és asszonyállatoknak tisztelj. Éjjel nappal gondolkodniuk kell, ha Isten szerént akarnak élni.” (Kulcsár: Post. 104.a-105.a.)

Beythe István Mária Magdolna ünnepén ilyen asszony-mintaképeket állít kora elé. „A gazdasszonynak tisztjei: Urának rajta való megnyugovása, bízik úgymond ő benne, vígasztalja magát az ő hívságával és feleségének viszontagsággal szerelmével. Mert ez is egyik oka, miért Isten a házasságot szőrzötte, hogy az házások viszontagsággal való tisztökkel segítsék és vígasztalják egymást. Amint mondatik nem jó az embörnek magának lennie, teremtsünk feleségöt neki.

(Nem szíkölködik, fosztások nélkül) Azaz: Ő bívölködik, tulajdon jószágokkal feleségének gyorsaságáért nem lészön neki sziksége, hogy egyéb eszközöket meg csaljon avagy a másét elragadozza.

(Jót tanít neki) az az tisztöli az ő férjét. Mint Sára az Ábrahámot Urának hívta.

(Gyapját keresöt) gyors a házij munkában, cselekedetiben. Olyan lött, mint a keresködő, hasonlatossággal magyarázza meg jó és gyors gazdasszonnak hasonlatosságát.

(Éjjel föl költ) Vigyázástul ki legelőször illeti az cselédös asszonyállatot, hogy ne légyön tunya.

(Meg gondolta az mezöt) az gondja viseletiről mellyel sok időre háza népe felől gondot visel, hogy légyön élete táplálására és oltalmára.

(Föl evedzötte erősséggel) gyorsasággal, melyet ágyékinak föl evedzésére és karjainak erősítésén ért.

(Meg kostóla, hogy jó) Ismég dicséri vigyázástul, avagy gyanúval való munkájátul.

(Kezét ereztötte) dicséri munkájában való szorgalmatosságtul, főképpen fonástul, mely kiváltképpen való munkájok az asszonynépeknek.

(Megnyitotta a szűkölködőknek) A jó téteméntől avagy bívölködéstől a szegényökhöz.

(Nem félti házát) Ismég az gondviselettől ruha szörzése felől a hideg ellen.

(Nömös az kapukban) Az tisztösségtől, melyet veszön az Ura az tisztösségös asszonyállattul.

(Az kapuk) azaz az városnak főnépeij között, kik a kapukban szokták vala az törvényöket szolgáltatni.

(Gyorcsot csinál) az dolgokkal kersködésétől, melyeket ő szött, kikkel Ura gazdagságit bővíti.

(Erösség és ékesség) az jóságos cseleködetöktől, kik főképpen ékösjítik az tisztösségös cselédös asszonyállatot, Isteni félelöm, tisztaság, gyorsaság, házasság, hívség.

(Az ő száját meg nyitotta) Nyelvének mértékletös és bölcs élettől, hogy ne legyön csácsogó, se szó hordozó.

(Föl költenek fiai) elő számlája immár a hír és tisztösségös házasságnak hasznaijt, melyek főképpen voltak imezők, magzatok, kik szorgalmatosan nevelendők. Isteni félelömben, tiszta erkölcsben és dejáki tudománban, hogy Istent meg ismerjék és szolgálják és használjanak az körösztvénysegnak és az emböri társaságnak.” (Beythe Post. RMK 294.)

Végül összehasonlítja a lelki nemességet és a szépséget, az előzőt tartván értékesebbnek.

A részlet főúri, vagy gazdag polgári család asszonyához szól. Mutatja ezt az, hogy gyermekeit a deáki tudományokra kell szoktatnia, amire egy jobbágycsaládban nem volt szükség.

Kitűnik belőle az asszony új szerepe. A hagyományos szerepek mellett, mint pl.: a férjének nyújtott lelki támasz, a gyerekek nevelése, a háztartás vezetése, a téli ruha szövése, fonása, olyan új feladatok is hárulnak rá, mint a cselédek igazgatása, a bőség megteremtése a gazdaságban, hogy a férjnek ne kelljen fosztogatni, a kereskedésre való termelés, a ház, a gazdaság őrzése, vigyázása.

Szorosan kapcsolódik ide egy olyan kérdéscsoport, amire mind a katolikus egyház, mind a reformáció más választ adott. Ez a munka, és annak megítélése, ami olyan kérdéseket vet föl, mint a gazdagság, az ünnep megszentelése, a restség, a fösvényység, a tiszt, a tisztkívánás, az iskola, az alamizsna és az uzsora.

„A röstség eltávoztatásának 10 oka, miért kell?

1. Mert Isten parancsolja a munkát, és tiltja a henyélést.
2. Mert az minden okosságunk is a munkálkodásra int, és az röstséget szidalmazza.
3. Mert egy ember is az ő tisztét fáradság nélkül meg nem szerezheti, szükség kedig mindennek eljárni az ő hivataljába, kibe sok féle munka és fáradság vagyon.
4. Mert az henyélés bűnre okot át, de az munka sok büntűl megtart.
5. Mert minden ételünket, italunkat, munka által találattja Isten velünk. Eph. 4. Prov. 24. Azok nélkül kedig nem lehetünk.
6. Mert Isten is az munkának ígérete áldomásást, nem az henyélésnek. Post. 128.
7. Mert munkálódással másnak is jó példát adunk.
8. Mert az tisztességes munkával, amint tanítassa vitézséggel, mintdenekkel meg böcsültetjük magunkat, és kicsinből nagyobb tisztre emeltetünk. Prov. 31. Sokaknak használunk vele.
9. Mert minden teremtett állatok munkálkodnak. Hangyák, méhek, madár, még az füvek, fák, kövek is, valamint de cselekednek az ő erejük szerint.
10. Hogy az munkával egészségünket is megőrizzük, mert az henyéléssel betegséget szerzünk.” (Bornemisza: Post. IV. 291.a,b.)

A reformáció prédikátorai – mint már előbb láttunk – a restséget a paráznság bűnéhez sorolták. A megélhetéssel kapcsolatos, józan hasznossági érvek keverednek itt Isten rendelésének indokával. Még az átkos becsvágyat, a kor nyelvén „tisztesség kívánást” is megemlíti mézesmadzagként.

Max Weber „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” című klasszikus művében félreérthetetlen tényként kezeli, hogy a hivatás fogalma a reformáció idején nyerte el mai értelmét, a protestáns bibliafordításokból került át a mindennapi nyelvbe. A szót hebraizmusnak tartja. Sirák könyvében találjuk, ahol először feladatot, küldetést jelentett, később a munkát jelölték vele. A középkori hagyomány szerint a munka Isten által kívánatos, de a teremtett dolgokhoz tartozik, elengedhetetlen természeti alapja a hívő életének, de erkölcsileg éppoly közömbös, mint az evés vagy az ivás. A hivatás fogalmához kapcsolódó értelem hosszú fejlődésen ment keresztül, főleg a német misztikusok közvetítésével jutott el Lutherig. A munka új értelmezése Luthertől származik. Ez a kötelességérzet a világi hivatáson belül magával hozta a mindennapi munka vallásos jelentőséggel való fölruházását. A hit általi üdvözülés hangoztatásával, az egyéni érdem átértékelésével azonban előtérbe kerül a hivatás eszméje. Luther az „Egy keresztény szabadsága” című művében új aspektust ad a skolasztikus értékelésnek. Az ember, akit megköt saját teste és a társadalmi közösség, Isten szeretetét felebaráti szeretettel

és munkájával viszonozza. Ez a munkamegosztás révén az egész közösségért, másokért végzett munka lesz. Szembeállítja ezzel a katolikus hagyományt.

A lutheri felfogás problémákat vet fel a Szentírás értelmezésével kapcsolatban. Az Ótestamentumban a világi foglalatosságokról szóló helyek elítélik a nyereségvágyat, és azon a helyen való megmaradásra bíztatnak, ahol az ember a mindennapi kenyérért dolgozik. Az Újszövetség az isteni gondviselést hangsúlyozó, „mező virágait, erdő vadjait” példaként felmutató beszéde szintén nem az evilági munka erkölcsiségét állítja elénk. Pál levelei közömbösen nyilatkoznak erről. A közeli világvége eljövételére gondolva itt a munkának csak az a szerepe, hogy ne terhelje embertársait koldulással, de ha valaki a szükségleténél nagyobb haszonra törekszik, az a kegyelem hiányát mutatja. Gyakorlati tekintetben is gondokat okozott a lutheri értelmezés. El kellett ítélnie a Fuggerok harácsolását, vagy az uzorát.

Élete vége felé Luther és a későbbi ortodoxia ezt úgy békíti össze, hogy a hivatás Isten elrendelése, ebben az egyénnek alkalmazkodnia kell, „megszünteti az evilági túllicitálását aszketikus kötelességekkel, de ez egybekapcsolódik a fensőbbiséggel szembeni alázatról és az adott állásban való munkálkodásról szóló szentbeszéddel.”⁴²

Protestáns prédikátoraink is lutheri alapon ítélik meg a munkát, a hivatást, az Istentől kijelölt tiszteletet. Azonban ezek sem mentesek az ellentmondásoktól. Bornemisza például a társadalomról szóló ókori allegóriát eleveníti föl:

„Ezért, hogy mint a te testedben sok tagok vadnak, fejed, szemed, füled, szád, kezed, hasad, beled, májad, léped, lábod vagy, de mindnyájan egybe úgy kolcsoltattak, hogy egyik az másiknak szolgáljon, így az Úr Isten is királyt, herceget, urat, nemest, szolgát, parasztot, szűcsöt, szabót, vargát, barbélt, deákot, prédikátort adott, de mind ezeket oly igen össze kapcsolta az Úr Isten, hogy csak egyik is a másik nélkül nem lehetne, hanem mindannyian egyenlő szeretettel, egyik az másiknak úgy szolgálna, mint az önnön testének, vérenek... ...Akik kedig ezeket elszagatnák, azok ki tetszenek mindjárt, hogy az ördög hadnagysága alatt lakozók.” (Bornemisza: Post. III. 34.a,b.)

Aguinói Tamás isteni gondviselésnek tünteti fel az emberek rendi és hivatás szerinti tagozódását, „ezzel a társadalom objektív kozmoszára gondol”. A lutheri értelemben ott van változás, hogy ezeket német misztikus hagyomány alapján egymással egyenlővé teszi, és isteni rendelésként vallásos célt ad neki.

„Így most is szükséges mindenkinek az ő hivatalában el járni. Az vitéz forgassa magát, az szántó szántson, az szabó varrjon, a kalmár fusson, járjon sokadalmakra.” (Bornemisza: Post. III. 183.b.)

A társadalom azonban fenekastül felfordult, mindenki más tisztséget kívánt, mint amit Isten elrendelt neki.

„Az tanítók szántást, kapálást, kereskedést üznek. Az pispok elhagyván tanítását, udvari fitogtatást üz. Az udvar népe elhagyván az ő hadakozó tisztit, az ital között prédikál, és tudatlanul csak csélcsep. A paraszt elunván szántását, harcot kíván, a harcoló szántást, az szabó ötvös műét, az varga szabó műét, és így sem ő maguk tisztire, sem a másokéra nem lesznek jók.” (Bornemisza: Post. II. 512-513.) Szinte magunk előtt látjuk a Mohács utáni társadalmat, az udvarban politizáló püspököt, a dózsölő, prédikáló udvart (talán János Zsigmond teológiai érdeklődésű udvara), a vállalkozó prédikátort, a katonának vagy hajdúnak szökő parasztot.

„Íme hetet csak az béres szerint fárad egy kevés bérért az kapás, arató, cséplő, kaszáló, mind [sic!] verítéközik tíz pénzért, a szolga és a szolgáló mennyit tőr esztendő által egy kis öltözetért, a hadakozó mennyit szenved, mezőbe, várba, táborba és hadba mégy avagy hat, hét, tíz forintért. A kalmár mennyit fut egy kevés nyereségért. Az vitéz le vágatja magát egy kis hív dicsőségért és tisztességért.” (Bornemisza: Post. IV. 13.b.)

Hiába telítődött vallási értelemmel a munka, mégis határt kellett szabni neki. Ilyen háttár volt az ünnepnap, amelynek megszegése szintén Isten személye elleni bűnnek szánmított. Ünnepnapon valaki „vagy henyélésre, vagy másféle munkára adná magát, annak mind henyélése, mind munkája oly röttenetes bűn, sőt nagyobb bűn, mint az lopás, paráznság, gyolkosság, orzási és árulás”. (Bornemisza: Post. IV. 492.a) Ez alól nagyon kevés kivétel volt.

„Jóllehet szükségnek koron is találhat mentséget magának, ennyiből, hogy ha valami nagy ok keserítötte, gyermek betegsége, vagy egyéb nagy dolog, ki miatt nem mehetett az közönséges gyülekezet helyre... ..Ahogy midőn tíz, húsz mély földig nem volna, lelki Pásztor is annyira nem minden vasárnap mehetne. De még ez is úgy vehetne mentséget, ha mind az által cselédivel, barátival öszvegyűlve a tanulásra, éneklésre, könyörgésre.” (Bornemisza: Post. IV. 519.b)

Ez azonban gyakran megszegették.

„Hanem ünnepnapokon is ez testi munkában, kereskődésben és istentelen lakodalmakban foglatosak inkább, hogy nem mindt az Isten igéjének hallgatásában és tanulásában. Inkább sietnek az bor házhoz hogy nem mint az szent egyházhoz: inkább kérdezősködnek arról, mely háznál kezdöttek ki adni jobb bort, hogysem mint arról, hol hirdetnék igazban az Isten igéjét, hogy az Istent, mi és meg vetöttök, ő is el hagy bennönket és nem látogat az ő áldomásával, mert vissza fordítottunk az ő igen tiszteletinek reguláit.” (Kulcsár: Post. 140.a.)

„Most is egyik oka, miért Isten királyokat, urakat, nemeseket, polgárokat és kösséget ki irt földökből, károkat tűzzel, marhájokat kóbórlókkal, ő magokat döggel, fegyverrel ront: Mert semmi kedvek sincs az ünnepszentelésre.” (Bornemisza: Post. IV. 486.a)

„Hosszú ideig való betegségénél, vagy török, tatár és egyéb kegyetlen tömlöcben szentelteti meg Isten vele az ünnepet.” (Bornemisza: Post. IV.)

prédikátorainak a pénzhitel-akciót sem ismerik el munkának. Melius a következőképpen vitázik Arany Tamással:

„Isten az hamis uzorát megtiltja Ps. 16, Mat. 7. Kárhóztatja az uzorásokat, mint lopókat és tolvajokat. Ha valaki pénzét másnak adja, kinek nincs pénze, hogy kereskedjék vele, köz legyen az nyereség a veszteség, nem uzora, mert a pénz munkálkodó gyümölcsöző pénz. Ha ki mint kölcsönt úgy ad, mint veszteg, a derekát is meg kéri a pénznek, s fölít is kér reája: uzora.” (Melius: Arany Tamás...137.)

A munka, a pénzkereset nem mehetett a tanulás, tanítás rovására. A fejedelmi tiszttel kapcsolatban láttunk, hogy segíteniük kellett az iskolákat, diákokat, prédikátoraink ennek nagy fontosságot tulajdonítottak.

Beythe a gazdagságról prédikálva mondja:

„Marhajokat is, amivel őket szereti Isten, nem kívánja azt, hogy elhányják, és ne éljenek vélők. Avagy, hogy embörök társaságátul meg vonják magokat, hanem hogy az Isten népe taníttatására viseljenek gondot.” (Beythe: Post. I. 12.) Ez azonban nem voltjellemző:

„Sokan vadnak az urak nemesek közül, kik 100, 300 forintokat csak elköltének az ebeknek való lovakra, és molynak való öltözetekre, avagy torkosságra való vendéglésre. Azonban nagy könyörgésekkel is nem hajthatod arra, hogy az ő szegén nevelt jobbágyinak tanuló árvákat nevelne lelkök épületire. Lovasok, kolcsárok, szakácsok, virrasztójok, hogy el ne fogyjon, arra igen vigyáznak.” (Bornemisza: Post. III. 24.a,b.)

Melius azonban nemcsak a nemeseket szidja fukarságuk miatt, hanem a polgárokat is, mivel fiaik nem akarnak tanulni, inkább kereskedők lesznek. (Ez arról is árulkodik, hogy mennyire megbecsült foglalkozás volt Debrecenben a kereskedés, a gyors meggazdagodás lehetőségét jelentette.)

„Imez fiaikat, deákokat a kereskedés nyalánksága hiteti és csalja, és elvonsza a jóról a gonoszra... ..Az igaz gazdagság Isten áldásából leszen, az hamis Isten átkából... ..Gyolcs ingért gombos kötinkijért elhagyod az oskolát, ottan kalmárrá lesz. (Melius: Szent János jelenései 227.b-228.a.)

A „tisztesség kívánás” a ruházkozásban is kifejeződött bornemissza írja, hogy már a disznópásztor is olyan ruhát hord, hogy társának mutogathassa magát (Bornemissza Post. II. 370.b) Mindenki magasabb tisztségbe kívánczik.

„A paraszt úr, az úr király, a király császár, a császár Isten akar lenni.” (Bornemissza: Post. II. 370.) „Hallottam fő asszony panaszát, hogy a nemes asszonyok minden formát elvesznek az nagyságosok elől. Láttam egy néhány friss asszont, kik nemesek levének, nagyságos rendet űztek, egyik kórságossá válék, és gyakran megbolondult, friss leányinak halála miatt. Másikat az ura pajtásával, és hogy már jeles barátjával kapta, és az miatt mindenütt pironkodott... ..Régen egy Vármegyébe két nyest subát hallottam, míg békességben és bővségben vala Magyarország. Most nem nemes az, kinek nincs nyest subája, és feleségének bársony kasuckája.” (Bornemissza: Post. IV. 546.a) Mesterien fogja meg az ország lélektani reflexét a romlásra, a halál, a végső pusztulás előtti cifrázkodást, a díszeket, dorbézolással teli, rafinált életvitelt. A haldokló, csillogó, dekadens Bizánchoz hasonlítja őket.

A reformáció vallási reformjai mozgásba hozták a társadalmat. Az egyházi birtokok szekularizálása után voltak irányzatok, amelyek ezt szerették volna folytatni, és ókeresztény, valamint középkori hagyományok alapján bűnösnek mondták a hatalmat, a hadviselést és a gazdagságot is, prédikátoraink felléptek ellenük, és nagy erőt szenteltek ezen fogalmak isteni eredetének bizonyítására és magyarázatára. Beythe István kérdés-felelet formájában fejtette ki ezzel kapcsolatos gondolatát:

„Az kazdagok ellenzik a hallgatókban Isten igéjének gyömölcset. Azért az kazdagságok sem jók.

Felelet: Nem az kazdagságok okai Isten igéje ellenzésének, melyek jó teröntöt [sic!] állatj Istennek. De az kazdagságokkal való gonosz élet, amelyet kárhoztat az szent írás, eképpen az éktelen hazugságok és az szorgalmatosságok is kárhoztatnak.” (Beythe: Plst. I.)

Bornemissza szinte definíciószerűen fogalmaz:

„Az kazdag az, akinek, minden napi szüksége annira vagyon, a mennire ő rendbeli állapotja kívánja: Mint az kinek sem felsége, gyermeke, szolgája nincs elég kazdag, ha tíz húsz negyven forint vagyon, az parasztnak, nemesnek, úrnak, hercegnek, királynak megent más állapotjak vagyon, kik mind elég gazdagok, ha az ő szükségük előtt is bírnak holmit akár sokat, akár keveset... ..Sokan aztat vélik, hogy az kazdagság nem jó, és nem Istentül volna. Azért vegyetek eszetekbe biztonságokat, a honnét megmutatom, hogy az kazdagság Istennek igen jó és nemes ajándéka legyen, azoknak, az kik azzal jól a végre élnek a mi végre ő adta viszontag megent igen veszedelmes az Istentelen hitetlen gonosz éltünk birtokában.” – Indok-

lásul Salamon, Jób stb. példáját hozza föl, akik gazdagok voltak. A gazdagságot Isten szeretetből adja. – ”Mi célból?

1. Neve öregbülésére
2. Hazának oltalmára
3. Életünk táplálására
4. szűkölködők megsegítésére...

...Isten a gazdagságot és pénzt, akár sok, akár kevés legyen, hogy azzal Hazánkat építsük, őrizzük, oltalmazzuk. Minden falunak és városnak szokott törvénye vagyon. Annak kedig hasznos okának kell lenni, amiért szedik, ki hogyan az ő fejedelme vigyáza reá, őrizze pogánoktul, latroktul, tolvajoktul, gyútóktul, paráznáktul és egyéb hatalmasoktul, oltalmazza köztök az ártatlanokat, így jóra költjük azt, de meglássa az fejedelem is, hogy felesége szoknyája farkán nagy gyöngyösen a porban az szegén éhezőknek verítékit ne hordozza, mert az szegén ember nem örökös rabja ő neki, hanem csak ideig való juha, kit Isten pásztorsága alá adott... ..Az szegénység is ne szánja az ő jámbor urának megadni az törvény szerént való adóját, gyorsalkodjék munkájában, ne tobzódjék. Szeretetünkéből egymásnak oltalmára ne szánjuk marhánkat.” (Bornemisza: Post. III. 20-26.)

Bornemisza a szükségletek szempontjából nézi a gazdagságot, ily módon nem róható fel bűnnek. Isten eszközül adja egy-egy kijelölt hivatás, tiszta mellé. Maga a gazdagság nem bűn, csak az, ha rosszul használják fel, ha eltékozzolják, ha nem a tisztnak megfelelően járnak el, ha rossz cselekedetek végrehajtásához használják fel, vagy ha egyszerűen öncélúvá válik, ezt bálványimádásként fogja fel a kor, ahogy már a fősvénységénél láttuk. Ez utóbbi esetben azért tekinthető Isten személye elleni káromlásnak, mert az ő általa kinyilatkoztatott cél végrehajtása helyett magát az eszközt emeli céllá, azt ülteti Isten akarata helyébe. Az anyagi eszköz tehát lehetőség a kijelölt hivatásban való tevékenységhez. Ugyanígy értelmezi a szegénységet is, beleértve ebbe a kategóriába minden olyan szűkséget, ami gátolja a normális világi élet (a hivatás) folytatását:

„Az szegény nemcsak az, kinek étele, ruházatja nincs, hanem minden féle nyomorult, akár fogoly, akár beteg legyen. Így szoktunk szólnij. Jaj szegény királynak bezzeg nagy gondja vagyon most avagy szegény uram ige beteg most. Avagy imez szegénnek el veszett esze, és megbolondult.” (Bornemisza: Post. III. 39.)

Meghatározza a kor gondolkodása szerinti indokot is, amire Isten mint egy bankár, anyagi hitelt nyújt. A három gyakorlati ok közül egy a személyre, az egyéni élet fenntartására, a második a társadalom segélyezésére, védelmére vonatkozik. Törvénné emeli az országban kialakult helyzetet, ahol a kisebb nemesek, polgárok, parasztok egy-egy gazdag főúr szárnyai

alá húzódtak, hogy az védelmet tudjon nekik nyújtani. Erre figyelmezteti a szegényeket is. Az utolsó mondatban az ország sajátosságainak megfelelően értelmezi az előzőekben kifejtett lutheri gondolatot, hogy a társadalmi munkamegosztás célja a felebaráti szeretet kimutatása, ami egyben az Isten iránti szeretet is. Kölcsönös kötöttségek által irányított társadalomról beszél, ahol a hivatások között nincs értékbeli különbség, mindenki Isten akaratának végrehajtója, minden alá van rendelve ennek és a társadalmi hasznosságnak. Szigorúan szabályozott társadalom van kialakulóban. Egyrésztől furcsa individualizáció jön létre az emberi személyiség kihangsúlyozásával (láttuk a női emancipációnál), az Isten és ember közötti közvetítő réteg kikapcsolásával. A hit általi üdvözülés, a személyes kiválasztottság tudata a vallást, az örök élet gondját a személyi szférába utalja. Ennek következménye az új munkaerkölcs, a világi, egyéni öntevékenység felértékelődése, vallásos tartalommal való telítődése. Ugyanakkor az egyházra és a vele kapcsolatban álló világi hatalomra az a feladat hárul, hogy ehhez minden lehetőséget biztosítson a társadalom rendjének megteremtésével. Ez a társadalom az élet minden területén komoly elvárásokat támaszt tagjaival szemben, kevésbé toleráns a megkövetelttől eltérő életvitellel (munka, viselet, viselkedés) szemben, a büntetések szigorúak. Nem tűri a társadalmi hasznosság alól magát kivonó individuális kilengéseket. Már Luther elítéli a szerzetesség intézményét, és nincs jó véleménnyel az alamizsnáról, a koldulásról. A jó fejedelem szuverenitása az Isten által kijelölt tiszt, amelynek feladata a béke és a társadalom fegyelmeinek megteremtése, szabályozása, hogy mindenki az Isten dicsőségére tudjon munkálkodni. (Érdekes, hogy ezzel a katolikus Telegdi is egyetért.)

Magyarországon Melius így beszél erről:

„Amivel az Isten szeretett, s mit adott, abból tégy részt a te atyádfiának, de úgy, hogy neked is, s neki is legyen. Ne barát módra, hogy mind neki adjad barátodnak, koldusodnak, ő büvelkedjék, a szalonnát az ebeknek hányja. Te pedig éhezzél szükölködjél. Egyenlőséggel legyen. Egyik köntöst ha felebarátodnak adod, a másikat tartsd magadnak. Az alamisna az ruházás először a te mezítelen lelköd legyen. Add a te koldus mezítelen lelkedre a Krisztus igazsága palástját, 2. Kor. 5. Ezek. 16. Öltözzél fel Krisztusba, az után a te éhező lelkednek add az élő kenyeret a Krisztus érdemét. Először is könyörülj a te lelködon. Lucae II. Matt. 6. 23. 12. eccle. 30. Hát ne add minden marhádat, hogy neked semmi ne legyen, mert nem mondja az írás, hogy felebarátod inkább szeressed, hanem magadat, hanem csak úgy, mint magadat. Annét akarj neki, mint magadnak: Hát nem jó, hogy őtet szereted, ő rajta könyörülsz, s te magadon nem, ne légy hóhéra te magadnak.” (Melius: Válogatott prédikációk 153-154. a gazdagságról)

A részlet nem ítéli el a koldulást, csak a katolikus jócselekedet szempontjából más megítélés alá veti. A jócselekedet célja itt nem a koldus megsegítése, hanem saját hited megbizonyítása saját magad számára. A lelket kell felöltöztetni a hit által (Krisztus palástjával). A jócselekedet az isteni kiválasztottság beigazolódásaként lehet a hit próbája. Az Isten és ember közötti kapcsolathoz semmi köze. Itt találjuk tehát a későbbi puritán társadalomfelfogás gyökereit. A koldulás itt még elfogadott intézmény, de a szegénységet már nem eszményítik, mint a középkorban. A felebarát szeretet parancsát is furcsán, szint farizeus módon értelmezi, megfélemlenve a „hagyd el mindenedet és kövess engemet” parancsáról. Ő a XVI. századi Szent Márton, aki fél köntösét megfelezte a koldussal (mivel a római katonának fele fölszerelését magának kellett fizetnie, felét az állam állta). A legfontosabb feladat az Isten által kijelölt tisztben való helytállás, a társadalom egésze érdekében – ez az igazi felebaráti szeretet a XVI. században. Ezt kell először teljesíteni, és ehhez szükségesek az anyagi eszközök. Ahogy Szent Márton palástjának fele az államot illeti, úgy Bornemiszánál a gazdagság egy része a közösség javait szolgálja, egy részével saját magát tartja fenn, egy részét a szegények segélyezésére fordítja.

Ez a munkaetika azonban még nagyon távol áll a kapitalista erkölctől, amit Max Weber feltételez a puritánoknál. Szó sincs itt kettős könyvelésről, számláról, előretervezésről. Ezt prédikátoraink bálványimádásnak tartják, mint világi dolgok Isten elé helyezését. Hallgassuk csak Bornemiszát, mit mond a zsidó nép kapcsán, amelyet a népszámlálás miatt büntetett meg Isten:

„Azért szükség vagyom verítékkal munkálkodnunk a mi tisztünkben: Csak hogy ne hitetlenkedjünk Istenben, ne törődjünk hitetlen szorgalmatosságunk miatt. Idő nap előtt ne számláljunk mennyi borunk búzánk terem, mennyi fizetésünk leszen, mert sokszor vagy kevesebb, vagy több lesz, ha sok, csak azba ne vesd reménységedet, avagy ha kevés leend ne hitetlenkedjünk, mint ha immár el sem élhetnénk. És hitetlen szorgalmatosság miatt ne adjuk magunkat hitetlen csalárdságra, kóborlásra, uzsorára, fosztásra.” (Bornemisz: Post. IV. 279.a,b.)

„Minden az szántónak elég az nap, a mely nap szánt, csak arról gondolkodni, mint szántson, ne törődjék azon, mint vesse be, mint arassa meg, ha azt éri, arra is reá segíti az Isten. Úgy mindnyájan mijs [sic!] ma járjunk el akkor, a kit Isten előnkbe adott, akár prédikátorság, akár szabó, barbély és orvos dolga. Holnap ismét járjunk az holnapi dologban. És így minden nap elégedjünk az mindennapi gondunkkal és terhünkkel. Azért ne törődjünk tíz húsztendőre, mert nem tudjuk, érijük-e azt vagy sem, mert ha el érijük, akkor is még elég dolgunk leszen az mi tisztünkben, és járjunk el azba akkor ismét elég dolgunk leszen, az most elégedjünk az mai napnak gondjával, mint példa: Az ki házat, szőlőt, jószágot, várat akar épí-

teni az ő maradékinak ez ma jelentse meg Istennek kívánságát, és kérje, ha neki kellemetes, vigye végre. Hólnap kezdjen hozzá, vegye meg, ha harmad nap érte, akkor munkálkodjék rajta... ..ha neki kellemetes, tartsa meg az ő maradékinak, ha nem, legyen az ő akaratja. Azonképpen beteg, sebgyógyító orvos ma kösse be, holnap is, és mind addig járandogáljon az ő mindennapi tisztiben, míg Isten végre nem viszi.” (Bornemisza: Post. IV. 284.a,b)

erre nem lehet azt mondani, hogy a kapitalizmus szemléletének előhírnöke, pedig a nagy felhalmozások most folynak. A társadalom nagy része, úr, polgár, paraszt megpróbál fősvény módra gyűjteni, „takarni”. Prédikátoraink ezt nemcsak hogy idegenkedve nézik, de egyenesen az isteni gondviselés elleni hitetlenségnek és bálványozásnak mondják kemény szavú prédikációikban.

5. ERKÖLCSI, EGYHÁZI, POLGÁRI TÖRVÉNY

„Három féle törvény vagyom, Erkölcsi, Egyházi, Polgári. Az erkölcsiben semmi mentség nem lehet. Mert jobb meg is halnod, hogy nem mint Istent megtagadni, hamisan esküdni. Isten ígéjét soha nem hallgatni, lopni, paráználkodni. De ez Egyházi Törvénybe lehet mentségünk, a mint mondom, egy két vasárnapot nagy okokból elmulatni tanulás nélkül. Meg nem köröztölködni, és az úr vacsorájával nem élni, azért mert fogoly vagy... ..Azonképpen a Polgári Törvényben is mentséget találsz: Mint ha meghatták, hogy két pénzen áruld a bort, tíz pénzen a búzát, és azonban drágaság lesz azkor mentséged lehet, hogy az drágaság miatt többbe kellett árulnod.” Bornemisza: Psrt. IV. 520.a-521.b.)

„Nem a császári törvényből, sem a Werbőczy dekrétomából, sem a zólyomi avagy pozsonyi artikulosokból, sem akármely országnak törvényéből, hanem az Evangéliomból ítéli meg Krisztus a világot.” (Telegdi: Post. III. 96.)⁴³

A prédikátorok amint azt az idézetek is mutatják, csak a Bibliához voltak hajlandók igazodni, csak annak törvényei szerint ítélték, de mindannyian elismerték a világi hatalom létezésének és törvénykezésének jogosságát is, és végrehajtó erővel csak a világi hatalom rendelkezett.⁴⁴

Azt, hogy az egyén bűnei miatt Isten az egész közösséget sújtja, ha nem ítélnék felette, azt mind a világi, mind az egyházi törvényhozás vallja.

„És mint hogy a közelmúlt években borzasztó szokásba jött az Isten és szentinek átkozódó szidalmazása és káromlása, nehogy ezáltal az Isten haragját magunkra ingereljük, elrendeltetik, hogy azok, kik a teremtő Istent, keresztséget és lelket szidalmazták, vagy más módon káromolják, feladatván, illetékes bírók által, elő ízben megvesszőztessenek, másod ízben

pedig mint emberölők, vagy más gonosztevők halállal büntetessenek, azok pedig akik hallják és be nem vádolják három márka bírsággal illetessenek.” (1568. Pozsonyi Országgyűlés XLII. Cikk)⁴⁵

„Hogy az Ecclesia tiszta legyen, és kiváltképpen amennyire lehet, a sakramentumok meg ne mocskoltassanak, se pedig gonosz híre ne legyen, mintha minden gonosznak oltalmazója és segítője volna. Ezért az eltévelyedetteket meg kell feddni, a rühes juhoktól óvakodni kell.” (Erdődi zsinat 4. cikk)⁴⁶

Az egyházi és a világi bíraskodás feltételezte és kiegészítette egymást.

„Különböznek pedig kiváltképpen, mind hogyses tömlöcözéssel, sem pénzbeli bírsággal, avagy valami testi bírsággal nem élnek a presbiterek, hanem egyedül csak az Istennek igéjével feddik a bűnösöket, avégre pedig, hogy őket a megtérésre vezéreljék.” (Tarcál-Tordai hitvallás 26.§)⁴⁷

Az együttműködésről így beszél az Erdődi zsinat: „Ha pedig rossz erkölcsűek volnának azok, tiltsák el a szent vendégségtől. A lelki pásztor is hívja fel a hatóságot a maga kötelességére.” (Erdődi zsinat 4. cikk)⁴⁸

Az egyház lelkileg, a világ testileg mondott ítéletet. Ez a határ persze nem volt ilyen merev, a helyi hatóságok viszonyán múltott minden. Az előbb idézett Tarcál-Tordai hitvallás miután közli, hogy csak az igével fedd, kijelenti, hogy a káromlókat meg kell ölni. Melius is igen pörlekedik, hogy Weböczy alapján ítélnék, és nem a keményebb mózesi törvének szerint. Halált kér az eretnekek, paráznak fejére minden esetben. Tehát az egyház a világi hatalom ítélkezési módszereire lelki nyomást gyakorolt. De mint Bornemisánál láttuk, a világi hatalom megegyezés alapján teljesen átengedhette az ügyet az egyháznak, ilyenkor az enyhe ítélet szabott ki. ekléziát követhetett a bűnössel és reverzálist íratott alá, hogyha máskor ilyet cselekszik, halált érdemel. Tudjuk, hogy Arany Tamás a Meliussal való vita után így járta Debrecen utcáit, kötéllel a nyakában, azt kiabálva, hogy halált érdemel az eretnekségéért.⁴⁹

Szintén Debrecenből van az az adatunk, hogy egy részeg ígéretet tett: ha mégegyszer bortól vagy lőrétől megrészegül, haljon meg.⁵⁰

Az egyházi bíróság a lelkészből és néhány szomszéd papból állt. Károlyi Péter azt írja, hogy az egyházfegyelmi eljárás kétféle lehet: instrukció vagy korrekció. Az első esetben az Isten által adott törvényre figyelmeztették a bűnöst, míg a második eljárás fenyítéssel végződött. Ez, a bűnök minősége szerint szintén kétféle lehetett: ha a bűnök kisebbek voltak, akkor fokozatosan az intés, feddés, dorgálás követte egymást. Ha súlyosabb volt a véték, un. crimina (nős paráznaság, erőszak, zsarnokság, eretnekség), az közbotrányokozásnak számított, ilyen-

kor eklézsiát kellett követni. A sértett féltől megbocsátó igazolást kellett hozni, ha világi hatóságot sértett meg, akkor attól.⁵¹

Melius így ír erről:

„Ha megtér valaki, egy vagy két hét után nekem megmondjátok, én is meglátom, ezután megoldjuk, kivegyük a Sátán kezéből. Ezt ne hagyjátok, ételt adjatok neki, italt is a testéért, de véle ne egyetek. Ha penitenciáját látjátok,életi jobbítása után, mint Szt. Pál II. Kor. 1.2. Cselekedtél a paráznával, sőt parancsolja, aki megtér, nem marad meg a bűnben, mint atyánkfíát, úgy tartsuk. Pápai módon az, hogy távol üljön a prédikáción, mosdatlan, mezítláb, zsákban, borzas fővel ugyan se távol, se közel ne hallja.”⁵²

Ez azonban csak egy vélemény a többi között, hiszen tudunk arról, hogy máshol a penitenciázó bűnösnek fekete ruhában, vesszőcsomót tartva kellett állnia az istentiszteleten. A fekete ruha, a templom bizonyos helyére állítás megtalálható már a Borsod-Gömör-Kishonti cikkben is (XXVI. Kánon).⁵³

A XVII. Század elején értesülünk ilyenről Pápa, Kiskomárom, Nagykároly, Kecskemét esetében is. (A XVI. századból e témáról kevés adatunk maradt, így segítségül kellett hívni a XVII. század elejének erre vonatkozó emlékeit is.) Samarjai Jánosnál és Kanizsai Pálfi Jánosnál esik erről szó. Samarjai szerint egy évig, az általános gyakorlat szerint három hétig kellett a bűnösnek a szószék előtt, szégyenkövön állni, fehér vagy fekete lepellel letakarva, a gyülekezetnek háttal. Máshol kalodába ültették, vagy pellengérhez kötötték a prédikáció alatt. Az istenkáromló kövel a nyakában állt, ami mutatta, hogy halált érdemelne.⁵⁴

Kanizsai Pálfi egy házas parázna nő eklézsiakövetését 1614-ben a következőképpen írja le:

„Fekete posztóval fejét beborítván a templom alsó ajtaja előtt a folyosón magán álljon... .. az idő alatt minden reggel praecesre eljövén, ugyanazon helyen, szennyes abroszt fején viselvén imátkozzék, és aztán húsvét napján a reggeli prédikáció amíg tart, azon fekete posztó fején lévén, ugyanazon megjegyzett helyen álljon, és ott bűneiről, térden állva siralmas szóval és szemekkel, előbb a felséges Isten, azután az egész eklézsiát, végezetre az ő maga férjét fennállva megkövesse.”⁵⁵

Bizonyos vétkek esetében azonban nincs lehetőség ilyesmire (noha ez a lelkesztől is függött). Ilyenkor következett az exkommunikáció. Melius ezt tanácsolja:

„Így exkommunikálj a gyülekezet előtt: Atyámfiaik ennek a személynek ilyen vétkei vannak: részeges, hamis hitű, parázna, gyilkos, istenkáromló, megtagadta Istenét. Azért mint az ótörvényben Isten a papokkal kirekesztette a francus varázslókat, koszosokat, most is parancsolja Krisztus, hogy megkössük, azaz a keresztények közül a Jézus Krisztus nevében és

hatalmával kivessük az engedetleneket, haragosokat, akik a keresztény szín alatt cégéres bűnben élnek. Azért Gált Katit a Szent háromság nevében a Krisztus hatalmával vessük ki és izzújuk ki, mint rihes juhokat az úr országából, az ő lelki kenyérétől, az ige hallgatásától, mint az ótörvényben, hol ugyan nem bocsátották a gyűlésbe az áldozatra azokat, akiket kirekesztettek. Azért izzújuk a Sátán országába, adjuk a Sátánnak, hogy legyen kötve az ő bűne, ha az Isten országából kiment, és az Ördög országa és birodalma, a törvény átka alatt lenni.”

A megtérésre való lehetőség itt a közösségtől és a lelkésztől függ:

„Azért mindaddig, míg nem igazán megtér, az Urat és az ő anyaszentegyházát meg nem engeszteli, meg nem gyógyul az ő francus vétkéből, átkozott legyen, bírja és gyötörje őtet a Sátán. Az Isten igéjét ne hallgassa, a gyülekezet helyére ne jöjjön. Vele ne egyetek, ne igyatok, nyájasságotok vele ne legyen. Neki se köszönj, mert azok is olyan bűnösök, kivetettek, átkozottak legyenek, akik pártját tartják.”⁵⁶

A XVI. századból csak nagyon kevés adatunk maradt fenn. Megyei és városi statútumok csak a következő századtól találhatók nagyobb számban, ezért, csak a XVII. századról tudjuk megállapítani, hogy egyes területeken milyen vétkek voltak a gyakoriak. A prédikációkkal való egybevetés is csak e századra vonatkoztatva oldható meg. A XVI. századi gyér adatok annyit mindenesetre mutatnak, hogy az ország különböző területein más az egyes bűnök megítélése, a helyi sajátosságoktól függően. A városi közösségek a súlyos bűnök elkövetőitől általában kiséprűzéssel, kikoszorúzással szabadulnak meg, míg a megyék halálbüntetés kiszabásával.⁵⁷

A világi hatalom inkább az erőszakos és a magántulajdon ellen elkövetett bűnöket értékelte súlyosnak, míg az egyház inkább az Isten személye ellen elkövetett tetteket, mint például a házasságtörés, paráznaság, esküszegés, káromkodás, bűbájosság. Ez tulajdonképpen logikus „munkamegosztás” a két hatalom között, mindegyik azt büntette, amelyik saját lényegét jobban sértette.

„Hát ammené [sic!] a bűn akkora legyen a büntetés, ha a paráznaság hogy nagyobb a lopásnál, hát ne vesszővel, bika pénzzel, hanem halállal büntesd meg.” – mondja Melius a Biblia törvénye alapján, szemben a világgal. (Levit 19.20. Deut. 12. 24.)⁵⁸

Ha most összegezni akarnánk, hogy a kor prédikátorai milyen vétkekre mondták, hogy azok miatt származott ránk a török veszedelem, nem tudnánk egyértelmű választ adni. Leggyakrabban az Isten személye ellen elkövetett vétkek csoportját emlegetik e legfőbb bűnnek, ezután következnek a korra jellemző deviáns jelenségek, mint például a részegség és a két-ségbeesés (öngyilkosság). Ezekkel szinte azonos számban emlegetik a szociális vétkeket.

Melius összefoglalója szerint három bűn miatt veszett el már a zsidóság is, Salamontól fogva:

„Első a bálványozás, Isten igéjének megutálása, Isten prófétái, apostolai, tanítói megvetése. Másik a tobzódás, heje-huja, éktelen undok paráznság... Harmad: az törvénytelen-ség: sem igaz törvényt, sem igazságot nem töttek, kóborlók, tolvajok voltak, özvegyek árvák rontói. Jó törvénye volt, igazsága volt, akinek sok aranya, jószága volt, de elveszett ügye. Semmi bűnt nem büntettek, hanem pénzért, adományért, kedvért barátságért mindent el engedtek.”⁵⁹

Nem lehet, de nem is szükséges tehát kiemelni egyik csoportot sem. Prédikátoraink nem elsősorban az egyes területeken dívó vétkekért ostromoztak. Nem is társadalmi változást sürgető, antifeudális szemléletű prédikációkat tartottak.

Nyugodt, zárt, szigorúan szabályozott társadalmat kívántak, amely embereszményében, a hivatásról, a személy társadalmi funkciójáról alkotott nézeteiben alkalmazkodik a modern kor követelményeihez. Legfontosabb, a gyakorlati életben is lemérhető céljuk az egységes Isten és önmaga előtt is tiszta, idegen ellenség számára nem megosztható közösség létrehozása volt.

III. A BÜNTETÉS: A TÖRÖK

1. A TÖRÖK MEGÍTÉLÉSE

A Török veszély tudata jó másfél évszázaddal megelőzi Európában mohácsot. A kereszténység veszélyeztettségére már a nikápolyi vereség felhívja a figyelmet, majd Bizánc eleste kelt rémületet. Egy német újság még 1560-ban is a török konstantinápolyi vérfürdőjével ijeszti honfitársait. A török vész az európai tudatban összefonódott egy eszkatológikus világvége-várással. A törököt azonosították a Bibliában szereplő, utolsó háborút hozó népekkel, a Dániel próféta által megjövendölt Góggal és Magóggal. Olyan népeket követett evvel a hagyományban, mint a hunok, szaracénok, tatárok. Nem csoda, hogy ezektől is származtatták. Hieronimus Balbus sok véleményt sorakoztat fel származásukra vonatkozólag, legtöbbször a szkíta származást fogadják el.⁶⁰ Luther is emellett az álláspont mellett volt. E felfogás szerint a törökök később összeolvadtak a szaracénokkal, első közös nagy királyuk Ottomán lett.

A XVI. századi ember hallatlan érdeklődést mutatott a törökök életmódja iránt. Részletekbe menőig tárgyalta szokásait, vallását, életmódját, de – a rémhírek természete szerint – elég ellentmondásosan. Vad, harcos, kegyetlen népnek festik le őket. A török katona bátor, gyors, fegyelmezett, szívós, okos, türelmes. Birodalmukban szigorú rend és engedelmisség

uralkodik, nem háborognak császáruk ellen. Azért verhetetlenek, mert a háborúban elhagyják bűneiket. Büntelenségüket Luther egyenesen az angyalokéhoz hasonlítja. Az ezzel ellentétes híradásoknak is az elrettentés a szándéka. A német újságirodalom a Bluthundnak vagy Erbfeindnek elkeresztelt török embertelen kegyetlenségéről számol be. A leírások egy sémát követnek, a kortársakban vallásos félelmet keltettek, jóleső borzongással színesítették a szürke hétköznapiakat és kielégítették a horrorigényt.

A kor nem ismeri a toleranciát, az életmódbeli, erkölcsi, kulturális különbségek alapján ítéli el a törököt, barbárnak, bálványozónak, aljasnak, erkölcstelennek, hitszegőnek, ravasznak, gyilkosnak, kegyetlennek, paráznának tartja. Melanchton bűnei és erkölcstelensége miatt tartja a törököt Isten ellenségének, akinek egyetlen vágya a gyilkolás, ebben kéjeleg, ördögi kínzási módokat eszel ki, nyomában a pusztulás jár.

Tirannust és a közvéleményt az európai kereszténység által elítélt rabszolgaság intézménye és a foglyokkal szembeni bánásmód háborítja fel a legjobban. Sorra jelennek meg volt török foglyok visszaemlékezései. Bartholomaeus Georgievitz a török életmódról, szokásokról szóló könyvében így ír erről: „A harcban foglyul esettek tizedrészét a császár kapja, a többit a hadat kísérő emberkereskedők veszik meg. A császár az öregeket földművelésre használja, a fiatal fiúkat harcra neveli, a szép lányok hárembe kerülnek. Mindnyájan a szégyenletes istengyalázásban, a török vallásban nevelkednek. A többi foglyot, akik nem a császárhoz kerültek, megkísérlik áttéríteni, aki ellenáll, könyörtelen bánásmódban részesül. Dolgozniuk kell, mint a barmoknak. Élénk színekkel ecseteli, hogy milyen kegyetlenül bánnak a kereskedők foglyikkal, ha meghalnak, a kutyáknak vetik oda őket.”⁶¹

Nem véletlen, hogy a legnagyobb figyelmet és a leghevesebb érzelmeket a németek tanúsították a kérdés iránt. Számukra ez nem elvont teológiai érv volt, vagy egzotikus érdekesség, hanem a határaikon megjelenő, őket fenyegető, kegyetlen ellenség. A reformáció megindulása is szorosan kapcsolódott hozzá. Luther azzal vádolta Rómát, hogy a keresztes hadjárat ürügyén kifosztja Németországot. A későbbiekben is egyik központi problémája maradt reformációnak a török kérdés, a társadalom világvége-váró jövendölések miatt.

Tehát sem Európában, sem Németországban nem a reformáció veti fel, hogy a török a bűneinkért való büntetés. A reformáció ezt csak belefoglalja saját rendszerébe, teológiai érvekkel támasztja alá és egyfajta eszkatologikus szinten interpretálja.

A német országai török témájú irodalom legfőbb jellemzője az önvád és a bűnbánat. Így szól erről egy 1522-es népének:

„Unser unfleys und aygner nutz
Gegen dem nechsten stoltzer trutz

Hass, neid und arglistig synnen
die machen Türcken gewinnen”⁶²

Kemény szavakkal perel a német rendekkel a széthúzásért és a tobzódásért.⁶³

A társadalom minden rendjét egyformán okolják a bűnökért, amelyekkel tele az ország, mert a katonák figyelmetlenek, nem Krisztusért, hanem a zsoldért harcolnak, esznek, isznak, dorbézolnak, ugyanakkor a török elhagyja vétkei. Népekre lebontva mondja el a bűnöket:

„Der Unger mordet, Der Spanier stilt und raubt, Der Teutsch frisst und seufft, Der wahl hurret, Der Engelder spilt, Der Schott heluirt und schlempt.”⁶⁴

A törökök egyébként gyenge, puhány, rabszolgahadból álló, gyáva seregét a keresztének könnyen legyőzhetnék, de bűneik a törökök kezébe adja a győzelmet.⁶⁵

A reformátorok szerint a nép vétkei mellett a római egyház és az igaz ige híveinek üldözése idézte fel Isten haragját a kereszténység ellen, a katolikusok szerint pedig az egyház elleni eretnek támadás. A vallási harc elülése után már a felekezetek nélküli, egyetemes bűntudat az uralkodó a század második felében. Ez a mély hitből fakadó javulási vágy hatja át a kor társadalmát és török témájú irodalmát, ezért kérik az alsóauszriaiak királyuktól a vallási élet megújítását.⁶⁶

Az egész török kérdés eszkatologikus háttérbe helyeződött. Az emberek a török vérengzéseiben a világ vége jeleit vélték felfedezni, megjósolták, hogy a török hadak Kölnig fognak előrenyomulni, a császár, V. Károly nem fogja őket leverni.

Antonius Torguatus 1480-ból való jövendölésének 1535-ös német kiadása Európa teljes felborulását, Magyarország elpusztulását, a török nagy hatalmát hirdeti az egész világ fölött, de 1535-re mégis megjósolja az ottománok bukását. Erre a jóslatra gyakran hivatkoztak azután, nagy reménykedéssel. Minduntalan közlik és magyarázzák a Koránnak azt a jóslatát is, amely szintén a török bukását hirdeti, Konstantinápoly bukása után 144 évre.

Botta István „Luther Antikrisztus fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére” című cikkében⁶⁷ szembeállítja Luther műveiben az Antikrisztus fogalmát az Isten ostora kifejezéssel. Ennek hatásaként fogja fel azután a magyar reformátorok törökökhöz való viszonyát. Tagadja, hogy a kettős Antikrisztus (pápa és a török tanának Luther lett volna a megalapozója, és munkatársai fejtették volna ki azt. Elismeri, hogy kezdetben ő is a „középkori, népszerűvé vélt, spekulációval és fantáziával színezett felfogást vallotta” a zsidók, tirannusok, eretnekek rossz keresztények, gonosz Antikrisztusok. 1524-25-ben még így nyilatkozik erről a témáról:

„Az Antikrisztus megtestesülése egyaránt a pápa és a török, mivel az ember is testből és lélekből áll. Az Antikrisztus lelke a pápa, teste a török, aki testileg támadja az egyházat, amaz lelkiileg. Ugyanis mindkettő egy úrtól van, az ördögtől, mert a pápa hazug, a török gyilkos...” – hozzáteszi azonban, hogy ha a kettőt egyre redukáljuk, mindkettőben a pápára lelünk. 1532-ben már így tesz különbséget: „...Én általában úgy vélem, hogy a pápa az Antikrisztus, és ha valaki hozzá számítja a törököt, a pápa az Antikrisztus lelke, a török teste. Mindketten segítik egymást megfojtani: ez testileg és karddal, az tanítással és lélekkel.”

1520-ban, ezzel párhuzamosan leírja, hogy a török ugyan fekete ördög, de a pápa az igazi Antikrisztus. 1537-ben a Schmalkaldeni cikkekben szinte emellett foglal állást. Botta István szerint az „Isten kétféle” tanítását követően, egyre inkább elhagyja politikus Antikrisztus képzetét, és áttér a biblikus szemléletre. A világi felsőbbség feladata a béke, a rend védelem, a jó segítése, a gonosz büntetése. A gonosz kormányzatot azonban Isten felhasználhatja a bűnös nép fenyítésére. „E tanításnak megfelelően a törököt sem nevezte többé az ördögtől testbe öltözött Antikrisztusnak, hanem Istentől teremtett, általa rendelt felsőséggel bíró népnek, amelynek Isten nemcsak megengedte a magunkat keresztényeknek nevező népek megtámadását, hanem haragja ostoraként küldte bűneink megbüntetésére.”⁶⁸ Luther nem hitt az egységes keresztény társadalomban, nem zárta ki az Isten teremtette társadalomból a nem keresztényeket sem. Ez előfeltétele volt annak, hogy Magyarországon megteremtődjön a törökkel való együttélés lehetősége. Botta István Ozoraitól Magyarig vizsgálja a kiválasztott reformátorokon, hogy a szerinte lutheri antikrisztustan, vagy inkább a Melanchton nevével fémjelezhető kettős antikrisztustan érvényesül-e. arra a következtetésre jut, hogy reformátoraink többsége inkább Luthert követte.⁶⁹

A tanulmányban szembeállított két felfogás két gyökeresen más törökkel szembeni viselkedési formát feltételez a korabeli magyar prédikátor rétegnél. Mielőtt elfogadnánk vagy tagadnánk a cikk gondolatmenetét és a szembeállítás igazságát, meg kell vizsgálni mind a két magatartást. Az Antikrisztus szó itt a könyörtelen, gyilkos ellenséget jelenti, amellyel nem lehet kompromisszumot kötni, amelynek minden keresztény embernek kötelessége ellenállni, akár élete árán is. Az Isten ostora viszont a bűnökért jogosan járó büntetést jelenti egy nép által, amellyel együtt lehet és kell élni, amely azonban nem a végítélet Antikrisztusa. Amikor a kereszténység megszabadul vétkeiktől, Isten elveszi a büntetést, tehát még ebben az életben lehetséges a töröktől való megszabadulás. Nem végleges a török rabság a magyar nép, mint nép számára sem, ettől nemcsak az utolsó ítélet fogja megszabadítani. Itt tehát nem vallásilag, hanem politikailag értelmezett a toposz. A török nem az Antikrisztus tagja, tehát lehetséges közöttük a misszió, meg lehet téríteni az erre fogékonyakat.

Az antikrisztológia eredete homályba vész.⁷⁰ A forrásvidék egyfelől az iráni dualizmus, másfelől a babiloni teremtésmítosz, Marduk és Tiamat isten harca. Tiamat legyőzésével és kettéhasításával teremti Marduk az eget és a földet. Később mindkét isten etikai tartalommal telítődik. Így keletkezik a jó istenség által legyőzött, de annak uralmát folyton megdönteni akaró gonosz istenség, az ördög alakja.

Ez a mitológiai hatás szövődik össze az ószövetségi biblikus prófécia képeivel. (Ennek egyik legérdekesebb nyoma Ézsaiás 51:9.) A későbbi próféták tanításai szerint a messiási ország felállítását az istenellenes hatalmaknak az Isten népe ellen való támadása fogja megelőzni (Ezek 38:21, 34, 1, 5; Zakar 12-14). Ez a végső istenellenes lázadás Dániel könyvében kapja meg kidolgozását, amely mind a zsidóságot, mind a kereszténységet döntően befolyásolta az Antikrisztus képének kialakításában.

Dániel versei (7:8, 19-25, 8:9-12, 11:21-45) a tengerből felbukkanó szörny alakját az Antiochus Euphianes történelmi személyiségeivel azonosítják. Ez alatt tömörül minden transzcendens és világi hatalom, hogy megakadályozza a mennyei királyság győzelmét.

Az Újszövetségben és az őskeresztény tanításban a végső nagy támadást a Római Birodalom valamelyik császáráról várják (Caligula, Néró) (Márk 13, Máté 24, Kisapokalipszis és János jelenései 11-13).

Az Antikrisztus később misztikus szellemi lényvé válik, amelyről letörlődik a politikai vonás (2 Thesz 2:71; 1 János 2:18, 22; János 4:3; 2 János 7,1; Tim 4:1; 2 Tim 3:1; 2 Péter 3:3). Az Antikrisztus és a keresztényellenes hatalom képe az apokrif iratokban és az apokaliptikus környezetben fejlődik tovább.

Az őskeresztény Antikrisztus-kép meglehetősen szétfolyó, de azt meg lehet állapítani, hogy az Antikrisztus nem a Sátán, hanem annak küldöttje, szolgálja, akiben hatalma a földön meg fog testesülni.

Origenész az Antikrisztust allegorikus fogalomként kezeli, a hamis tan, az eretnekség szimbólumát látja benne. A Biblia aránylag kis számú adatát a zsidó és a keresztény apokaliptika, és az ebből táplálkozó népi babona színeivel egészíti ki. A keleti és nyugati egyházatyák és főleg a skolasztikusok már a legapróbb részletekbe menően kidolgozzák az Antikrisztus alakját. A különböző felfogások egymásnak ellentmondó részleteiből a következő vonások emelkednek ki: a Dán törzsből születik majd Babilonban. A zsidókat meggyőzi messiás voltáról, felépíti a templomot és benne fog uralkodni, Istennek vallja magát. Hatalmas sereget gyűjt, de uralma csak három és fél évig tart (Dán 7:25; 12:7; Jel 11:3). Énok és Illés eljönnek prédikálni ellene, de megöli őket, míg végül Mihály arkangyal Krisztus utasítására kivégzi az olajfák hegyén.

Az Antikrisztus nem azonosították a Sátánnal, hanem embernek, vagy emberhez hasonló személynek tartották, Krisztus ellenképeként. A XVIII. századi eretnekmozgalmak, Wiklif követői, majd a husziták a pápára kezdték érteni, de főleg etikai, nem teológiai alapon. Így majd csak Luther értelmezi, aki az Antikrisztus fő ismertetőjelének az Evangélium megrontását mondja, de másban is – nemcsak a pápában, hanem elsősorban épp a törökben – föl-fedezik az Antikrisztust.

Az „Isten ostora” kifejezés, a „flagellum Dei” fogalma a Bibliában, Ézsaiás könyvében gyökerezik. Már a bizánci íróknál is felbukkan, később közhellyé válik. A barbárok Isten büntetéseként sújtják a keresztényeket, Philostorgios az isteni felháborodás korbácsáról beszél a barbár betörésekkel kapcsolatban. Ugyanezt a képet használja Ézsaiás Próféta, mikor az asszírokat Isten haragja vesszejének nevezi.

Nyugaton ezt a történelemmagyarázó elvet Augustinus népszerűsíti a *De Civitate Dei* (1.8) fejezetében, a Rómát 410-ben feldúló Alarich gótjaira alkalmazva a kifejezést. Az Attila-mondakör kapcsán éled újjá fogalom, majd a középkorban a szaracénokra vonatkoztatják. Luther is Ézsaiásra hivatkozik az augustinusi történelemszemlélet alapján. Tőle származhat át a fél évszázaddal később pusztító hunokra, Attila szinonímájaként azonban csak a XI. században válik általánossá Itáliában.

A XV. Századtól kezdve alkalmazzák a törökre. Már láttuk, hogy a törököt, mint a bűnökért való ostort, büntetést, egységesen fogja föl a XVI. századi Magyarország minden felekezete és prédikátora. Az Attila-hagyomány nálunk egyébként is rokonszenvenné vált. Kézai koncepciója alapján a hun-magyar testvériség eszméje nemzeti büszkeségünk támogatójaként került be a magyar köztudatba.⁷¹

A mondához szorosan kapcsolódik a Góg és Magóg-azonosítás. Ezekiel (37:1-3) látomásaiból és az Apokalipszis jóslataiból (20:7-8) alakult ki a keresztény világfélelem Góg és Magóg ivadékainak előretörésétől. Az utolsó ítéletnek ezt a félelmetes népét mindig északról várták, így az első nép, amit a zsidó-keresztény világ annak tartott, a szkíták voltak, majd sor került a hunokra, gótokra, alánokra, arabokra, kazárookra, törökökre, magyarokra, pártusokra, tatárookra, dákokra stb. nagy népszerűségnek örvendett a hunokra gótokra, alánokra, arabokra, kazárookra, törökökre, magyarokra, pártusokra, tatárookra, dákokra stb. Nagy népszerűségnek örvendett a hunok első legendája, amely örmény, szír forrásból ered. E szerint Nagy Sándor zárta le észak felé a Kaukázus Dariel-szorosban lévő kapuját, nehogy a hunok elpusztítsák az országát. Hadjárata folyamán ugyanis a Tigris és az Eufrátesz forrásvidékétől kiindulva Örményországba jutott majd a Musas hegyen át a Bahl-Lehta síkságra hatolt, amelyet roppant hegyek határoltak. Kereskedők elmondták neki, hogy ember azt a hegyet még meg nem mász-

ta, mert mögötte a hunok tanyáznak, királyaik Góg-Magóg fiainak királyai. Nagy Sándor ezen nagyon elcsodálkozott. Odarendelt háromezer kovácsot és lakatost, s hozzá háromezer kézművest. Egy 12 könyök magas, 8 könyök széles kaput kovácsoltatott velük, és hozzáerősítette a hegyekhez vassal és rézzel. Majd ráíratta, hogy a hunok egyszer kijönnek és elfoglalják a rómaiak és a perzsák országait, de azután visszatérnek földjükre. 926 év múlva újra előtörnek a szűk völgyből, s akkor a föld remegni fog lábuk alatt, de megjósolta azt is, hogy 940 év múlva végre a szoroson át előjön egy hun király, ki Isten parancsából uralkodni fog a világon. A legenda a szír Efraimon és Szent Jeromoson keresztül jutott el a középkorban nagy tekintélynek örvendő Sevillai Isidorushoz, aki így ír Góg és Magóg népéről:

„A Hungriakat azelőtt hunoknak hívták s utóbb királyukról avaroknak. Ezek előbb a Meotis szélső határán laktak az undorító maszagéta népek között.”⁷²

Nemzeti hagyomány, hogy Magóg a magyarság őse. Anonymus így ír erről:

„Kelet felől Szkítiával határos volt Góg, Magóg nemzetsége, melyet Nagy Sándor elrekesztett... ..Szkítiának első király a volt Magóg, Jáfet fia, ettől a Magóg királytól kapta a nemzet a Mager (=magyar) nevet... ..Hosszú idő múltán ugyanez Magóg királynak ivadékaiból sarjadt Álmos vezér atyja Ügek, akitől Magyarország királyai és vezérei erednek.” (Gesta Hungarorum)

Góg és Magóg fiait Ezekiel látomása nyomán általában a szkítákkal azonosítják. Ez azonban a bizánciaknál a barbárok összefoglaló neve, így ez előbb a birodalmat, később a keresztény Európát veszélyeztető mindenkori barbár nép neve lesz, hunoké, magyaroké, törököké.

Európában a hagyományt a következők táplálták:

1. Az Apokalipszisből és Josephusból kiinduló egyházi irodalom.
2. Pseudo Kallisthenés Sándor-regénye.
3. Pseudo Methodiusnak, a IV. századi patarai püspöknek tulajdonított Revelationes.
4. Aeticus Ister kosmographiája.
5. János pap állítólagos levele Jenő pápához, amelyben azzal büszkélkedik, hogy ő az ura a Nagy Sándor által elrekesztett népek, akiket az idő leteltével az Antikrisztus Róma ellen vezet.⁷³
6. A középkori kronográfia és a belőle származó irodalom. Jeromos még a hunokra érti, a törökök Aeticus Ister kosmographiájában vonulnak be a Góg-Magóg mondába. Az arab-perzsa történetíró, Tabari kiemeli a IX. századi török-Magóg atyafiságot, sőt a Koránnak is van „Góg-Magógja”.

Az első magyar vonatkozású levél a honfoglalás küszöbén fordul a verduni püspökhöz, és hevesen szembeszáll azzal, hogy a magyarokon kell érteni Góg és Magóg népét, mivel ezekkel nem érkezik az a nagyszámú nép, akiről Ezekiel jövendölt. Szófejtéssel is bizonyítja, hogy Góg, Magóg nem a magyarokat, hanem az eretnekeket jelöli, akik az elbizakodottság magas tetjéről kérkednek áltudományukkal. (Góg héberül háztető, Magóg tetőről való.)

A magyar hagyomány büszke erre, de szembeszáll azzal – mind a Szent László-kori gestaíró, mind Anonymus – hogy őket Nagy Sándor elzárta, mert kegyetlen, szennyes nép.

Melius Apokalipszis-kommentárjában a következőképpen elemzi a Biblia szavait Góggal és Magóggal kapcsolatban:

„Sidóul a Góg kettőt jegyez, először Goy jegyez pogán népet. A Goy Sidóul az Goath jegyez kijütelt [sic!], pusztítást, benyelést, mert mindent benyelnek és pusztítanak a pogánok. Másodszor a Góg jegyez Góg az az Solarium száraztó hel, setáló fenn való hel. Akinek semmi födele feljöl és héjazatja nincsen. Jegyzi azért a Góg az Anyaszentegyház testi és lelki nyilvánvaló ellenségit, kik hitben és tudománba, vallásba, cselekedetbe, ceremóniába különböznek tülenk, akik ugyan farkasok setétségek: Ezek Cap 36. 37. 38. 39. Magyarázza ezt arra a pogán népre, akinek mind az hiti tudomána országa birodalma, Szkítjára, Etióipiára, Perzsiára, Görögországra, az oláhságra, moskovitákra, magyarokra, thogormára az az a tatárookra, Tirasra: az az törökökre ki árad. E Goy azért a Szkítiából támat Török birodalom: E melyet az Antikrisztus serege, minden testi lelki ellenségi az Ecclesiának: A török birodalom vagon a szerecsenek, a perzsák, babiloniak: görögök, magyar nemzetből és tatárból jól látjuk. Isten (Ezek 38. 39.) azt mondja, hogy a Góggal az az a pogán hadak edéni fejedelemnél ezek lesznek. Ha erre kell magyarázni, ne érts hát csak a sok Antikrisztus papjára eretnekekre, de ugyan a Török birodalomra. A Szultánokra, az a Góg az az pogán a török császár: Az Magóg jegyez földözüt pogánt, jegyzi a hypokritákat, a csalárd keresztényeket, árulókat, kik el árulnak a Gógnak. Volt Magóg az Jáfet fia. A Magógon érti a Szkítiába és Indiába lakó magyarokat, és a többi népet. Miért, hogy a Magóg a magyar nemzet volt több. Azért nevezi Magógnak az egész Szkítiát. Góg mondja a Magógnak az egész Szkítiát a Magóg földe fejedelmének, mert a Magógból Szkítiából jüttek a török: A Tirastul jüttek és származtak. A Thira volt a Jáfetnek fia. A Magóg az magyarok atyja, második fia Jáfetnek. A törökkel a magyarok ősi egy ember gyermeki:

Azt mondja, hogy pajzsok, lovak, nyilak vagon a Góg népének, hát nem magyarázhatt csak az lelki Antikrisztus hadára, papokra, barátokra, hanem valahol ez világ szerint mennyei pogánság dülök,, fosztók kóbórlók hadak, sok nyilván és titkon valók pajzsosok, íjések, kopjások mind Góg, Magóg neve mint (Apok 5. 7. 18. 19.) idedefel mond, királyok,

urak hadnagyoknak, akiket Isten leváogat. Hadra gyűti, lüki hadba a Sátán gyűti a pápát Antikrisztust, eretnekeket, barátokat (Apok 8. 9. 12.) lásd testi hadba gyűti a török császár, a Gógot, az az pogán nyilvánvaló fejedelmet (Ezek 38. 39.)

Be lepi a földet: Gyulát Szigetet egyszersmind megszállotta: A Felfeldet pedig a tatár 11. napján augusti el rablá 1566. Gyulát 2. Septembris Szigetet 7. Septembris vette meg. De még az ítélet napjához kezel leszen igen nagy hada. Akkor a moskoviták vele lesznek, egész oláhság, német, Lengyelországot, Livóniát, Litvániát, Hispániát elhívja, a Góg Magóg a tengerig felmegyen (Ezek 38. 39.)

A szent sátorát: Miként az Antikrisztus lelki hamis, fegyverrel, tudomással az Isten táborát az Ecclesiát, pápa Antikrisztus a mohamet szektája. Hosay (Hodzsai) Dervisi kernül veszik, meg csalják elhitelik, mint sívó oroszán akarják nyelni. Így vagy az testi fegyverrel, hogy megnagyobbul a Török birodalom, az ű hitre akarja hajtania a keresztyéneket, mint Nabugodonosor, Darius, a Medusok. Hogy nem engednek a hívek az Jerusalem az az a szent város, a választott sereg reájok megyen, hogy minden el veszesse őket. Isten szembe, így az mennyűtő kővel, szénnel az égből veri agyon (Ezek 38. 39.) Mihent az török az ű hitre kezd hajtani azontúl elvesz birodalma. Az ítélet előtt hét esztendeig az az egy kevés ideig nagy békesség leszen, semmi ellenség, soholt nem leszen. Akkor minden fegyvert elvesztnek, kapát szántóvasat csénálnak benne, mikor azt mondják békesség és nagy bátorság vagy az. Akkor leszen az ítélet. Senki hát meg nem veri derék szerént az törököt, hanem csak az Isten az égből.” (Ezek 39.) „Híják az vadakat, madarakat az Góg Magóg testére.” (Apok 7. 18. 19. 20.) „Királyok, urak, hadnagyokat mondom. Minden lator hát Góg Magóg: Minden vér szopó hadakat elvesznek.” (Melius: Szent János jelenései 262.b-64.a)

Melius is, akárcsak Luther, Gógot és Magógot Ezekiel könyve alapján tartja a végítélet népének. Isten egyházának kibékíthetetlen ellenségeként fogja fel, és eljövételét saját korára értelmezi. Góg, az ősi ellenség nemcsak a török, hanem a királyok, urak, dúlók, fosztók hadai is, akik vérszopó módon élnek, a szöveg kissé zavaros. Az elején ide sorolja az anyaszentegyház minden nyilvánvaló ellenségét, akik hitben, tudományban, vallásban, cselekedetben, ceremóniában különböznek. (Tehát ide lehet érteni minden a debreceni hitvallástól különböző felekezetet, akiket ő eretnekeknek hív.) Alább meg is nevezi az Antikrisztus papjait (a pápistákat) és az eretnekeket Góként. Később azonban különbséget tesz testi és lelki antikrisztus között, a testit a törökre és az urakra értve.

Megnevezi Magógot is, aki „födözüt pogán”, hipokrita, csalárd, áruló keresztény, aki elárul Gógnak. A hipokrita szót Melius leggyakrabban a szentháromság-tagadókra érti. Han-

got ad itt is annak a félelmének, hogy az antitrinitáriusok árulók, utat építenek a mohamedanizmushoz.

Melius a kettős Antikrisztus tanát vallja. A lelkihez sorolja a pápát, az eretnek tévelygéseket és mohamed sektáját. Testinek tartja a törököt és minden dülő, fosztó hadat. Tehát a két Antikrisztus alatt nem személyt ért, hanem két, számára reálisan létező veszélyt. Egyik a hitbeli és morális eltorzulás, a másik a testi szenvedés, a személyes biztonság hiánya és az anyagi létbizonytalanság. Az Isten ostora Góg személyében megegyezik az Antikrisztussal, a törökkel, a némettel és minden olyan hatalmaskodó magyar úrral, aki hatalmat és birodalmat akar szerezni, mások szenvedése, nyomora által. A török meg is szerzi nemsokára a világbirodalmat, de a kereszténység csak testileg kerül a hatalmába. Amikor a keresztény világot lelkileg is uralma alá akarja hajtani, akkor Isten leveri. Itt tehát szorosán a wittenbergi vonalat követi. Isten csak addig ad a töröknek hatalmat, amíg a szent Római birodalom szentségtelen birtokosa nem lesz, a lelki birtoklást már nem engedi meg. Elpusztítja tehát, de erre csak ő képes, a törököt más nem tudja leverni. Melius eszkatologikus szemlélete így fölöslegessé teszi az Isten ostora és az Antikrisztus megkülönböztetését. A „Góg Magóg” kifejezés ezt egybefoglalja. A törököt a végítélet népével azonosítja, amellyel nem lehet kiegyezés.

A század második felében ez a szemlélet válik általánossá. A Bornemiszánál előforduló „Góg Magóg” kifejezés is pontosan ezt a lutheri-melanchtoni, apokaliptikus, jelenkorra vonatkoztatott kifejezést hordozza. Melius ugyan ősi testvéreknek tartja a törököt, a biblikus helyek, és valószínűleg a krónikaíró hagyomány hatására, de ő is az utolsó ítélet népének látja. Ezen az sem tompít, hogy az Attila-hagyomány nálunk pozitívan élt, hogy a magyarok is Isten ostorai voltak a kereszténységen. A magyarok megtértek, a törökök viszont nem térhetnek meg, mert az ő feladatuk, hogy test Antikrisztusként elpusztítsák a világot. (Mindenesetre a török megtéréssel kapcsolatos várakozás még vizsgálatra szorul.)

Székely István nem ért egyet világkrónikájában Meliussal. A magyarokat szintén Magóg nemzetségének tartja, de nacionalizmusában mereven ragaszkodik a Kézai-féle hunmagyar koncepcióhoz: „Jáfet fia Magóg. Ebből támadnak a tatárok, törökök, baktáriánok, albánosok és egyéb nagy sok nemzet, a magyarokat is némelyek innét mondják, hogy támadtak volna, de nem igaz, mert Attila magát mondja lenni a nagy nimródnek unokájának, ki a Chanoan nemzetibül való, azért bizony a magyarok is Kam nemzeti.”

A törökkel való rokonsági kapcsolat felelevenítése tompíthatta a gyűlöletet, az ellentétet, amit a két vallás és kultúra különbsége okozott. Ennek alapján még a törökök megtérésében is bízhattak, hiszen végül az eddigi Isten ostorai is kereszténnyé lettek, mint a gótok, hunok és a magyarok. (Ahogy annyi ének ezt tartja Isten legfőbb jócselekedetének a magyarok-

kal szemben.) A törökök ekkoriban azonban egyáltalán nem mutatott hajlandóságot a megtérésre, ehelyett elnyeléssel fenyegette Európát. Milyen remények lehettek a misszióra, milyen biztató jeleket láttak erre a kortársak?

A reformátorok gondolkodása mélyen gyökerezett egy középkori hagyományban, amely alapján feltételezhatték, hogy az evangélium még terjed, vagy már elterjedt a földön, de nem az isteni akarat szolgájának üzenetével, hanem a lélek bizonyos misztikus cselekedeteivel. Kálvin és a reformátorok számára e misszió a világi hatalom feladata volt, hiszen ők nem képviselhetek vallásilag plurális államot, ahol keresztények és nem keresztények együtt élnek, mint polgárok. Ilyen teokráciában a világi hatalomnak kellett vállalni azt, hogy belép egy szervezetbe, és terjeszti a pogányok és más vallásúak között az evangéliumot. A reformáció korában a misszió gondolata összefonódott a kora keresztény üldözött egyház és a középkori egyház hagyományával.

Luther szerint az evangélium már elterjedt az egész világon, azután a parancs után, amelyet Krisztus az apostolainak adott, az evangélium mindannyiunk számára elérhető, még ha nem is hallotta meg minden nép. A vízbe hajított kő gyűrűihez hasonlítja, amelynek közepén a mozgás lecsillapodott már, de a szélső hullámok még folytatják szabályos mozgásukat. Így az evangélium is terjed az utolsó ítélet napjáig. Zwingli ugyanezt a nézetet vallotta.

Melanchton gondolkodása nagy vonalakban megegyezik Lutherével, bár a misszióinak inkább dogmatikai semmint gyakorlati oldalai foglalkoztatják. A hit megvalósulását a világban átmeneti periódusként értékeli, fontosabbnak tartja az egyházzal való foglalkozást, amihez majd visszatérnek a tévelygők. Azt az elképzelést, hogy a hit terjesztése a keresztény előljáróság feladata, a lutheri két kard elmélete alapján ő hangoztatta a legjobban. Ez az ő korában valóban lehetségesnek tűnt, a tengeren túli, nem keresztény népek kolonizációja kapcsán. (Melanchton egész életét az európai keresztény kultúra féltése vezette.)

Bucer fejt ki legrészletesebben a misszióról való nézeteit. Szerinte már jóval a fiú inkarnációja előtt elindult a pogányok Isten felé vezetése. Az apostolok ezt csak folytatták, természetesen ez nem jelenti azt, hogy mindenki megtért, de a keresztény vallás lett az uralkodó. A pogányok és az eretnekek ezt megpróbálták megakadályozni, de aki vigyázott a hitére, az megszabadult.

Nagy fontosságot tulajdonítottak az egyéni vallásos tapasztalatnak, és az annak megfelelő vallásos viselkedésnek. A hittérítő tevékenységet nevelő mozgalomként fogják fel, amelynek szakaszai hasonlítanak az emberi fejlődéshez, az ifjúságtól az érett korig. (Kálvin az utóbbit nem fogadta el.)

A misszió problémája szorosan összefonódott a kettős predesztinációval. A kiválasztottak meghallják az evangélium szavát, és elnyerik az üdvösséget. A kárhozottak elmennek Krisztus tanítása mellett. Ez az oka, hogy bár Krisztus királysága egyetemes ugyan, de azok, akiket Isten visszautasított, nem részesei a corpus christinek, így az eretnekeket, pogányokat, akik fellázadtak a szentlélek műve ellen, Isten kizárja a kegyelemből. Ezt továbbgondolva, a „sola gratia” tanítása minden tényleges, gyakorlati missziós tevékenységet feleslegessé tesz. És úgy tűnik, ez érvényes is a XVI. századi reformátorokra. Viszont néha a paradox módon szükségesnek tartják a külső missziót. Luther szerint Krisztus tanításai még olyan távoli népek között is éltek, akik nem tértek még át az igaz hitre. Az igaz keresztényeknek felelősségük hirdetni a hitet a pogányoknak, még ha nem is bízták meg őket evvel a feladattal. Ez kapcsolódik a lutheri hivatás-felfogáshoz. Ez azonban csak létező közösségekre telepíthető.

Zwingli és Bucer hivatás-felfogása ennél sokkal tágabb, ők elismerik, hogy emberek egyénileg is születhetnek arra a feladatra, hogy térítőként járják a keresztény világot, de ennek gyakorlati vonatkozásairól nem gondolkodtak, ilyeneket nem indítottak útnak, nem képezték ki,

A muzulmánokkal szembeni térítés ebben a keretben foglal helyet. A szükségességet Kálvin és Zwingli kivételével, akik erről nem nyilatkoztak, mindannyian elismerik.

Luther a törökök között élő foglyokat tartotta az evangélium legjobb hírvivőinek, azokat, akik már ott vannak és azokat, akik még ezután fognak oda hurcoltatni. Így buzdítja a foglyokat: „Mindaddig amíg hűségesen és szorgalmasan viselkedtek, az evangéliumot és lehet bűnösök, kénytelenek lesznek majd azt mondani: igen a keresztények mindenkor hűségesek, engedelmesek, kegyesek, alázatosak és iparkodók, s te példád által megrendítheted a török hitét, s ki tudja, majd sokan megtérnek közülük.”⁷⁴

Luther tehát nem hitt abban, hogy egészében meg lehet téríteni a törököt. A foglyokat az Isten által irányított történelem ruházta fel evvel a feladattal, és nem a személyes elhatározás. Sőt, azt állítja, hogy az üldözés valószínűleg eszköz Isten kezében a térítésre, ahogy az ókeresztényeknél volt. megtérésük fő akadályát abban látta, hogy a törökök nem pogányok, hanem eretnekek, akik elhagyták az igaz hitet.⁷⁵

A szerep, amit Luther kijelölt Magyarországnak, hogy a kereszténység védőbástyája helyett a szenvedésen keresztül, evangéliumának terjesztőjeként Isten szent eszköze legyen, bizonyára adott vala milyen könnyes büszkeséget, de ebben a realitást látó ember alig hihetett.

A reformáció fanatikus erejének tudható be, hogy némelyik prédikátor mégis hitt – ha csak fél szívvel is – a törökök megtéríthetőségében. Az egyébként a törököt is Antikrisztusnak valló Bornemisza egyik indoka, hogy miért kell prédikációt írni, a következő: „mert netalán

valamely magyarul tudó zsidónak vagy töröknek az Úr Isten kezébe akasztal [sic!] efféle írást ne talán megtanolvák ők is esmerni ez világnak üdvözítő Krisztusát, kire segítse kegyelmesen Úr Isten szegényeket. (Bornemisza: Post. I. Pr. X.)

Később ugyanezzel biztat prédikálásra: „És hogy az nem csak szívében titkon hordozná az Evangéliumot, hanem nyilván is vallná, annak győzedelmét is, mint egy nyertes lopogós zászlót felemelné az pokolnak minden serege előtt, az pogán, török, zsidó, bálványozó, Isten káromló nép előtt, ki közül vallásokkal meg is térítenek sokakat Istennek tiszteletire.” (Bornemisza: Post. III. az Úr mennybemenetelének napján)

„Igen félek Keresztyének én azon,
az siketség, hogy valamit ne hozzon
mint Ámálek, országunk úgy ne járjon,
jól látjátok, hogy pogán köztünk vagyon.

Elején valánk bálvány imadásban,
Most Istennek nagy irgalmasságában,
Törökök most noha vannak vadságban
A szent lélek hozhatja igazságban.

Sőt ha mostan vannak nagy gonoszságban
Fordíthat Isten jó gondolatban,
Térhetnek ők isteni igazsághoz,
Ezt így értem Krisztustól mondásban.

Megvetéd magyar nép Isten mondását,
Nem kedveléd az ő szent oktatását,
Elvetéd miképen megrothadt almát
Lesz oly ember, ki érti ennek hasznát.”⁷⁶

Az énekszerző fél, hogy a törökök korábban megtérnek bűneikből, mint a magyar nép, akik ezért örökké rabságban maradnának. A párhuzamot tisztán politikai értelemben használja.

Néhány korabeli levél arról tanúskodik, hogy a törökök mutattak némi érdeklődést a keresztény vallás iránt. Fejértói János 1551-ben azt írja Bullingar Henriknek, hogy a törökök meg fognak térni, mert a gyülekezetben gyakran megjelennek.⁷⁷

Gyulai Torda Zsigmond 1546-ban azt írja Melanchtonnak, hogy Törökországban nagyszerű magyar igehirdetők térítenek. Még több az olyan korabeli híradás, amelyből arról értesülhetünk, hogy Isten a törökkel oltalmaztatja a keresztények igazi vallását.⁷⁸

„Budába, Esztergomba noha pogán török bír, de nagy fenyíték alatt, hogy senkinek vétét ki ne ontsák, ne vetekedjenek, senkit meg ne csaljanak, sőt az Istennek is igéjét szabadon hirdessenek. Az különb hitek miatt egymásra fel ne támadjanak.... ..Az Isten gondviselése, hogy bár hitetlenek, gonoszak, tudatlanok, de a külső fejedelmi tisztükben oltalmunkra vannak.”

(Bornemisza: Post. V. 441.b.)⁷⁹

máshol az ördög kísértéseit sorolja fel:

„Kevélységgel, testi gyönyörűséggel, részegséggel, tobzódással, telhetetlenséggel kísért ekkor, ha szerencsés az ember, békességben van. Ha ez nem megy, akkor erősen elszárgulja az ő híveit, hogy ezer felől rohanjanak terád, mint egy nagy röttenetes sebes szelek az tengerre, mind Jóbra. És ki marhába, ki hírbe, ki gyermekidbe, ki testi nyavalyádba fogságodba ékségedbe és nyereségedbe gyötörjön, hogy ezek miatt el röttenvén és elrémülven kétségbe esnél és azt gondolnád, hogy semmi az Isten, még Isten sincs, avagy ha vagyon is, semmi gondja nincs az emberre... ..Az embernek úgy tetszik, mintha el aludt volna Krisztus, mint a hajóban, de ő akkor is vigyázva...

...A mint példa nekünk is, mind azok kik Váradon, Budán, Esztergomba és egyéb helyeken az Isten káromló és bálványimádó népek égetéssel, tömlöcözéssel akarják vala eloltani, az Jézus Krisztusnak drága szent igéjét. De íme, mint járanak, őket onnat mind ki prenyerezette [sic!] az Úr Isten, mint testi, mind lelki gonosz paráznákat, és ő helyettek ugyan azon helyekben megtartotta, és ő szent igéjét, és a pogán törökkel oltalmaztatja, mint a pásztor a juhokat a komdorokkal.” (Bornemisza: Post. II. 197-180.b.)

Itt a török még nem Isten büntetése. Mint Istentől jött szabadító jelenik meg. Postillás kötetének ezen a helyén Bornemisza nagyobb ellenségnek tartja a pápát, mint a törököt. (Hangsúlyozzuk, hogy csak ezen a helyen.) Kierződik belőle a katolikusok veszélye fölött érzett káröröm, ha kesernyésen is. (Érdekes és szomorú adalék a korhoz, hogy a budai polgár Bornemiszát, aki versben panasolja az ország szétszakadását, és Budát siratja, odáig ragadja a polémia, hogy itt örül ennek. Közelebbről tartja magához és Istenhez a törököt, mint a katolikusokat.) Az országvesztő széthúzást, mint Luthert követő prédikátor, saját maga hirdeti. Meliusnál ilyesmi elképzelhetetlen lenne, pedig ő sem toleráns a bűnökkel szemben, ő is halált követel az eretnekekre, a pápistákra.

A törökkel kapcsolatban meg kell vizsgálni azt is, hogy-hogy a török akart-e vallási propagandát kifejteni a keresztények között. Általános a nézet, hogy nem, pedig van hírforrásunk erről is. Leggyakrabban Thuri Farkas Pál már idézett körlevelét emlegetik.

Meg kell említeni, hogy egyes kutatók nem csupán denunciáló felekezeti rágalalmazást látnak a debreceniek vádjában, amely a háromságtagadók és a mohamedanizmus egyeztetési törekvéseire vonatkozott.⁸⁰

Thuri leírja a mohamedán kultúra erőszakos behatolását, és tudatos térítéssel vádolja a törököt. Szerinte három lépcsőben folyik a térítés. Először kihirdeti a török, hogy ő csak a hatalomért harcol, vallási kérdésekbe nem avatkozik, ha rendesen fizetik az adót. Második lépésben az adót felemelik annyira, hogy éppen megfizethető legyen, majd harmadik lépcsőként felosztatják a közigazgatást és török hatóságokat állítanak be.

A hitelhagyásra „nyilvános rendelettel nem kényszerít senkit, de úgy feszíti ki a hálókat, hogy az már semmiben sem különbözik nyílt parancstól. Summázva: azoknak, akik körülmetéltetik magukat, szabadságot, barátságot hirdet, köztehertől való mentességet. Sőt, hogy bármilyen gonoszságot bátorságosan elkövethetnek. A többieket elviselhetetlen terhekkel sajtolja.” (Thuri Farkas Pál levele)

Negyedik lépcsőként azt a nyomorúságot emlegeti, amellyel a Dráván túl, Eszéktől délre nyomorgatja a török a keresztényeket, ahol gyermektizedet szednek, ahol legfeljebb már csak szokásból mondogatják a miatyánkot és az angyali üdvözetet. Ilyen állapotokat jósol mindenhol, ha a török elfoglalja Magyarország többi részét is.

„Mindennek török szaga van itt már, a szokásoknak, a ruhaviseletnek, és az újonnan idekerült magyarra minden idegenként hat. A nyelv több mint felében török már.” (Thuri Farkas Pál levele)

Az eltörökösödés első jelei, a ruha és a szokások átvétele. A nyelv, végül az erkölcs és a vallás feladása teljesíti be a tudatban is végbemenő identifikációs változást. Az idegen kultúra agresszív térhódítása ellen minden prédikátor keményen harcol.

A hatásokat azonban nem lehetett tiltásokkal megállítani, a török ittléte elkerülhetetlenül megváltoztatta a gondolkodást és a szokásokat. Még a török veszélytől tartó Melius is úgy írja le Pilátust, hogy ő volt a zsidó ország kádija és hadnagya. (Melius: Válogatott prédikációk 129.)

A pápistákat a török törvények korabeli kínzóeszközökként szorították: „megsajtolja a törvény átka sajtójában, csigájában mint egy egri velibék [sic!] kínzó és csigázó vasban, vagy szolnoki hegedűben.” (Melius: Szent János jelenései 109.a.) szidja a török mintára rabszolgákkal kereskedőket, de a végvárokban szokásos rabváltságot kénytelen elfogadni.” Akinek

rabja, az eladhatja, elbocsáthatja, de akinek nem rabja, megveheti és kiválthatja váltságon, hogy jobbágy szolgálja, de hogy kerösködjék az emberrel éktelen és iszonyú” (Melius: Szent János jelenései 234.a.)

Ugyanígy elfogadja a végvárakban kialakult katonamorált. Arany Tamással vitatkozva elismeri, hogy meg kell tartani a pogányoknak, rablóknak tett esküt is. Emlékeztetett még arra, hogy 1552-ben a lippai bég csapatát lemészárolták Balassa Menyhárték, adott esküjük ellenére. Ezért cserébe Temesvárnál ugyanezt művelték a törökök Losonczy Istvánnal. Azt állítja, hogy a pápa verette meg Hunyadi Jánost Várnánál, mert szöszegésre bírta. (Melius: Szent János jelenései 209.a.)

Szabályozza, hogy szabad-e a pogányok segítségével hadakozni:

„Az ország oltalmazásáért és Isten tisztessége mellett igaz hadban az idegen pogányoknak segítségével élünk nem vétkezünk, mikor más fáját, jószágát és ökrét nem dúljuk, és nem raboljuk, tolvajoktól, dúló, fosztó kóbórló és pártoló hamis latroktól oltalmazzuk. Így nekünk is szabad pogány a pogányoknak segítségével úgy mint eszközül élünk magunknak oltalmában, de nem úgy, hogy a pogány segítségében bíznánk, avagy, hogy azzal égetnénk vagy raboltatnánk el a földet, avagy, hogy más birodalmát erővel el akarnánk venni, mert átkozott az, ki az ő tagjának vérenek hamis rontója és az önnön testét, vérét, nemzetségét így eszi és megemészti.” (Melius: Arany Tamás...)

Meliusnál lépten-nyomon előfordul a török missziótól való óvás. Ismerteti a hódoltsági magyarok mondását „aut ignis, aut circumcisio.” Thuri Farkas Pál ugyanezt írja:

„Ha valaki egy törököt akárcsak olyan enyhe formában is rendre utasít, amivel élni szoktak. Azt azért égetik, vagy körülméltetheti magát. Harmadik választás nincs.” (Thuri Farkas Pál levele) Elmesél egy történetet, amikor egy papnak török vendégei fejére tették süvegét, ezeket utánozva a pap is ezt cselekedte az ő turbánjával, ő sem kerülhette el a törökké tételt. Melius az Apokalipszist magyarázva a kettős Antikrisztus tanát vallja:

„Az első bestia az Antikrisztus képe az Pápa Sergius Barát tudománja mesélje, szörzesse konciliuma, dekrétoma ostyája, oltára, gyónása, böjti és egyéb ganéj és család szörzése: E földi bestiának a két birodalomnak az Isten büntetés szerint az igazság meg nem hiteléért az hazugsággal hiteléért az Sátánnak az hitlen fejedelmeknek hatalmat adott erre, hogy megszáítsák, megélesszék az Antikrisztust, Pápa és Sergius, az Mahumet szörzésit. Ha nem mered mondani a Mahumetet, az Sergius mond. A Seregiuson érts az török hitet.” (Melius: Szent János jelenései 181.b.)

A Szegedi Kis István és Sztárai Mihály ellen indított eljárások mutatják, hogy a török tájékozott volt, ezért a hódoltsági prédikátorok féltek ellenük prédikálni. Melius szerint azon-

ban szükség van erre, különben mohamedánná lesz a gyülekezet. Melius a törököt is Antikrisztusnak tartja, legalább akkora ellenségnek, mint a pápát. Kevesen ismerték nála jobban a török kultúrát, és a békés egymás mellett élésre nem látott lehetőséget. Ez a meg nem alkuvás a személyes bátorságon és a kemény törvényeken alapuló szellemi védekezés műve volt, s ennek is köszönhető – több más tényező mellett – hogy a hódoltságban elenyésző volt a törökhöz állás.

A század első felének írói nem ismerték fel a veszélyt, még a közvetlenül érintettek sem, mint pl.: Eszéki Imre. Az 1558-ban született Thuri-levél, vagy Melius hatvanas évekbeli prédikációi azonban már másról tanúskodnak, bár ellentmondásos viselkedést még ekkor is felfedezhetünk, pl.: a török területekkel nem érintkező helyeken működő Bornemisza esetében.

Bencédi Székely István azt írja Világkrónikájában a Seregius névről és a török eredetéről, hogy Heraklius császár tizenkettedik évében az agarinusok (arabok) közül támadt Mohamed, ki egy kereskedőnek volt a fia. Heraklius éppen a perzsákkal hadakozott, és az arabokat felfogadta. A háború után az elbocsátott agarinusok raboltak, fosztogattak a birodalomban, és mikor a bizánciak ellenük indultak, a veszély miatt fejedelmet választottak. Eszes volta miatt Mohamedre esett a választás. Ő azután nagyravágyásában előbb tanítónak, majd Isten emberének mondta magát. „Mikoron látta volna Mohamet az ő alatta való népeknek állapotját, nem jónak véli, hogy különb-különb hit alatt volnának és törvény alatt. Mert volnának ott alatta sidók, keresztének és pogányok, kiket mind egy akaratra hozni csak a világi dolgokban, hanem lelkibe is. Ennek okáért hivatnak hozzá sidó doktorokat, kik őtöt a sidó hitre megtanították. Azonban találkozik hozzája egy Seregius nevű barát, kit Rómából a Nestoriusnak hamis tudománjáért ki űztek vala és megtanította őtöt Nestorius módra a keresztén hitre. Ő maga pedig pogánságban bevelkedett vala fel. Ennek okáért a Mohamet a három rendbéli hitből egyet csinála hogy evvel az ő alatta való népet egy akaratba meg tarthatná, kit szorgalmasan megíra az Alkoránnak nevezné, bizon, főnek elesésének parancsolatja alatt mondja senki soha nem veteködjék.” (Székely István: Világkrónika 131.b-133.a.)

A „Seregius szörzésének” a török vallással való azonosítása jó fegyver volt Meliusnak az antitrinitáriusok ellen. (Ők Nestoriust, mint láttuk Dávidnál, elődjüknek vallották.) Azzal, hogy Melius Seregiusnak mondja a törököt, az egyik Antikrisztust, maga megy a probléma elébe. Az antitrinitanizmust a mohamedanizmushoz vezető lépcsőfoknak mondja, ahogy Seregiusnál is történt. A meglévő török ellenszenvre építve óv a szentháromság-tagadók tanaitól. Ilyen Károlyi Péter „Brevis explicatio orthodoxae fidei” című műve, amelyet azért

nyomtatott külföldön, hogy nagy nemzetközi nyilvánosság előtt pellengérezze ki unitárius ellenfelét.

Az eretnekség Isten elleni bűn. Prédikátoraink ide sorolják az antitrinitárius anabaptista eretnekségeket, de itt említik egymást is, sőt, mint Isten megtagadóit, a törököket és a zsidókat is.

A kor eretnek-felfogása tehát elég zavaros. Van, aki még a cigányokat és a szerezseket is ide sorolja, ezeket, mint Isten megtagadóit, ördög szolgálait, együtt emlegeti az Antikrisztussal. Nem nagyon lehet különbséget tenni az egyes életművek között a tekintetben, hogy milyen súllyal ítélték meg, egyáltalán tettek-e különbséget ellenfelek között. (Az Antikrisztussal kapcsolatban erről még lesz szó.)

2. A WITTENBERGI TÖRTÉNETSZEMLÉLET

A könyv elején lévő táblázatban láthattuk, hogy az egyetemet jártak legtöbbje Wittenbergben fordult meg. Szükséges ezért néhány pillantást vetni arra, hogy milyen hatással volt Luther, Melanchton és társaik történelemszemlélete magyar tanítványaikra, milyen ösztönzést adott a zsidó-magyar párhuzam életrekeltéséhez. Ebben a kérdésben új eredmények közreadására nemigen van mód, mivel a wittenbergi történetszemléletet és a vizsgált párhuzamok közötti összefüggést Kathona Géza 1943-as tanulmányában⁸¹ nagy invencióval és hatalmas anyag összegyűjtésével már áttekintette, és az új német szakirodalom ismeretében sem lehet újat mondani.

Sólyom Jenő tanulmánya⁸² pedig Luther és a magyar reformáció kapcsolatát tárgyalja kimerítően, különös tekintettel a török elleni keresztes hadjáratra. (Ő az Augustinustól származó apokaliptikus Újtestamentumi hagyományban egy ellentétes dualizmust ismer föl. Isten hatalma kiengesztelhetetlenül harcol a történelemben a gonosz hatalmával. A gonosz megkísérli a teremtményt eltéríteni Teremtőjével való üdvösséges kapcsolatától, a hittől, hogy így a teremtmény önmagát semmisítse meg. Isten e teremtményi lét minden dimenziójában küzd a gonosszal, hogy megvalósítsa végérvényes és teljes uralmát.)

Luther az Ótestamentumot vizsgálva elmondja, hogy ez nem a Teremtőről és a népek királyáról szóló képeskönyv, hanem az emberiségben cselekvő Isten történetének része. A történelmet mozgató Isten Mózes és a próféták Istene. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a szemünk előtt lezajló történelem nem kinyilatkoztatás, ebből semmi következtetést nem lehet

levonni az Isten-ember kapcsolatra vonatkozóan. Nem az a jó keresztény, az Isten által szeretett ember és nép, akinek jól megy a sora, akinek Isten győzelmet ad. Az Istennek az ember nem kutyája, akinek jó szolgálataiért mindig vet egy darab kenyeret.

A kinyilatkoztatás a Biblia, erre kell mindig figyelni. Nem a történelemből kell következtetéseket levonni, csak a hit segíthet.⁸³

„Az ógyházi exegézis egész üdvösségtörténeti sémáját felborította. Az ógyház számára az üdvösségtörténet párhuzamos a világtörténelemmel, amelyben egy meghatározott történeti esemény lépcsőzetesen alakul ki. ezzel szemben Luther összehasonlíthatatlannak tartotta Isten történetét a világgal. Ugyan Krisztus emberré tétele valódi, történeti esemény, de ebben nem válik nyilvánvalóvá más, mint az, amit Isten egykor a kegyelmében bízóknak kinyilatkoztatott. A szokásos, összefüggő történeti folyamatból mindez nem érthető meg. A történelemhez kötöttség, és az ettől való szabadság paradox módon kapcsolódik itt egymásba. Krisztus hatása az Ótestamentumra egyszeri inkarnációjától függ, az üdvtörténet közepeként ez sugárzik vissza a múltba éppúgy, mint előre a jövőbe. De ez semmiképpen sem az időmúlásában előrelépő fejlődés beteljesedése. Önmagában egyetlen időbeli fogalommal sem tehető érthetővé a megtestesülés: kezdet, közép, vég, mind alkalmazkodik hozzá. S ez nem is lehet másképp, mikor a valódi földi létbe az örökkévalóság tör be.”

- írja Bornakamm.⁸⁴

A történelem Isten akarata szerint mozog, ha azonban valaki Isten törvényeit betartva él, az még nem garancia a jobb életre, és ez megfordítva is igaz. Ha valakinek békés, nyugodt, győzelmekben gazdag élete van, ez még nem jelenti azt, hogy ő Isten választottja. A törököket, akik ezt hirdetik, ezért tartja ostobának. Ha valaki egy tanítást követve „szent” (vagy legalábbis annak látszó) életet él, ez még nem jelenti a tanítás igaz voltát.⁸⁵

Az ariánusok, tudósok, jámborok szorgalmasok a világ számára.

A zsidók, donátisták, újrakeresztelők nagy türelmet mutatnak a szenvedésben.⁸⁶

A törökök okosak, bátrak, szigorú életűek, az ember az Angyaloktól várna ilyet, nem emberektől,⁸⁷

Egy háború kimenetele szempontjából nem érdektelen, hogy ki harcol jogosan, és ki rossz lelkiismerettel, de ez nem úgy értendő, hogy a győzelem vagy a vereség Isten büntetése vagy jutalma. Hanem úgy, hogy a jó lelkiismeret bátorságot ad, a rossz vereséget.⁸⁸

II. Lajos magyar király halála mohácsnál nem bosszú, harag vagy kegyetlenség miatt történt, hanem isten atyai javító szándéka és próbatétele volt.⁸⁹ A győzelem nem a jogosságon, hitbeli vagy morális minőségen, hanem Isten javító akaratán múlik. Ebben az esetben a politikai realitás sem mérvadó. I. Ferenc példáját hozza fel, aki a török segítség ellenére is

vereséget szenvedett. A történelem nem egy mechanikus törvény szerint működik, hanem az élő Isten akarata szerint, és előtte nem a győzelem vagy vereség, hanem a hit vagy a hitetlenség, engedelmesség vagy engedetlenség számít. Ő, ha akar, győzelemhez segíthet, ha más a terve, akkor vereséget mér ránk, de biztos, hogy mindenkor a mi javunkra cselekszik.

A török háborút is végig ebből a történetfilozófiai álláspontból ítéli meg. A törököt azért küldte Isten ellenségként a kereszténységre délkeletről, mert a Nyugat (Németország) bűnbe süllyedt.⁹⁰

A háború a büntetés kezdete. És Luther előszámlálja a bűnöket.

Az ember elpuhul a jólétben, ezért létezik jámbor szerencsétlenség és istentelen szerencse is. A török a mi „tanító mesterünk” – írja.⁹¹ A török Isten fenyítő hatalma és az ördög dühös szolgája egyszerre.⁹²

Luther 1518 nyarán nyilatkozott először török-ügyben, a 95 tétellel kapcsolatban, annak szemléltetésére, hogy a pápának nincs joga semmiféle büntetést elengedni azokon kívül, amelyeket maga, vagy a kánon ítéletével kiszabott.⁹³

A pápa hatalma nem terjed ki a fenyítő büntetésekre. Szerinte az egyház vezetői nem veszik észre, hogy rajtuk a török Isten büntetése. Így hadakoznak ellene, ahelyett, hogy az okokat, a bűnöket szüntetnék meg. Ide sorolja: a pestist, a háborút, a lázadást, a földrengést, a rablást meg a törököket, a tatárokat és a többi hitetleneket.

Történetírásunkban hosszantartó vita alakult ki arról hogy Luther ellenezte-e a török ellen folytatott háborúkat, azon az alapon, hogy Isten büntetése ellen nem lehet küzdeni, és ezzel tulajdonképpen passzivitásra ösztönözte-e magyar híveit is. A vita eldőlt. Nem erről van szó. Nem a háborút ellenezte, nem is ehhez kívánt hozzászólni:

„Úgy vélem, hogyha egyáltalán harcolni kell a török ellen, akkor nekünk kell elkezdenünk. Hiába vívjuk odakint a testi háborút, ha itthon megemésztt minket a lelki háború. Mivel sok a bűn, itthon és mindenütt, igen szánalmas az egyház képe, nincs reménye szerencsés győzelemre, amint látom, Isten maga harcol ellenünk.”

Későbbi írásaiban is azt hangsúlyozza, hogy előbb erkölcsileg kell megjavulni, azután lehet a török ellen katonai vállalkozásba kezdeni, csak így lehet és érdemes harcolni ellene, mivel az Isten azért segíti a törököt, hogy a keresztényeket büntesse. Először bünbánatot kell tartani, hogy Isten segítségét elvonjuk a töröktől, ezért nem véletlen, hogy a keresztények ellen tud csak sikeresen harcolni a török, a perzsák és a tartárok ellen nem.

A kereszteshadjáratok elvét elveti, és a két kard nevében hagyja jóvá a török elleni védekező háborút, amelyet azonban csak világi hatalom vezethet, de ő sem Isten nevében.

„Végül érek minden szeretett keresztényt, segítsenek könyörögni Istenhez ezekért a nyomorult, elvakult fejedelmekért, - kétségtelenül Isten sújtott velük minket nagy haragjában, hogy ne jussunk abba a helyzetbe, hogy a törökök ellen vonuljunk, vagy hadakozzunk, mert a török tízszer okosabb és kegyesebb, mint a mi fejedelmink. Mi sikerülhetne a törökökkel szemben ezeknek a hadaknak. Mert íme látod, hogy a szegény halandó pondrózsák, a császár, aki élete felől egy szempillantásig sem biztos, miként dicsekszik szemtelenül, ő a keresztény hit igazi, legfőbb védelmezője. Az Írás azt mondja, hogy a keresztény hit szikla, mely ördög-nél, halálnál és minden hatalomnál erősebb, és isteni erő. És ekkora elő védhesse magát a halál gyermekével, akit egy ótvar vagy himlő is ágyba fektethet?! Isten segíts, milyen oktalán a világ! Így cselekszik Anglia királya is, hogy a keresztény egyház és a hit védője. Sőt a magyarok azzal dicsekednek, hogy Isten védői és azt éneklék a litániában: „út nos defensores tuos exordinem dignoris” („hallgass meg minket, védelmezőidet”).⁹⁴

Isten az ilyesmit káromlásnak tartja, de nálunk a protestáns katonaság között ennek ellenére tovább élt a „Magyarországnak, mint a kereszténység védőbástyájának” az eszméje.

1528-1529-ből származó két írásában, amelyet a török ügyben írt, Luther fenntartja a kereszties háborúval szembeni elítélő véleményét, a krisztusi tanítással ellenkezőnek tartja az erőszak eszközeivel való harcot egy tanítás ellen. Ugyanakkor kihangsúlyozza, hogy a hit és a keresztény erkölcsök megújulása a legfontosabb, mivel, „az egész keresztény hadseregben nincsen talán több öt valódi kereszténynél; és akadnak olyanok is, akiknek Isten kevésbé kedves, mint a török.” Kategorikusan elutasítja a klérus jelenlétét a katonaság között, s azt, hogy a harcokat Jézus nevében és a Kereszt jelével vezessék – de hozzáteszi, hogy elkerülhetetlen a hozzájárulás a harchoz, részt kell venni benne, de nem azért, hogy a pápaság óhaját kielégítsék, hanem hogy megvédjék a hazát és a fennálló polgári rendet. Összegezve: a háború tehát akkor jogos, ha védekező jellegű, és ha polgári és alkotmányos értelemben legális előjárók vezetik. A német protestánsoknak morális kötelességük kivenni a részüket egy ilyen jogos háborúból. Ebben az értelemben a világ háborúk Luther szármára úgy tünnek, mint a történelem elkerülhetetlen eseményei.

Luthernek a török elleni háborúval szemben tanúsított magatartásfejlődésében az utolsó állomás, amikor eszkatologikus távlatban interpretálta a konfliktust. E koncepció a „Heerpredikt”-ben is kifejeződik.

A wittenbergi reformátoroknak az az erőszakmentes magatartása, amelyet ezidőtájt Erasmus számos írása ihletett, s amelyen ugyanez a gondolkodásmód hagyta ott a nyomát, később megkeményedett, és azt sugallta, hogy be kell hódolni a töröknek, az Isten által beiktatott tekintély hatalmának, éppen azért, mert az testesíti meg az isteni akarat eszközét. 1520.

májusában ezt a lutheri magatartást ítélte el az Exsurge Domine bulla, de nem ez a pápai ítélet volt az, amely Luthert arra készítette, hogy némileg módosítson felfogásán.

Valójában 1519-től már nem vitatja a katonai fenyegetést, amely a német népre nehezedik, s az éledő nacionalizmus nyomása alatt egyre jobban hangsúlyozza azt a tényt, hogy a kereszties hadjárat a hitetlenek ellen csak ürügyet jelent a római hatalomnak arra, hogy még jobban kiterjessze hatalmát a keresztény németekre. X Leó pápa bullájára adott válaszában Luther kifejti, hogy az ő kifogásai csak az egyházi értelemben vezetett háborúra vonatkoznak, s nem a német államokat előzőnlők elleni védekezésre. Bár az iszlám spirituális fenyegetést jelent, fel kell ismerni benne az isteni büntetés eszközét, s ha a törökök büntetést jelentenek, akkor a keresztények magatartása nem lehet velük szemben más, mint a bűnbánat, mert az ember nem helyezkedhet szembe erőszakkal Isten akaratának. Ez az állásfoglalás azonban zavarba ejtette a protestánsokat, nem tudták, fegyvert kell-e fogniuk a birodalom keleti határainak védelmével megbízott osztrák főherceg, Ferdinánd felhívására. Ezért Luther 1523-ban megjelentette „A világi felsőségnek” című írását, amelyben világosan meghatározta a követendő magatartást. A keresztények egyszerre polgárai Krisztus királyságának és a többi államnak, birodalomnak. Belsőleg tehát bűnbánást kell változtatni magunkat az Isten által küldött török ostor jelenlétében, de a létező külső világban engedelmeskednünk kell a világi hatalomnak, adott esetben a császárnak, és az ő képviselőjének, Ferdinándnak, ami azt jelenti, hogy részt kell venni a védekező – de nem vallásos vagy dinasztikus – jellegű katonai akcióban. Hozzá kell járulni a haza védelméhez, amikor azt a hatalom Isten által kéri tőlünk. Valójában ezzel Luther visszatér a „jogos háború” középkorban kidolgozott elvéhez.

A két Antikrisztus – a pápa és a császár – közötti állásfoglalás ellentmondását úgy oldotta fel, hogy kozmikuskeretbe helyezte és a Biblia hagyományrendszerébe ágyazta, a protestáns fejedelmek érdekeihez igazítva. Így ez a kettős harc ezután a jó és a rossz között folyt, nem politikai vagy testületi érdekekért, hanem morális szinten, a szabadság, az egyéni üdvözülés jegyében. Ebben a perspektívában a török győzelmeit mulandónak lehet tekinteni, amelyek a bibliai próféciák beteljesülését jelzik, összefüggenek az idők végével, az utolsó ítélettel és Isten királyságának eljövételével.

„Mégis ezáltal az apokaliptikus vízió által jutott el Luther – s ez teológiájának és etikai tanításának egyik drámája – a török elleni háború egyéni megítéléséhez, amivel fiatal korában küzdött. A német keresztényeknek most tétovázás nélkül egyet kellett érteniük a katonai segítséggel, és anyagilag is hozzá kellett járulniuk a háború erőfeszítéseivel. Ezt a háborút jelölték újból úgy, mint mindenki hitének próbáját, s mintegy alkalmat arra, hogy ki-ki elérje az örök üdvözülést a vértanúság szenvedése által.”

Luther a bibliafordítások vezeték rá, hogy a pápát és a törököt a világvége jelenségeinek tartsa. „Heerpredikt” című írásában dolgozza fel Dániel könyvét, ebből vonja le a következtetést, Josephus Flaviusra visszamenő középkori hagyomány alapján, hogy a tízszarvú állat a Római birodalom. A kis szarv a török. A három szarv Egyiptomot, Ázsiát, Görögországot jelenti, amelyeket a török eddigre már elfoglalt. A szemek, amelyek a szarvon vannak, a Koránt jelképezik, a pofa azokat a gonosz dolgokat, amiket Mohamed Krisztus ellen tesz. 1530-ban írja, hogy közelegni látja a világvéget a török miatt, később Ezekiel könyvének fordításán dolgozva Góg és Magóg népének nevezi. Két nézet keresztelődik Luther török-szemléletében. Egyik az ismert világvégi hatalom, a másik a hagyományos világfelfogás Isten tervében, amit a próféta jóslatában hirdet, s amit Luther a saját századára vonatkoztat.⁹⁵

A szakirodalom máig sem tudta eldönteni, hogy Luther elfogásában van-e különbségtétel a török és a pápa Antikrisztus volta között. 1542-ben ugyan azt írja, hogy a pápa ördög valamivel nagyobb, mint a töröké, de ez nem azt jelenti, hogy lehetőséget látott volna bármiféle kiegyezésre a törökkel.⁹⁶ 1543-ban egy Korán-kiadáshoz írt előszóban egy kalap alá veszi a pápát, a zsidó és a mohamedán vallást.⁹⁷ „Mindenütt harcolni kell az ördög csapataival... Készüljünk Mohamed ellen is.” Bármilyen zavaros is Luther szövegeiben az „ördög”, „Antikrisztus” és „Isten büntető népe” kifejezések használata, itt már nemcsak a Német-Római birodalmat támadó ellenség ellen kell védekező háborút viselni, hanem a Sátán hamis tanítása, az iszlám ellen is. A világvége előtti nagy összecsapásban mindenkinek kötelessége harcolni. (1939-től az Antikrisztus-jelenség Luther szármára kibővül a császárral is, akit „miles pape”-nak mond, aki ellen a fegyveres harc nemcsak megengedett, hanem egyenesen kötelesség minden hívő számára.)⁹⁸

Melanchton nagyjából egyetértett Luther törökkel szembeni ítéletével, az eltérések humanista szemléletéből erednek.⁹⁹

Melanchton két történetformáló erőt ismer: az egyházat és az Impériumot. Az egyház feladata a doktrinák felett való őrökösés, a birodalom feladata pedig az, hogy törvényeket szabjon, fenntartsa a rendet, fegyverrel védelmezze az igazságot, büntesse a gonoszokat, oltalmazza az egyházat. Hatalma Istentől rendeltetett, és ha visszaél vele, Isten mást tesz a helyébe. Nimród babiloni monarchiája az első jogi és fegyveres szervezettet rendelkező impérium.

A dualista világfelfogás alapja a tíz parancs. Első táblája az egyházra, második az impériumra vonatkozik. A világtörténelem ezek illusztrálására szolgál.

A keresztény történeti világnép kialakulását nagyon befolyásolta a zsidó rabbinizmus ótestamentumi kánonjához kapcsolódó eszkatologikus spekuláció. Ennek egyik része a XC. Zsoltár 4. verséből indul ki. az Isten teremtéséhez viszonyítva világtörténetet, ami a hat terem-

tésnapnak megfelelően hat ezeréves periódusból áll. Ebből kétezer év a Tóra előtti, kétezer év a Tóra alatti, kétezer év a messiási időnek számít. Ez az Illés prófétának tulajdonított hely a babiloni Talmud Sanhedrin című Misna könyvéhez tartozó gemara XI. részének XXIX. Fejezetében szerepel, gyűjteménybe foglalása a i.u. V. század végére tehető, gyökerei azonban régebbre nyúlnak vissza.

A rabbinikus spekuláció másik része a Dániel 2:31, 35, 7:2-9 a birodalmak a világtörténetet világbirodalmak szerint periodizálják.

Az első keresztény egyházatyákra igen hamar befolyást gyakorol a rabbinizmus világképe. A hatezer éves világrend 2 Péter 3:8 versére átváltva az i.u. 130 körüli Barnabáslevélben már szerepel. Ireneusnál és Cypriánusnál pedig állandósul, sőt Tertullianusnál törvény előtti, törvény alatti és kegyelem alatti megjelöléssel tűnik fel. Rendszeresebben Hippolytos és Origenész alkalmazta, Eusebius gyökerezettette meg Sulpicius Severius és Hieronimus terjesztette el nyugaton. Ő beszél a világ végéig tartó Római birodalomról is, a negyedik dánieli monarchia keretében.

A hat teremtésnap és a négy monarchia szerinti történetfelfogás Augustinus nevéhez fűződik. A modell a dánieli világbirodalom során lepergő Civitas Dei-ből, és az organikus fejlődés szemléltetésére szolgáló, a hat teremtésnapról szóló elméletből tevődik össze. Ez a modell Máté 1:17 verse alapján generációkban számol, ezekre épül a CIVITAS DEI. A kettő harcának a hét korszak vet véget, az örök világszombat eljövételével és az Antikrisztus megsemmisülésével.

A világ korszakai:

1. INFANTIA: Ádámtól Nóéig (tíz generációval)
2. PUERITIA: Noétól Ábrahámig (tíz generációval)
3. ADOLESCENTIA: Ábrahámától Dávidig (tizennégy generációval)
4. IVUENTUS: Dávidtól a babiloni fogságig (tizennégy generációval)
5. SENIOR: a babiloni fogságtól Krisztusig (tizennégy generációval)
6. SENECTUS: Krisztustól kezdve a világ végéig. (Itt nem ad dátumot)

Isidorus és Beda örökíti ezt tovább. A világ végéig tartó Római birodalom tana azonban kiegészítésre szorult, annak bukása miatt. Így született meg a Translatio Imperii Romani fogalma, amely Róma jogutódjának tekinti Bizáncot, Nagy Károly birodalmát és Freisingi Ottó a szent Német-Római birodalmat is. Luther is ezzel a fogalommal dolgozik.

A humanista világkép az „autonóm emberi értékeket klasszikus hősök tetteivel illusztráló példakép szintjére szállítja le”,¹⁰⁰ és elveti az augustinusi transzcendens, isteni világrendet. Luther ezt helyreállítja, már csak azért is, mert sarkallja nemzeti büszkesége.

Melanchton is ezt a világgépet alkalmazza. Szerinte az emberi generációk eltávozásával párhuzamosan a világ is az aggság felé halad.

A világ teremtésétől Krisztusig Isidorus 5211, Beda 3952 évet számlál.

	Melanchton 1533	1538
Özönvízig	1656	1656
Exodusig	797	797
Jeruzsálem pusztulásáig	920	920
Babiloni fogságig	70	70
Perzsa birodalom bukásáig	191	191
Nagy Sándor haláláig	7	7
Nagy Sándor utód elmúltáig	146	146
Makkabeus születéséig	127	127
Krisztus születéséig	30	30
Teremtéstől Krisztusig	3944	3947

A Beda-vonalon járó számítások különböznek; Joannes Sleidanus 3954, Joannes Funccius 3963, Székely István 3962 évet számol.¹⁰¹

Ez a hatezer éves apokaliptikus hagyomány Luthert is foglalkoztatta, összekapcsolta az utolsó vacsora utáni események allegorikus értelmezésével. Az utolsó vacsorát számolva 0. évnek, Krisztus feltámadásáig 3 nap telt el, ez megfelel a 3 x 2000 évnek, amely a világ története. (Ádámtól Ábrahámig, Ábrahámától Krisztusig és Krisztustól az utolsó ítéletig.) Krisztus azonban már a harmadik napon feltámadt, tehát a háromszor kétezres dátum sem lesz teljes, így 1540-re várja a világ végét.

Az Antikrisztus tanában – ahol az erkölcsi megítélés volt a mérvadó – semmi újítást nem alkalmazott Luther, „mikor az augustinusi hagyományokat őrző történeti világgépének utolsó időben dühöngő Antikrisztusát a pápasággal és a minőségében mellé állított török hatalommal azonosította. Merőben új volt azonban az eddigi etikai síkon mozgó megítéléssel szemben Luthernek az a tana, hogy a török és a pápa antikrisztusi minőségének közös alapja az igaz kijelentett hitnek egy módon és azonos eszközökkel való megrontása.”¹⁰² A dánieli vadállat kis szarva a török. A pápa a trónbitorló vadállat. Amit a pápa dekrétumokkal és exkommunikációval, ugyanazt cselekszi a török az Alkoránnal és fegyverrel. Mindkettő az evangéliumból következik, így közös pusztító munkájuk is elsősorban lelki természetű. Alapjaiban támadja meg az Istentől az ember testi, lelki gyámolítására rendelt hármasság formát:

- „1. Az igaz doktrina elferdítésével és megrontásával megsemmisíti az egyházat.
2. A házasság intézményének elvetésével, illetve önkényes kezelésével aláássa az emberi közösség erkölcsi ökonómiáját.
3. Az isteni kijelentésekben gyökerező római impérium helyébe akarják a maguk szentségtelen hatalmát állítani.”¹⁰³

Kezdetüket Luther Phokias császár idejére teszi, innen fejlődik a török testi Antikrisztussá. A pápa pedig a könyvek, a díszítés, majd a ceremonális dolgok törvénné emelésével válik lelki Antikrisztussá, mert ezzel aláásta a tanítást és a szervező hatalmat. Ez VII. Gergely személyében válik világossá, aki fejedelmeket váltott le, miközben maga elvilágiasodott. Az Antikrisztus mindkét tagjának hatalma lelki jellegű, a hazugságon, a szó erején nyugszik, ezért harcolni ellenük nem fegyverrel, hanem az igazság feltárásával lehet.¹⁰⁴

Kálvin nem ért egyet Wittenberggel a történelemvonatkozásában. Tagadja a dánieli négy vadállat értelmezését, mert ezzel „az egyház örökkévaló állapotát világvégéig méretett, zárt folyamatba zsugorítja össze.”¹⁰⁵ Tagadja a zárt keretet, török kijelentésre visszavezethető apokaliptikus voltát. A kis szarvat a Julius Ceasar utáni császárokra értelmezi, szerinte a kijelentések nem vonatkoztak Krisztus utánra. Így a pápáról elismeri Antikrisztus voltát, de apokaliptikus funkció nélkül.

Kathona Géza nyomán le kell szögeznünk, hogy a XVI. századi zsidó-magyar párhuzam exegetikai, teológiai háttere, apokaliptikus színezete a wittenbergi történeti világképhez tartozott, és a kálvinizmusnak nem volt köze hozzá, mint ahogy azt Benda Kálmán állította.¹⁰⁶ Annyiban viszont igaza van Bendának, hogy ez a párhuzam nem a Luther-Melanchton hatásra jött létre. Ez csak fölerősített egy már meglévő, régi magyar hagyományt.

„A protestantizmus előtt is már természetes, hogy a terjedő új hit ugyanezen a nyomon haladva csak fokozta a büntudatot. A protestantizmusnak, és elsősorban a század derekától kezdve, a színmagyar területeken szinte kizárólagos kálvinizmusnak lényege volt, hogy az embert önmagába fordította. A kálvinista ember egyedül van a világban, sorsa eleve elrendelt, s ezen a küldetészerű életpályán sem barát, sem egyház, sem szentek közbenjárása nem változtathat. Bűneit embernek nem gyónhatja meg. Itt a földön feloldozást alólunk nem nyerhet, magában kell, hogy hordozza büntudatát egész életén át. Komor színekben látja az életet, a reneszánsz könnyű életvidámsághoz semmi érzéke sincsen. A hatalmas bosszuló és büntető ótestamentumi Isten áll előtte, ki megbünteti az atyák vétkeit a fiakban, aki megkívánja az emberektől a hitet, és aki nem hagyja itt e világon sem megtorlatlanul az eltévelyedést. Ez a protestantizmus találkozott mostan Mohácsnak és a török előretörésnek saját bűnei alatt roskadozó és megtört magyar nemzedékével. Nem a nemzet törökellenes irodalom átvételéről

van tehát szó. Két egymástól független és mégis lelki alapjaiban rokon fejlődés találkozása adja a magyarázatot.”¹⁰⁷

3. ESZKATOLÓGIA

Az eszkatologikus hagyománynak vannak XV. Század előtti, magyar előzményei.

Szűcs Jenő¹⁰⁸ a Dózsa-féle parasztháborúban és az 1556-os nándorfehérvári keresztes háborúban találta meg a gyökereket. A parasztok, mint Krisztus serege harcoltak, az ő jele alatt, az Antikrisztusként felfogott török, majd az ellenük hadba szálló nemesség ellen. Szűcs Jenő felhívta a figyelmet a ferencesek observáns ágának ideológiai tevékenységére és szerepére, nem kötötte azonban semmilyen nyugati szellemi, egyházi vagy eretnek áramlathoz, és csak utalt ennek kiliasztikus jellegére. Feltáratlan maradt ennek mibenléte, rendszere.

Tarnai Andor,¹⁰⁹ Mezey László¹¹⁰ és Kardos Tibor¹¹¹ kutatásait folytatva, bámulatos filológiai munkával a ferencesekhez hasonló rendszer kiépülését tárta fel a pálos szerzeteseknél.

A XV. Század közepe táján Magyarországi Mihály, majd a bibliafordító Báthori László vezetésével kiliasztikus mozgalom indult meg a renden belül. (Tehát párhuzamosan a török előretörésével és az observánsoknál meginduló mozgalommal.) a két különböző színezetű papi kiliasztikus mozgalom között még kapcsolat is mutatható ki. Joachim de Flore, a XII. században élt kalábriai apát¹¹² eszméinek megelevenedése, és a magyarországi történelmi körülményekhez való igazítása történik a rend spirituális szárnyában. Ennek bukása után a kiliasztikus eszmék tovább lappanganak, és a devotio moderna eszmerendszerébe ágyazódva közvetítődnek a XVI. századba. Tarnai Andor nagy gondnal, finom diszticio-tétellel választja ki a hatalmas anyagból a devóciós misztikát tápláló joachimista szálakat.

Gyöngyösi Gergelynél a Krisztus születése utáni egyháztörténet hét korszakra tagolódik: 1. az apostolok kora; 2. a mártírok kora, Kontstantin uralkodása; 3. az eretnekek és hipokriták kora; 4. az eretnekektől és hipokritáktól származó Mohamed kora; 5. a mohamedán törökök kora, akik az eretnekekkel szövetkeznek; 6. „a nagy Antikrisztus kora”, amikor rekapitulálódik minden korábbi üldözés; 7. a szombat kora „vagyis a nyugalomé és az általános békéé”, amelyet csak kis időre zavar meg Góg és Magóg, majd visszatér a korábbi aranykor, utána pedig megszűnik az idő.

Joachimusnál a hét korszak az Antikrisztus utáni korban így alakult: 1. a zsidók üldözése; 2. a pogányok kora; 3. az eretnekek kora; 4. az arabok, azaz szaracénok kora; 5. a királyok és császárok kora; 6. Szaladiné vagy valamelyik utódjáé, ki elfoglalja Jeruzsálemet, hoz-

zá csatlakozik a sárkány tíz szavának megfelelő tíz pogány király, akik uralmuk alá vetik a széthullott birodalmat. Krisztus katonái leverik őket. Rövid békekorszak után eljön az igazi Antikrisztus, hamis prófétáival és a vele szövetséges szaracén királlyal, de Krisztus győz, majd eljön Góg, a legnagyobb Antikrisztus, de ez tűzzel és kénnel elpusztíttatik, akkor jön el a világvége.

A hét korszak vezérei: 1. Heródes; 2. Néró; 3. Konstantin császár, ariánusai és a hozzájuk csatlakozó germán törzsek; 4. Mohamed; 5. III. Henrik császár; 6. Szaladin vagy valamelyik utóda; 7. az egyházi méltóságnak képzelt Antikrisztus, végül Góg és Magóg.

Tarnai Andor ennek alapján kimutatta, hogy Gyöngyösi készen kapott egy mohamedán fenyegetettségen alapuló sémát. (Joachimus apát egy másik helyen egy bizonyos Mesemothus nevű mohamedánhoz köti az ötödik üldöztetést, és más nyilatkozataiban Szaladinnak vagy valamelyik utódjának tulajdonítja a hatodik üldöztetést.) Mindkettőnél egyezik, hogy az Antikrisztus uralma 42 hónapig tart. a sárkány utolsó fejével szimbolizált utolsó nagy üldöző, aki a latin kereszténységből származik, szövetséget köt a pogányok királyával. Nagy szorongattatás jön, de Isten az ő választottjai miatt nem enged neki több időt 42 hónapnál. Abban azonban különböznek, hogy Joachimusnál a második és harmadik státus közötti időben Krisztus katonái legyőzik a szaracénokat (törököket) és eljön a boldog kor. Az apát tehát saját korában remélt nagy változásokat, míg Gyöngyösi kétezerre várta a világvéget, korától több száz évnnyire.

A periodizáció egyébként megegyezik a két szerzőnél, azzal a különbséggel, hogy a 4. korszak középpontjában Gyöngyösinél Mohamed áll a németek helyett. Ez érthető a magyar szerzőnél a török veszély miatt.

Gyöngyösi ez alapján nem cselekvésre, hanem türelemre és makacs kitartásra biztat. Tarnai szerint ez a magatartás-ideál és időszámítási rendszer megegyezik egy Metódnak tulajdonított iratban található leírással. Ez a mű a török hatalom terjeszkedésével vált Európában újra népszerűvé.

A szír Apokalipszis azt mondja, hogy azok menekülnek meg, akik a szorongattatások idején hűek maradnak a hitükhöz. Itt olvasható az is, hogy a Római birodalom vereséget fog szenvedni. Bécs első ostroma meg is erősíthette ebben Gyöngyösit. Joachim alapján hirdette, hogy a török veszedelem a bűnök – különösen az egyházi emberek bűnei – miatt szakadt a népre.

A XV-XVI. század kiliazmusát több forrás is táplálta Európában. Gyöngyösi szerint a világ kezdete óta voltak olyanok, akik rászolgáltak az Antikrisztus névre. Máshol úgy fogal-

maz, hogy az Antikrisztus kezdettől fogva élt a gonoszok szívében. A világ végén emberré válik, majd híveivel misztikus testet alkot.

Mér Horváth Ciril megírta, hogy Temesvári Pelbárt szerint a világ 1496-on túl nem tarthat sokkal tovább. Tímár Kálmán kimutatta, hogy Laskai Osvát Biga Salutiusának 33. beszéde egy ismert törökellenes, kiliasztikus röpiraton alapult.¹¹³

A zsidó-magyar párhuzamnak tehát több forrásból lehetett olyan előzménye, amely ezt kiliasztikus úton fejtette ki. A század első felében még politikai úton elintézhetőnek látták a török veszélyt, a század második felének megduzzadó prédikációs- és Vitairat-irodalma mér egyre inkább csak az Apokalipszis képeibe tudta behelyettesíteni kora eseményeit.

Az eljövendő világvége időpontjára több elképzelés is van. Már megismerkedtünk Dávid Ferenc 1570-es koncepciójával, és az ezt követő Karácsony György-mozgalommal. Legtöbb évszámnak nem tudtam kideríteni az eredetét, azt, hogy milyen európai, egyházi vagy eretnek Apokalipszis-magyarázatból származik. Már említettük, hogy Melanchton 1556-ban kezdi el történelmi előadásait Wittenbergben, az átdolgozott Carion-krónika alapján. Ez mindenképpen éreztethette hatását a hazai hagyományok mellett.

„A negyvenkét holnap teszen negyed fél esztendőt az az 1260 napot: ide föl Dánielből időnek és időnek és fele időnek az az negyed fél esztendőnek mondja: e beszédekből nekik azt hozzák, hogy ez világ csak 1672 esztendeig áll. Nekik 1848 esztendeig, az az immár 1566 esztendő után csak 106 esztendő lönne az ítéletig. De e bizontalan, Isten ezt eltitkolta, bolond-ág erről tudakozni, akit Isten eltitkolt.” (Melius: Szent János jelenései 175.a.) A margón 1672-es szám áll.

Bornemisza a Postilla V. kötetében a számok egész katalógusát hozza.

1. Kezdi a Melanchtonnál közismert Talmud-jóslattal, amit a teremtő 6+1 napos ágostoni jóslatával köt össze. Felidézi a zsidókhöz írt 4. levelet, amely szerint a hetes szent szám, mert Ádám után a hetedik ezerben együtt leszünk Krisztussal. A pászka ünnepétől a sátoros ünnepekig is hét hónap van, Titusz is ekkor vette meg Jeruzsálemet, Dániel is Hetven esztendőről beszél. Krisztus szerint hetvenhét-szer kell megbocsátani. Azután hozzáteszi, a saját korára gondolva, hogy a világ vége már a hatodik ezredév előtt bekövetkezik, mert Krisztust is eltemették, a teremtés is befejeződött naplemente előtt.

2. 1672

Ádámtól a vízözönig 1656 esztendő telt el, bár itt Bornemisza megjegyzi, hogy az óráját, napját nem mondja az írás, csak az írás, csak az esztendejét, ezért kell minden nap várni.

3. 1656

Mózes öreg esztendeje 50 év, Krisztus 33 évig és pár napig volt a földön, ez öreg esztendőben 1656 és pár öreg nap.

4. 1656. A világvége birodalmait látja bele a történelembe.

a./ „Kit Rómáról ír a szentírás a bölcsek polgári birodalma”, azaz az antik Róma. Az udvari birodalom pedig a pápai udvar. „Dánielnél négy fél esztendő egyenlő 1260 esztendővel. Ugyanez Jánosnál 42 hónapig áll a polgári birodalom, ez egyenlő négy és fél esztendővel. Így Romulustól vagy Cirustól Julius Ceasarig 1260 esztendő volt. ezután 412 esztendeig uralkodtak a császárok, ez összesen 1652 esztendő. Ennyi ideig tart a világ.”

b./ Azután, hogy 412-ben keresztény császárok uralkodtak Rómában „nem sok időre, 200 esztendő múlva, Krisztus után 606 esztendőre támada a pápaság. Rómában kiváltképpen Phokas császár alatt.”

5. 1866.

A summában azután hanyagul odavet még egy-két számot, amit azonban egyáltalán nem fejt ki (pl.: 1684, 1695).

Angyali esztendőn 365 évet értünk. „Dániel azt mondta, hetven hetek múlva eljő a Krisztus, itt az hetvenhetet angyali évre érti, hogy amint minálunk hetvenhetünkben 490 apró vagyon, így ez hetekbe annyi esztendőig foglaltatnak minekünk, s azért az angyal az ő módja szerint, hogy hetven angyali hetek múlva, az az 490 apró esztendőig múlva eljön a Krisztus ennyivel élt Dániel után.” Krisztus élete angyali napokban. Első nap prédikál, második nap felfeszítik. Bornemisza ugyanúgy szimbólumokban képzei el a történelmet, ahogy Kulcsár vagy Dávid. Jézus születése az apostolok igehirdetésével vonható párhuzamba. Heródes betlehemi gyermekgyilkossága a keresztény üldözésekkel. A hat esztendei egyiptomi bujdosás, ez Mózes nagy esztendeje szerint 300 esztendőben két nagy háborúság között oltalmaztatott meg az evangélium. A tizenkét esztendős Jézus a templomban azt a hatszáz év eretnekek ellen való harcot jegyzi, amelyet Áriustól Mohamedig vívtak. Ahogy a nép harminc évig nem ismerte föl Krisztust, úgy a mózesi év szerint 1500 esztendeig tévelyegtek a keresztények. És ahogy Keresztelő Szent János Krisztus követe, úgy jött el Luther Márton is.

Végül megjegyzi, a törököt Isten segítő eszközének tartván, „hogy netalán ez romlás-hoz való lesz ez is, hogy az pogán török mindaz pápa birodalmáig uralkodjék, amint látjuk, hogy előszer sok helyen kiirtja az ő bálványozását, és mindenütt utána mendegél Krisztus Evangéliuma. Ez is meglehet nem sokára immár, hogy ellepje a török mind az Római Birodalmat, és azonban elvégződjék ez világ.” (Bornemisza: Post. V. 564.b., 588.b.) Mindezek után, mintha megijedne saját jóslatairól azt mondja, hogy melyik időpont következik be, azt döntse el a hívő, ő nem tudja, „de készen legyen mindig.”

„Hatezer esztendeig áll a világ, a kétezer üres leszen, kétezer törvényes leszen, kétezer a messiás ideje leszen. Ha kedig ezeknek valami híja leszen, ami sok bűneinkért leszen.” (Borneisza: Post. I. 52.a.)

Kulcsár István saját korára vonatkoztatja Babilát, beleágyazva a történelembe. A szőlőműködés példabeszéde alapján Augustinusra hivatkozik: „Az első órán híva az Úr Istent az ő szent fiának általa Ábelt, Setet, Eost, Eonokot, és az ő idejében való szent jámborokat. Harmad órán Ábrahámot, Izsákot, Jákobot, Józsefet, Dávid királyt az ő idejében való szent patriarchákkal egyetemben. Hatod órán a zsidó országban való főpapokat, vezéreket, és bírakat mint Áron, Sámuel. Kilenc órán a szent prófétákat. Tizenegy órán legutolszor, úgymint estve ez világnak vége felé, hívva a kereszténységre Istennek fia önnön maga az ő tanítványaival egyetemben minden pogányokat és nemzetséget, mind a szent doktorokat és mostani jámbor tanítókat, kik az Isten felől való igaz tudománt hirdetik ez világnak.” (Kulcsár: Post. 184.a.)

Telegdi ezt a következőképpen mondja el: első reggel Isten megteremti az embert, megtörténik a bűnbeesés, és az ember ígéretet kap, hogy meg fogják rontani a kígyó fejét. Második, harmadik órán Noé és a vízözön következik. Három óra tájt Ábrahámot köt szövetséget. Négy óra körül Mózes kivonul Egyiptomból. Este öt órakor Jézus küldetik a földre. (Itt persze elmaradnak a reformáció tanítói.)

Az utolsó idők jegyeiről így nyilatkoznak a prédikátorok:

„Belső imék szomorúság, elszáradás, ösztövérdés, és szívnek testnek döglete. Az külső kedig ismíg két féléje, mert avagy mennyek, vagy mint a napban vagy holdban való fogyatkozások és csillagoknak hullási a mennyei ékességnek indulatja. Avagy földiek: úgy mint próféták (hamis) gyakorlatos hadak szellel való döghalál, éhségek, szükségek gyakorta való földindulások, bölcs népeknek halálok botránkozásoknak sokasága, gyűlölségek és irigységek, az Evangéliumnak mindenütt való hirdetése, bálványimádások, nyomorúságok nagyja... ...Bizony tudjuk is kedig azt, hogy efféle jegyek a mi időnkben is immár igaz elég bévön löttének, mert a régi időben soha nem volt a napnak és holdnak ilyen gyakorta elveszése.” (Kulcsár: Post. 17.b-19.b.)

gyakran konkrét eseményekhez kötik a világvégét, pl.: Melius: „Leszen ez főképpen hamar az ítélet előtt, de az ítéletig valami hadak támadnak mint ez esztendőben, az Isten, a Sátán és Antikrisztus által a két császárt megszállotta. Gyulát a Petrál [sic!] basával, törökvel, tatárval, oláhval másfél száz emberrel, ű maga török császár a Duna mellett közel ötszázezer emberrel az felső császárt is Mmaximilian az egész impériummal felindította, küzel három

vagy négyszázezer emberrel. Mindezeket Isten csinálja, az hadakat, pusztulás, háborút, az nép büneiért.” (Melius: Szent János jelenései 209.b.)

A kettévált Római birodalom két császára győzködi itt egymást az utolsó ítélet előtt „Ki tölti be a törvényt, csak Isten, valaki Budát megveszi, minden országot meghajt, királlyá leszen, de kicsoda az. Valaki megcselekedti ezeket, valaki feltámasztja a halottakat, új világot teremt.” (Melius: Prédikáció magyar nyelven 251.b.) Tehát Isten az, aki az utolsó ítéletkor megveheti Budát.

Károlyi Gáspár dolgozta ki Két könyvében legalaposabban a hatezer éves világképet, és ezt saját korára vonatkoztatja. Jóslatai máig a legismertebbek a korból.

Azok közül a prédikációs kötetek közül, amelyek tárgyalják az utolsó ítéletet, egyedül Beythe Istváné nem aktualizál. (Talán veszélyesnek tartotta az anabaptista tanok miatt.)

- „1. Ha következnek-e az utolsó ítélet.
2. Ki lézön ítélő, és miképpen és mikor jó el.
3. Mi lézön az utolsó ítéletnek módja.
4. Az igazak jutalmáról.
5. Az hitetleneknek örökké való kínjokról.
6. Idejéről és egyéb állásáról az ítéletnek.”

A kifejtés meglehetősen skolasztikus, és a 6. pontról teljesen elfeledkezik.

Még a katolikus Telegdi is aktualizálja a fogalmat, várja a világvégét. Cáfolja ugyan, hogy a pápa lenne az Antikrisztus, mert az utolsó ítélet olyan közel lesz az Antikrisztus eljövételéhez, hogy arról felismerhető. „Hogy mondhatnánk tehát, hogy a pápa legyen az Antikrisztus, ha ezer esztendejénél több vagy on csak annak is, Konstantius a császár Rómát és az Olaszországi Birodalmat a pápáknak engedte.” (Telegdi: Post. III. 423.) viszont Luthert az Antikrisztusnak mondja, és a fogalom tisztázására írott vitáiban jelenkori eseményekkel bizonyítja, hogy a „vérengző evangélium mióta közibünk szállt” milyen öldöklést vitt véghez. (A „vérengző evangélium tanítása” alatt Luthert érti.) Kulcsár viszont nem mondja meg, kit tart az Antikrisztusnak, bár mint az előbbieken láttuk, a saját korára tette eljövételét és országglását.

Bornemisánál ez eldöntött kérdés, hiszen a kettős Antikrisztus tanát vallja. (Botta István e tekintetben tehát téved.)¹¹⁴ Mohamedről szólva azt írja, hogy „Azért nem Isten, hanem a pokolbéli ördög hamis prófétája, kit nem sok idő múlva Krisztus az ő fényes eljövetelekor mind ez világ előtt ítél az ő társával, pápával a pokolok örök tüzére... ..Ez kettőt tartja az írás Antikrisztusnak, mert mind e kettőnek tudománya ellenkezik az Krisztus tanításával.” (Bornemisza: Post. III. 55-56.) Ide sorolja az eretnekeket: „török, zsidó, pápaság, kik álnok-

sággal és hatalommal is kéregetik, nem az anya szent egyház tagjai, kik sem kő közibe, sem tövises közibe, esett magokban nem hasonlatosak, mert ugyan csak hallani sem akarják a tiszta igét, hanem merő konkolyok, és tűzre valók.” (Bornemisza: Post. II, 337.)

Hamis prófétáknak a zsidókat, törököket, pápásokat, anabaptistákat tartja. (Bornemisza: Post: III. 292; Post. II. 337.) Párhuzamot von az eretnekek és a hívek között. A zsidók, pápisták, anabaptisták, apácák Krisztus igéjének kicsúfolói. Míg a hívek csak „gyenge értelmű cikkejekben tévelyegnek, nem főkben, addig ezeknél az egész gyülekezet. A hívekben megvan a jóra való szándék, azok a rosszat még fegyverrel is védik.” Itt az elrendelés alapján ítélt, máshol viszont azt írja, hogy „török, zsidó, cigány, szerezsen, magyar, nagy és kicsiny közül sokakat ítél az örök életre, kik Krisztus által az Istenhez térjenek.” (Bornemisza: Post: V. 598.) Itt tehát nem vallásokról, hanem népekről beszél, ámbár ezt a zsidók és a törökök esetében akkoriban nem nagyon lehetett elválasztani. Nem arról van szó, hogy ne lett volna e tárgyról kikristályosodott véleménye, hogy egy-egy kikeresztelkedett fogoly török, vagy lutheránussá lett pápista miatt az általa eretnekeknek tartott szekták és felekezetek egészéről megváltoztatta volna a véleményét. Hanem arról, hogy – mint előzőleg leszögezte – a világvégével kapcsolatban ő is bizonytalan, abban azonban biztos volt, hogy ezek az Apokalipszissal kapcsolatos dolgok. Fenntartotta ugyan a lehetőségét, hogy egyes eretnekek megtérnek, de inkább csak teoretikus megfontolásból, és mint sokan mások, (pl.: Joachim apát), csak az utolsó időre gondol ezzel kapcsolatban. „Mert netalán még azok is megtérnek akkor, zsidó, török, pápás, anabaptista gonosz felekezetű.” (Bornemisza: Post: V. 606.) A békés egymás mellett élésre azonban egyáltalán nem lát lehetőséget. Biztosak lehetünk benne, hogy nem a Szent Ferenc misszióval akart küzdeni a török vagy a pápa ellen, és hogy őket a végítélet jegeinek fogja fel.

Nézzük meg, hogy az egyes írók mire használják az Antikrisztus kifejezést

„Teszé az igék bötűik száma, akivel íratatik a neve hatszor hatvan hatot, 2 Thesz zsidóul a Rómait, az az Romanus, teszen 666-ot.

R 2000	az az	L 30	az az
O 6	Római	AE 1	Római
M 40	Pápa	T 300	lator
I 10		E 5	Pápi
I 10		I10	
T 400		N 50	
Summa 666		O 70	
		S 200	

Summa 666¹¹⁵

Volt első Pápájok Amcletus, vagy Anacletus volt látodé, hogy a Pápa a bestia.

A 1
M 40
K 20
L 30
E 5
T 300
O 70
S 200

Summa 666

Látode az Isten lelke miképpen ki mutatja, ki legyen az a bestia, a bötü számrul. Akkor mind a számláld az igét, az Lutherre vagyon nem illik.

L 30	L 30
O 70	O 70
V 400	V 400
TH 9	T 300
E 5	E 5
R 100	R 100
O 70	O 70
S 200	Y 400
Summa 884	S 200
	summa 1475

Nem illik semmiképpen a Lutherre, hanem csak az Acletos Pápához és a Mochomethez: A zsidók bötükön számlálnak a görögök is, ha meg látod a zsidót a Római

nevet, Rómait teszen e nevek száma, bötök 666-ot görögül is a Lateinos teszen 666. A Luther nem ennyit ad, tehát rosszul számolják a barátok.” (Melius: Szent János jelenései 182.b-183.a,b.)

„Antikrisztus országát először két bestia neve alatt írja. Egyik a Római régi császárság, bestia a testi Antikrisztus hitlen pogány fejedelem. Másik bestia a lelki Antikrisztus, a római pápa, kardinálok, eretnekek hiti, tudománya, szerzései. Amely két bestia magát imádtatja: Az az erővel hajt vonson az ő hiti, tudománya alá, annak vételére, a római pápa hitire, misére kényszerít, ha valaki nem míveli, hát öli szörnyen, mint most pápa Filep királlyal és spanyollal és olaszokkal cselekedik, öleti vágatja az keresztyéneket. Imádtatja magát. Másodszor nevezi Babilóniai paráznának a Pápát, Seregiust. A zsidók hitit glagoliákat és minden eretnekeket, ki az bálványoznak, tobzódnak, mint Nabukodonozor, részeges, kevélyek, tolvajok, kolnák, vérszopók, kurválkodnak, férfi kurvákat tartanak, mint az babeloniaiok: testi lelki paráznák, mint a római pápa, gardináli papjai, püspüki, érsök, baráti, apátsáij (=apácái). Sodomák, Gomorrák, mint a jezsuiták, a Nagyszombati és Egri kurva papok.Végre mindkét lelki és testi Antikrisztusnak rettenetes veszedelmét írja.” (Melius: Szent János jelenései 7.a-8.b.)

„A pápa a nagy parázna: Az Antikrisztus, mint egy jó lovat, úgy bírja az impériumot, mint hízelkedő kurva, oda hajtja az impériumot, ahova akarja, mint a részeg, dühös katona, meg dühöti elszéleti a lovat, tétova hordozza, minden rútságára.” (Melius: Szent János jelenései 213.a.)

„Ez pseudo próféta a sátán az Antikrisztus, pápa, Sergius, Mahomet, a gardinálok, barátok, bilisses papok, szerzetes regulások, mindenféle eretnekek.” (Melius: Szent János jelenései 25.a.)

„Nem a császárt, sem a római Birodalmat nem jegyzi az első vad, hanem az Antikrisztust, aki a zsidók közül támada először az apostolok idejében.

Azután támasztotta vala a nikolitákat, a balomiták, ezeket támasztotta a Sátán először a zsidók közül az Antikrisztust. Ez megfiazék 3 fiat, 3 Antikrisztust, eretnekséget fiazék: Elsőt az Arábiai, a Káldeusok, a Török hitet.

Másikat a görögök, rácok, oroszok hitit. Harmad, a Római hitet szülé. Ezek mind a Philó a hamis zsidóktul és a Sátántul fajszott fattyak, mint Apok. 1.2 Ezek két szarvú föllüel jött vad, példázza először a két testi császárt. Római és török császárt. Ezek mind a Nabugodonozor, Darius, készeríté a kösséget, hogy imádják az ű képét, a káldeusok, hamis hitire hajoljanak. Így Fokas Teodozius és a több hitlen római császárok fegyver alatt készeríték, hogy az Római Pápának fejet hajtsanak, az ű hitet, tudományát, miséjét vegyék.

Most oltalmazzák a szarvas papok, barátok, érsekek az ördög Antikrisztus házát, a misét, ostyát, római hitet fegyverrel a fejedelmek által.

A császár is Sergius barát honát és az arábiaiak hitét fegyverrel oltalmazza: Az első bestia vízből jű az égből,... ..üstökös csillag lelki fegyverre vagyon az ű hamis tudománya, e földbőljűtt bestia, az az testi birodalom császárság, mit az első vízből jűtt bestia, az az vizes égből ördög országából szállott lelki, lélek vezti birodalom. Mint annak három szarva vagyon, három hit jüt ki az Antikrisztus hitből, a török, római és görög hit, így az földi bestiának, az az testi birodalomnak két szarva agyon. Nagy a török birodalom, másik a római vadnak kis szarvak, országok, királyságok, kik e kettőhöz hallgatják. Ez két császár azt véli, hogy az báránnak szolgál, az Sárkántul hallgat.” (Melius: Szent János jelenései 179.a-180.a.)

„Az Antikrisztusoknak három korona fejibe. Mert főképpen ez három részre osztott, három hit hamis religio vagyon: Első az orozlánok hiti: az az káldusok, arabesek, törökök, kánáneusok, körül metéltek hiti, az mostani zsidókkal együtt. Az Antikrisztusnak ezeken vagyon koronája, királysága és birodalma. Mint Dániel az orozlánt a babilóniaiakra érti. Másik hit a pártusoké, a perzsáké, görögöké, moskoviták, rácok, oroszok hiti. Harmad az medve hiti az az, az római pápa hiti tudománya: Ez három nagy szarvnak, eretnekségek, hamis hitet melyet nütek (sic!) több szarvnak, mint az vissza keresztölők, anabaptisták, a pikartok, hajasok hiti és az több szektáké, kik cseh országban Morva országban vannak és egyéb eretnekek: Ez az Antikrisztus az ördög után való fejedelem, az ördög vikáriusa, aki az három hitet támasztotta.” (Melius: Szent János jelenései 171.b-172.a.)

„Antikrisztus Sergius a törökön, pápa a római Birodalmon: Sergius és a galogóliák Ásián, Afrikán, Indián. Pápa Európán, Ázsiának Afrikának valami részén uralkodik.” (Melius: Szent János jelenései 218.)

Érdekes, hogy Melius, mint sok helyen láttuk, az ortodox keresztényeket (orosz, görög, rác, moszkovita vagy glagolita), és az ezt jelentő Seregiust előszeretettel sorolja a török mellé, mint Antikrisztust. Főleg a rácokat emlegeti sokszor, a rác módra való böjtölés, bálványozás, képimádás ellen szól ennek az is oka lehetett, hogy az alföldi népesség nem volt túl jó viszonyban a betelepülő rácokkal. (Hódmezővásárhely lakossága pl.: megnyúzással fenyegette őket.)¹¹⁶ A török végvárakban szolgáló katonák jelentős része is rác származású. A törökkel együtt harcoló martalócok neve ma sem cseng szépen a magyar nyelvben.¹¹⁷

„Láttam a Bestiát: a bestia néha az birodalmakat, az impériumot, néha pápát, az Antikrisztust jegyzi. Itt is jegyzi az hitetlen hamis császárokat, és példázza, akik az sok urakkal passákkal, kóborlókkal hadakoznak. Isten a Sátán és a hamis tanítók tanácsából, kértetéséből támasztja a hamis hadakat, vér ontást, pusztítást.

A Bestia az az: Az hitlen Római Impérium, császár és az agarénosok császára, a Góg Magógok, hadakozik a krisztus és az hívek ellen. A Jézus Krisztus serege a választott hívek igaz tanítók és prédikátorok.” (Melius: Szent János jelenései 233.b.)

Az idézetek az antikrisztológia és a hat teremtésnapon alapuló augustinusi világtörténeti rendszer valamelyik variánsa mellett legtöbbször tartalmazzák annak a négy birodalomra vonatkozó fejtegetését is. Ezeknek (mint az ezekhez hasonló eszkatologikus elemeknek is), van magyar eszmetörténeti hagyománya a katolikus misztikában, de a Dániel könyvére visszamenő Apokalipszis-spekulációt a wittenbergiek tették teológiai rendszer sarkpontjává.¹¹⁸

Prédikátoraink, Bornemisza, Kulcsár, Melius, Károlyi Gáspár általában követik a wittenbergi sémát. Kálvinnal ellentétben a dánieli víziókat nemcsak a Krisztus előtti Babiloni, Méd-Perzsa, Mohamedán és Római birodalomra értik, hanem a Krisztus utáni időkre is.

A kettészakadt Római birodalom egyik fele a török, a másik a pápatörvénytelen uralma alá került. Luther szerint a törvényes jogutód a Német-Római Császárság, amelynek határait eléri ugyan a török, meg fogja szaggatni, de nem tudja elfoglalni. Később aztán kételkedni kezd, nem biztos benne, hogy a török nem fog keresztülvonulni a birodalmon, de avval nyugtatja magát, hogy Dániel nem hazudhat.

Prédikátorainkat nem kötik érzelmi szálak a Német-Római birodalomhoz, ezért ők nem ábrázolják feltétlenül pozitíven, a törvényesség letétményeseként, isteni rendelvénnyként. Sőt, Melius a törököt mondja a Régi Római Császárság (és Bizánc) jogutódjának. A másik birodalom a lelki Antikrisztusé, a pápáé, akinek katonáját, a császárt itt meg sem említi. A két sátáni birodalom között őrlődik Krisztus keresztény népe. Bornemisza (Post. IV. 606.b.) és Kulcsár (Post. 79.) ugyanilyen negatívan nyilatkozik.

Bornemisza, Melius, Kulcsár prédikációi nem adnak pontos meghatározást az Antikrisztus kilétéről. Általában a Bibliának a világvégét magyarázó helyeibe helyettesítik be korunk hatalmait és vallásait. Az Apokalipszis és Dániel könyvének figuráit, a Bestiát, a hamis prófétákat, a nagy Paráznát, Gógot és Magógot stb. egyenként vagy együttesen jelölik a korszak jelenségei, a pápa, a török, és nem protestáns felekezetek. Az Antikrisztus lehet testi, lelki, lehet misztikus test. Lehet egy és lehet több. Születhetett századokkal ezelőtt (Luther a pápaság Antikrisztus voltát VII. Gergelytől, Melius és Székely is más-más pápától számítja), és működhet most is. Lényege az eretnekség, a félrevezetés, az, hogy az igaz egyház székéből igyekszik káromolni az Istent.

A hívők számára, ha testileg túrnak is, lelkileg nem lehetséges a kiegyezés. Ebben a rendszerben látják a XVII. Század második felének írói korunk eseményeit, az utolsó ítélet várásának fanatizmusában megkeményedve.

Nem beszélhetünk tehát az Antikrisztus és az „Isten ostora” fogalmának megoszlásáról a magyar gondolkodásban. (Ez a szakirodalom tanúsága szerint Luther sincs így.) A török ugyanúgy a világvége apokaliptikus szörnye, mint a Német-Római császár, a pápa, vagy az elszaporodó szekták. (Ezen nem tompíthatott a magyarság több forrásából táplálkozó keleti tudata sem.) Ezért nem jellemző a prédikátoroknál a hittérítés gondolata a törökkel kapcsolatban, viszont példák sokaságát hozzák fel az ország meginduló mohamedanizálódására (ami elgondolkodtató a török valláspolitikai megítélésében).

A szétszaggatott országban, a létbizonytalanságban kompromisszumra nem volt lehetőség, reális politika kibontakozására egyik nagyhatalom sem adott alkalmat. A prédikátoroknak így az egyéni és közösségi identitást kellett őrizni, és csendben várni a világvégét, amikor kiderül az igazság.

Károlyi Gáspár sem gondol már az ország politikai szabadságára, a megtérő magyarság török elűzése utáni jutalma már nem a megkönnyebbült földi élet, hanem a mennyei üdvösség: „Azért az Isten őket is ostorozza ez világon, hogy az penitencia az isteni félelem az könyörgés nevelkedjék benne, és hogy ne szeressék ez világot, hanem a másvilágra igyekezzenek.”¹¹⁹

4. MAGATARTÁSFORMÁK

Küszöbön a világvége, az Antikrisztus uralkodik. Beteljesednek az Apokalipszis könyvének betűi, az utolsó idő birodalmi állnak harcban egymással, hamis prófétáik hirdetik a hazugságot. A század második felére általánosan elfogadottá válik a tan, hogy a másik feleketben, különösen a pápában, és a törökben lássák az utolsó ítélet szörnyeit. Teljesen mind-egy, hogy ezt Bestiának, Antikrisztusnak vagy Gógnak hívják.

Ezek után már csak az a kérdés, hogy milyen magatartást javasoljanak a törökkel szemben, milyen kiutat láthatnak a szorongatásokból. Fel lehet-e venni a harcot a végítélet seregével, vagy óvakodni kell ettől, és el kell viselni a tombolását?

A század hatvanas éveiben – a kilátástalanság álláspontjáról – már csak Istenbe tudják vetni a bizalmukat. A török egyre beljebb hatol az országba, elesik a királyi székhely is, és már nyugat kapuját, Bécsot ostromolja. A nyugati kereszténységbe vetett remény kudarcot vall, meglazul a keresztény egység tudata. A német birodalmi rendek 1542-es hadjáratának tényei azt látszanak igazolni, hogy katonailag is kivihetetlen. A reményekre a drinápolyi béke és Castaldóék sikertelen erdélyi ténykedése, egyesítési kísérlete méri a végső csapást. Ahogy

Melius idézetében is láttuk, a szegedi veszedelmet a mohácsi vész mellé állítja (Melius: Szent János jelenései 195.b.) A korabeli gondolkodás számára az egyik az országra szakadt nyomorúságok kezdete, a másik – a Habsburg császárság és a nyugati kereszténység segítségével történő, törököt kiszorító, országegyesítő kísérlet kudarca – a bukás végső szimbóluma.

Az utolsó ítélet közeleg, de Isten majd igazságot szolgáltat híveinek – vonják le a következtetést a század hatvanas éveitől a prédikátorok.

Különbséget tesznek a katonák és a nép között. A katonák Istentől rendelt hivatása, hogy védelmezzék a rájuk bízott várat, harcoljanak a török ellen, de nem Krisztus nevében. Prédikációk sora magyarázza, hogy nekik igenis szembe kell szállni a törökkel, mert ez rendelt feladatuk, ahogy az orvosnak a gyógyítás. De csak Isten erejében, nem a sajátjukban bízhatnak.

A nép által követendő magatartásban is különbséget tesznek aszerint, hogy török megszállta területen laknak vagy sem. Ha olyan területen támad rájuk a török, amely még nem áll uralma alatt, akkor lehetőséget adtak az elfutásra. (Ez azonban a határterületeken, ahol a lakosság két úr parancsait teljesítette, kétfelé adózott, nehezen volt eldönthető.)

„Hanem midőn valami kegyetlen halálra kergetnek, és jó módja lehet az maga oltalmazására, akkor szabad egy kevés ideig előllök elmenni, hogy megszálljon a farkasoknak gyűhösségek.” (Bornemisza: Post. III. Feltámadás II. Úrnapja)

Más volt a helyzet, ha a népesség török fennhatóság alatt ált. le kell szögezni, hogy az emberek a pogányt is fejedelemnek tartották, akire éppúgy vonatkoznak a fejedelemhez való hűség követelményei, mint a keresztényre.

A nép fegyveres ellenállásáról sehol sem tesznek említést, nem tudjuk, hogy helyeselték-e vagy nem. Ostromlott várakban mindig harcolt a parasztság is, de ez persze nem jelenti azt, hogy az egyházak ezt javasolták volna. Itt elsősorban az az érdekes, hogy mit állított az egyház követendő erkölcsi normának e tekintetben, s ha volt ilyen, milyen koncepciót rejtett magában. Hogy aztán a népesség maradt vagy elfutott, zsoltárt énekelve vagy káromkodva védekezett, azt mindig az adott szituáció döntötte el. Valószínűleg azért nem rendelkeztek e kérdésben, mert maga az élet adta a megoldásokat. A török elleni harcnak megvolt a lehetősége, ha beállt valaki végvári katonának, a falunak pedig a félelmetes törökkel szemben úgysis kevés esélye volt az ellenállásra. Bár Luther megengedte a fegyveres harcot, prédikátoraink inkább a béketűrésre buzdítanak az Apokalipszis miatt.

„Hát az Háborút el kell szenvedni az híveknek e két okért 1. mert Isten jó akaratja, jó kedve, végezése, ammi háborúságunknak, valamivel vér. 2. mert jó végre míeli. Első jó ok: Hogy szerelmét jelenti hozzánk és háborúval mutattia meg Isten, hogy hívek vagyunk: Másik,

mert a bűnt ezzel gyomlálja ki belüllünk, és szab Krisztus ábrázatjához, ez világi rútságot, telhetetlenséget az bűnt, az testnek kívánságait, az Sátánt evvel utáltatja meg, és ő magát az háborúba esmerteti, kegyelmét, erejét és segítségét. Harmad: Mert az egyszer pillanatig való háború, ami örökké szóló örömünknek, dücsőségünknek bizonyos jegye: Az hitlenek örök veszedelmének örök bizonsága: mert ammi vérünkkel, halálunkkal bizonítja Isten reájok az ő bűnöket.” (Melius: Szent János jelenései 178.b.)

„Azt tanulják azért, hogy az Úr Isten igazsága nem harcol oltalmaztotik, hanem igaz vallással és mártíromsággal. (Beythe: Post. 117.a.)

„A kegyötlen fő papoktul és királyoktul kétségbe ne essünk, se ne vetögyünk [sic!], ne indítsunk patvarkodásokat, mint az anabaptisták és az Münzeus.” – lelki fegyverekkel, Isten igéjével és imádkozással éljünk. (Beythe: Post. 222.a.)¹²⁰

A probléma szorosán összefonódik az ellenállás kérdésével.

A gonosz fejedelem Isten büntetése a népen, akit túrni kell – hirdetik a prédikátorok Luther eszméjét.

„Így most is, ha te török császár basája volnál, avagy bálványozó császár marsalkja, vagy római pápa hadnagya, avagy érsek, pispék, udvarbíra, porkoláb, hopmestere, tálnokja, inosa, szakácza, kolcsára” azaz ha szabadon gyakorolhatja vallását, betöltheti bármelyik tiszteletet. Ellenkező esetben ott kellene hagyni a munkát, vagy el kellene szenvedni, a hitért ráért szenvedést. Máskülönb a „külső tiszt viselésben” hűnek kell lenni. Rátermettsége ereje szerint kell szolgálni a pogány Antikrisztus, de azért ha teheti, ne sokat forogjon köztük.

„Mert lassan, lassan hozzájok édesedel, és mint a fekete fényű viazt ha éred úgy meg mocskosodol tülök.” (Bornemisza: Post. V. 432.b-433.a.)

A fenti idézet mind a két Antikrisztussal való viszonyról rendelkezik.

„Hát ez jó ki a fejedelem szeretéséből, noha nekünk ellenségünk, noha hitlen pogán, de meg ne öld, meg ne szidd reája ne támadj, tiszteld, szolgáljad, meg ne lopjad, az ő jövedelmét el ne lopd, el ne tagadd....

1. Tiszteld a fejedelmet gonoszt ne mondj neki, mint atyádat anyádat. Exod 20. 21. Fejedelemnek gonoszt ne mondj.
2. Engedelmes légy fejet hajts neki reá ne támadj, vagy jó, vagy gonosz a fejedelem Col. 3. Eph. 5. 1. Pet. 3. Még a gonosznak is, nem csak az jónál engedjete Reg. 21. 24.
3. Adóikat, dezsmájokat harmincadjokat igazán meg adják.
4. Mikor a fejedelem adó fölött saját marhánkat, gyermekünket is el veszi, reá ne támadjunk, ha hamis harmincadot veszen, ötödét vesze borodnak, búzádnak, törvéntelen

szolgálat, ökrödet el veszi I. Reg. 8. Mert ez az ő hatalma a bűnért a kösségen. Isten dűlat, kóboroltat, Isten szolgálai, noha gonoszok. Uralkodtatja Isten az kegyetlen kóborlót a bűnért.” (Melius: Prédikáció magyar nyelven 244.a,b.)

„De ha bűnt parancsol, gonoszra indít, bálványozásra, tolvajlásra, dúlásra, gyilkosságra, valamint Isten megtilt. Soha abba a fejedelemnek ne engedjünk. Készebbek legyünk halált szenvedni. Istennek kell inkább engedni, honnem embernek.” (Melius: Prédikáció magyar nyelven 244.a.)

„Továbbá, ha valaki az ő tisztiben hamis bíró, kegyetlen fejedelem, hazug prókátor, részeges, parázna, atyád anyád volna, utáld a bűnöket az ő személyekben. De azt a tisztet az kit viselnek megbecsüld. Az arany lánc még az kurva és lator nyakában is arany lánc, noha lator szömély viseli, így az császárság jó vala Néróban is, noha ő maga lator vala... ..És azt se nézzük, ő mint fért a fejedelemségre, álnokság kóborlás, kalmárságnak általaé, avagy tolvajság általé. Ő adjon okot mint találta az fejedelemséget. De ha ura lött az te városodnak, az falunak, az országnak, az kibe te lakozol, őtet úgy becsüel, mint te uradat (Istennek)... ..Fokas Móricot az urát ölte meg, úgy lett császár, de akkor is becsülni kell. És mint pogán fejedelmek is erős hatalommal foglalják el jószágjokat. Mely birodalmakat noha gonoszul keresnek. De te őket megbecsülted azban, hogy te ő jobbágya vagy, te ő szolgálja vagy, ő prédikátora vagy, ő te urad, te bírád. Ha ő tisztiben nem jó adjon róla számot ő, de ha bűnre kényszerít ne engedj, de a tisztben megbecsüld.” (Bornemisza: Post. V. 386.a-388.b.)

„Meg válaszd a tisztet, a fejedelemséget a személytül, mert a fejedelemség jó, Isten rendelése, de a személyek gyakorta gonoszak, mint a tirannus, tolvaj, kegyetlen, hitlen, fösvény, gondviseletlen, tékozló, délig alvó, játékban telhetetlen fejedelmek... ..Valamely fejedelmét vagy nagyot, vagy kicsint akit Isten választ, vagy emberek által szöröz, és rendel,... ..Mint gyakorta tolvajokat csinál, nem választja ember, de Isten előveszi a nép büntetésére.” (Melius: Magyar prédikáció 242.a.)

Az állásfoglalás megdöbbenő. Tűrni kell bármilyen ellenünk elkövetett sérelmet, bűnt, rablást, gyilkosságot, hamis adót, törvényt, a janicsároknak menő gyermektizedet – és ezt minden független felekezet, lutheránus és helvét egyformán vallja. A szolgálatot ezeknek ellenére is el kell látni. A tisztség önmagában jó, hiszen Isten rendelése. A benne ülő ugyan lehet gonosz, de ez valószínűleg Isten büntetése bűneikért, s az már a tisztség viselőjének a dolga, hogy miként ad számot Istennek cselekedeteiért. A mi dolgunk a hű szolgálat és a bűnbánattartás. Ez még olyan esetre is áll, mint a zsarnokság vagy hódítás útján megszerzett föld. (A török birodalmat is tirannisként emlegették.) Csak akkor szabad ellentmondani (de nem ellenállni!), ha vallásos meggyőződésünk ellenére kellene cselekedni. Ilyenkor akár a mártí-

romságot is vállalni kell, csak ekkor lehet és szükséges a meggyőződéssel nem egyező tisztet letenni, de fegyveres ellenállásról ekkor sem lehet szó.

„Ha hadakozni küldenének, kapitánya lévén töröknek keresztény ellen ott le kellene tenni tisztet, vagy oly mesterül kellene magad tartanod, mint Dávid Achis királynál midőn lakoznék Saul előtt való futtában. Akkor tetette néha, hogy ő féle népre menne hadakozni. De más felől az pogánokat vágta, és azokat fosztotta.” (Bornemisza: Post. V. 433.a,b.)

Ebben az értelemben tehát nem fogható fel ellenállásnak (csak ellentmondásnak) az, amikor a katonák azzal elhagyják a várat. A fenti prédikációk szellemében döntöttek, nem maradhattak tisztségükben, nem akarhatták, hogy a környék azonos hitű parasztsága ellen bármikor karhatalomként használhassák fel őket. (Ennek természetesen katonapolitikai okai is voltak: a parasztság volt a vár eltartója, hírszerzője. Ezért követelik számára is a szabad vállalkozást, hiszen létfontosságú volt a vár számára, hogy egyazon egyházi szervezetbe tartozzanak.)

„Valaki fejedelem ellen áll, fejedelem Isten tette fejedelemmé, vagy kicsin, vagy nagy. Ha török császár király úr pór volt, nemesember, most úr? De valami volt hatalmas fejedelemségben vagyon vagy jó vagy gonosz, de Istentől vagyon. Hát aki ellene áll s meg bünteti az Isten valaki fejedelemre támad, valamint veszi az adót, harmincadot, dézsmát ad meg te ne csinál körösztös hadat ha szinte feleséged gyermekedet el veszik, mert ez az ő jussa, az az hatalma, kit Isten neki adott. Ne mondd hát kis király, oláhok tették pártolók tették királlyá. De ha fejedelem hiszen látod, hogy Istentől vagyon.”(Melius: Prédikáció magyarnyelven 245-246.a.)

Itt Melius kétségtelenül János Zsigmond uralmának próbál jogalapot kovácsolni. Ugyanakkor elismeri a status quo alapján meglévő határokat és a hatalmon lévő fejedelmeket. (A zsarnok hatalmát Luther is, Kálvin is elismeri.) A lutheri gondolat alapján nem hirdet kereszties hadat egyik Antikrisztus ellen sem, sőt óv ettől, mert ez a magyar gondolkodásban nemcsak a török elleni harcot, hanem egy világi felsőség, nemesi rend elleni felkelést is jelentett, fél évszázaddal korábban. Melius kifejezetten óv ettől, felidézve a Dózsa-féle parasztfelkelést.

Az alattvalók ellenállási jogának tanát Eckhart Ferenc¹²¹ és Benda Kálmán¹²² vizsgálta, a Bocskay-felkelés ideológiájával kapcsolatban. Eckhart az Aranybullából származtatja.

Benda a kálvini tanításból eredezteti. Kálvin két lehetőséget lát a tisztében hűtlen, zsarnok fejedelem elleni cselekvésre. Az egyik, hogy a nép által választott bizonyos felsőbb-ségek (pl.: rendek) lépnek fel vele szemben, a másik, amikor Isten küld valamilyen szabadítót, és az egy nagyobb hatalom megbízásából helyreállítja az alacsonyabb hibát. Erre a Bocskay

alatt felkelt magyar rendek és lázongó örökös tartományok kálvinista és evangélikus rendjei hozza fel gyakorlati példaként.¹²³ A református felső-ausztriai rendek vállalják az ellenállást, míg az evangélikus tartományok Wittenberg tanácsára nem hajlandók fegyvert fogni uralkodójuk ellen, de vallásuk mellett kitartva, vállalják a mártíromságot.

Péter Katalin Honterusnál véli felfedezni először az ellenállási jogot, „Brassó és az egész Barcaság reformációja” című munkájában.¹²⁴ Honterusnak az a gondolatmenete, hogy a közösség átvehetett bizonyos jogokat a hatalmasságoktól ha az nem tett eleget kötelességének, hiszen ez a haza pusztulásával fenyegetett. Ezért a gyulafehérvári püspök előtt kellett mentegetőznie, de egyszer sem hivatkozik a lutheri világi felsőségre tartozó engedelmre. Azzal érvel, hogy nem fordult szembe a hatalmassággal, mert az Isten ígéje és Jézus Krisztus rendelése ellen nem szólt. Később le is írja: „Szent mártírok példájában és különböző bibliai helyek tanúságából bizonyosan tudjuk, hogy olyan embereknek is, aki Isten törvényeivel a vallás és a hit dolgában ellenkeznek és akadályozzák, örökké tartó büntetése alatt nem szabad engedelmeskedni.”¹²⁵ A közösség által átvett jogok a népi reformáció gondolatmenetére emlékeztetnek. Az a következtetés viszont, hogy a továbbiakban az ellenállással fenyegetné meg a világi hatalmat, szerintem nem elég világos. Az Isten törvényének ellentmondó parancsnak nem engedelmeskedni (megtagadni), még nem jelent ellenállást (szükség esetén fegyveres ellenállást).

A katolikus XV. Század végén Laskai már sokkal egyértelműbben fogalmaz: „És saját felsőbbbségével szemben is védekezhet bárki, amennyiben joggal sérteni akarja.”¹²⁶

Honterus is a szent mártírokról beszél, s valószínűleg az ő példájukat követve vállalja ezt a sorsot. Ez így szinte semmiben sem tér el a lutheri felfogástól és a Benda Kálmán cikkében feltárt, ehhez kapcsolódó magatartásformától.

Az a gondolat, hogy a világi hatalmasságtól kapott parancsnak nem kell engedelmeskedni, ha az Isten törvénye ellen szól, 1562-ben jelenik meg újra a Debrecen Egervölgyi hitvallásban. Nem kell engedelmeskedni a hatóságnak, „ha valamit a természeti törvény avagy Isten dicsősége és törvénye ellen parancsol... ..Mert inkább kell félni Istentől, mint az emberektől.” Ellenállásról itt sincs szó. Ugyanebben az évben adja ki Melius az „Arany Tamás hamis és eretnek tévelygésinek és egyéb sok tévelygésinek...meghamisítási” című munkáját. Ebben két helyen is szól erről a témáról. Egyszer, amikor arról van szó, hogy szabad-e megtörni a frigyét. Azt mondja, hogy még a pogányoknak adott esküt sem szabad. „De mikor Isten készerét és a természet törvénye, avagy a közönséges igazság, akkor meg törhetik, mikor az egy fél isten törvénye ellen cselekedik a frigyben, dúl, kóborol, híveket kerget, avagy mikor azt meg nem tartja, amire a frigybe köti magát felbomol a frigy véle. Vagy ha az egyik fél

nem tartja be, ha ótalmat és igazságot fogadott, s meg nem adja, ott nem vagy köteles, és nem tartozol megtartanod, vagy ha Isten ellen való a szövetség, vagy ha a szövetségben hamis, Isten ellen való vagy a szegények ellen való bűnre kényszerítenek. Mert minden dologban, főképp az Istennek és a keresztény anyaszentegyzáznak vagy inkább köteles, mint az óráig való és porrá leendő embernek uradnak.”

Kell-e a hitetlen, pogány fejedelemnek szolgálni? Isten ellen való, gonosz dologban sem jó, sem gonosz fejedelemnek nem kell engedni, más dologban viszont a pogánynak is kell, mert a fejedelemség Istentől van. – hangzik a megszokott lutheri érvelés. Ellenállásról itt sem beszél. Valószínűleg már ekkor vallja azt a koncepciót, amely majd az 1567-es Debreceni zsinat által elfogadott kánonos könyvében szerepel. A LXVII kánon azt követeli, hogy a „nagyobb zsarnok” (kétségtelenül a török) ellen alattvalóikat megvédeni képtelen fejedelmek eddig behajtott adójukból engedjenek, mert a munka nélkül szerzett jövedelem a lopás egyik fajtája. Vétkeznek, ha ellenzik, hogy alattvalóik önvédelemhez nyúljanak, és akkor is, ha nem engedik, hogy alattvalóik olyan hatóság alá engedjék magukat, akitől ő nem tudja megvédeni őket, és akinek nem tudnak ellenállni. Hangja éles, hiszen kora nagy problémáját veti fel, a többfelé adózó jobbagységét és a mindenkoron sarcolt Debrecenét. Ellenállással viszont csak az idegen, támadó „nagy zsarnokot” fenyegeti, akinek még nincs a hatalma alatt, de ezt a lehetőséget is a község akaratához köti. Nem világos, hogy a „természeti jog” fogalma mit takar. Mint láttuk, nem tartozik ide sem a sarcoltatás, rablás, sem a család védelem, a felség, gyermek elhurcolása elleni tiltakozás. Valószínűleg a saját élet védelmét jelenti, menekülés vagy harc útján. Kádas Miklós¹²⁷ szerint Melius a természetjogot az egyház íratlan forrásának tekinti, amely minden emberre vonatkozik. Ahol nem talál tételes törvényeket, ott a természetjogra hivatkozik, Melanchton hatására. De az ellenállásra való biztatás egyetlen helyen sem bizonyítható. Valószínűleg, mint összetartozó kánonjogi fogalmakat, együtt emlegeti. Gondolkodása inkább azt mutatja, hogy ha az isteni fog ellen kényszerítenek, akkor a lutheri előírás szerint vállalni kell a mártíromságot, örömmel és ellenállás nélkül meg kell nyugodni a halálban.¹²⁸

Melius mestere, Szegedi Kis István szintén így nyilatkozott a problémáról. Szegedi Muskulus nyomán adott feleletei nélkülöznek minden bátorítást a fegyveres ellenállásra. Fel-fogása szerint a keresztény embernek inkább türelemmel el kell viselnie bármi jogtalanságot, mintsem hogy Isten ellen való vétkezésre hagyja rávenni magát. Mindazonáltal nem tiltott dolog, ha valaki az igazságtalan erőszakot elhárítja, akár úgy, hogy elmenekül előle, akár úgy, hogy valami módon megnyihíti, csak ez ne tiltott eszközzel történjék. Hacsak lehet, vigyáz-

zon a keresztény, hogy az érvényesülő erőt ne erőszakkal hárítsa el, s ne gondoljon a megtorlásra, hanem ezt engedje át igazságos bíráknak. (Mus. 592. Sz. LC. 193.)¹²⁹

Luther és a reformátorok egyetlen kiutat tartanak megengedhetőnek: hogy várják, amíg Isten szabadítót küld, aki kivezeti őket a veszélyből, mint Mózes a zsidókat.¹³⁰

Péter Katalin azt írja, hogy 1567 után az általa kimutatott tendencia eltűnik, és majd csak a Bocskay-szabadságharcban kerül elő újra.¹³¹

Bornemisza 1579-ben megjelenő Postillás könyvében ezt találjuk: „Midőn a fejedelem latrok közibe adta magát vagy más feleségével kapták, szabad volt megölni az latorsága felött. Sőt az fiú édes atyát az atyafiú atyafiát megölheti, latrok között reájok hadakozván. Harpagus Cyrust támaszta Astiagesre, mert fiát meg főzette volt neki és étel után a fejét eleibe hozatja. Viccentiában kéreti az úr egy polgár leányát, és hogy nem adja, erővel el hozatja, és az szöplőzés után, koncolva vissza küldte. Ezért amaz, a Velencéseknek adja az várost. Helvétiaiban az Úr készeríti az atyát, hogy lőné az fiát, amaz fogja a nyílt, és által lövi az urat.

Ilyen méltatlan dologban megengedtetik az gonosz fejedelemre való támadás. Mondom, csak egy szömély is reá támadhat, mikor agy feleség kapnál, vagy egyéb gonoszba. De midőn az gonoszság fellyül elment, az után az ország tartozik reá támadni, hogy a mit érdemeli az szerint büntessék törvény szerint. De az mennyiből vétkezik az közönséges emberi romlottságnak természete szerint, azt neki is meg kell bocsátani, érötte imátkozni kell. És ha feljebb terhelne is vagy fizetéssel, vagy szolgáltatással, vagy büntetéssel, el kell nekik túrni.” (Bornemisza: Post. V. 415.a-416.a.)

A következetlenségéről híres Bornemisza itt sem tagadja meg magát. A prédikációban a fejedelmet, mint a népre küldött büntetést tárgyalja. Nérót hozza példának, akinek engedelmeskedni kellett, mint Istentől rendeltnek. Ekkor azonban elfogja az anekdotázó kedv, és humanista műveletlenségétől befolyásolva megengedi a felszarvazott férjnek, hogy megölje fejedelmét. A zsarnokölő Elektra írója lelkesedik itt újra antik példáiért, még az apa-anya gyilkosságot is megengedve. Megkötöttségeket, igazságtalanságokat gyűlölő természete nyilatkozik meg, de a méliuszi szigorú fegyelem nélkül.

Nem lehet tudni azonban, hogy mit jelent az „egyéb gonosz”, amikor szintén szabad a fejedelmet megölni. Az sem világos, hogy mit ért az „ország” fogalma alatt, amelynek meg kell rendszabályozni a fejedelmet. Ha a népet, akkor münzeri gyökerű a felfogás, ha ennek választott képviselőit, akkor kálvini, ha a nemességet, akkor az Aranybullára megy vissza. Azt sem lehet pontosan tudni, hogy mit jelent a kifejezés: „törvény szerint bűnhődik a fejedelem”, az, aki az előbbieken csak Istennek tartozott felelősséggel bűnös életéért.

Péter Katalin leszögezi, hogy az ellenállás a politikai cselekvés összefüggésében merül fel. Honterusnál ez csak a vallásügyre vonatkozik, nincs antifeudális éle, szerinte ezen Melius lép túl, a természetjog és a közönséges igazság nevében hirdetve ellenállást. A szövegösszefüggésből azonban kitűnik, hogy ez csak az egymás között kötött frigy felbontására vonatkozik, az egyik fél hamissága ellen (például török-magyar béke relációban). A fejedelem-alattvaló kapcsolatot ez nem befolyásolja, ezt bizonyítja, hogy nem sokkal alább, a nyúzó, fosztó urakkal kapcsolatban ezt írja: „Ha elveszi marhádát, ajándékon neki ne add, de ha erővel és hamissággal el veszi a fejedelem, ellene ne támadj, hanem neki add, mint Nábot. Hadd Istenre a bosszúállást.”¹³² (Nábotot megölték az igazáért, de arról szó sincs, hogy ellenállt volna.) Mint láttuk, ebben az időben született prédikációiban is erről ír. A rossz fejedelem Isten büntetése. Ellent kell neki mondani, ha Isten ellen akar indítani bennünket, de egyébként el kell viselni üldöztetését, el kell tűrni minden bűnét, amit ellenünk elkövet. Ellentmondásra biztat, de cselekvő ellenállásra nem. A lutheri gondolkörben élve kell viselni a mártíromságot. A század végén egyetlen helyen, Bornemisánál találunk erre konkrét utalást, de ez nagyon is ellentmondásos, és inkább egy nyughatatlan elme érzelmi reakciója, semmint egy külföldön kialakított teológiai jogi séma átvétele.

Ha az úr nem tudja megvédeni alárendeltjeit, akkor azok védekezhetnek, vagy alávethetik magukat az erősebbnek. De ekkor sem biztatja a népet az úr elleni támadásra, sőt, ahogy láttuk, azt más helyen kifejezetten megtiltja.

Mindazonáltal lehetséges, hogy ellenállás-színezetű tanok már ekkor kialakultak a népi reformáció középkori vagy magyar nemesi hagyományának, esetleg Kálvin hatásának betudhatóan. Ez azonban nem jellemző a kemény lutheri törvényekhez igazodó XVI. század II. felére. Az Isten büntetéseként ránk mért nyomorúság eltűrését hirdetik a prédikátorok (kivéve a törökkel szemben küzdő katonaságot). Ennek gyökereit először Luthernél, másodszer a magyar kiliasztikus hagyományban találjuk meg, amelyet a Gyöngyösinél látott szír forrás táplál, és ami a kemény tűrés magatartásformáját helyezi előtérbe. Ezt felerősítette az a történelmi körülmény, hogy prédikátoraink nem láttak reális történelmi lehetőséget az ország integritásának helyreállításához, a török terjeszkedésben a világ végét sejtették és eszkatologikusan értelmezték.

A század végén, a 15 éves háborúval megváltozik a helyzet. Mind a német, mind a török császár, mind a pápa, mint Antikrisztus demitizálódik, és reális politikai ellenfél lesz. A török verhetetlenségének mítosza is szertefoszlik. Magyarai vitáiraiban a megújulást már nem a bűnöktől való megtérés vagy az utolsó ítélet hozza, hanem az ország népének cselekvő ösz-

szefogása, harca.¹³³ Ekkor lép föl Bocskay is, mint Isten által küldött szabadító, ellenállási tanával. Ez még mindig a lutheri tant követi, annak "kiskapuját" kihasználva.¹³⁴

Ennek oka az eddig ezen alapuló, elfogadott magyarországi gondolkodás, és az, hogy Isten küldöttjéhez mindenkinek lehet csatlakozni. Ez főleg a nyugat-magyarországi evangélikusok megszerzését célozta.¹³⁵

A zsidó-magyar párhuzam kapcsán érdemes külön figyelmet fordítani a végvári katonaságra. Mint láttuk, Luther és a prédikátorok véleménye az, hogy számunkra, fejedelmeik vezetésével, engedélyezett, sőt kötelező az ellenállás, de nem Isten nevében és nem keresztes háborúként. Ők ennek ellenére nem hajlandók lemondani az „egyetemes kereszténység védelmezője” szerepről, és a „Magyarország a kereszténység védőbástyája” szállóigét hangoztatják. Két hadipredikáció elemzésének segítségével megláthatjuk, milyen változáson megy keresztül a török veszéllyel kapcsolatos viselkedés. Az egyik Bornemisza hadipredikációja a nyolcvanas évekből, a másik Péchi Lukácsé a 15 éves háborúból. Bornemisza gyakran emlegeti, hogy Isten elleni gőg, ha valaki fegyvertelenül megy az ellenségre, vagy ha egymaga száz lovas közé öklel. Ez olyan, mintha valaki egy ház tetejéről az égbe akarna repülni. Az esztelen fanatizmustól, a Fekete ember hadától óv. Péchi és Bornemisza is hangsúlyozza, hogy az ellenség Isten büntetéseként szakadt ránk. De mindkettő szerint lehet ellene harcolni. Mindkettő tiszta és büntetlen hadat kíván. De Bornemisza azért, mert a bűnös vitézek „bizonyára hívebbek lesznek a hadnagyokhoz a vitézek, békésebbek lesznek a parasztok”. Ő tehát már tisztán gyakorlati szempontból nézi a kérdést. A paraszttal is békét akar kötni, hogy ne akadályozza semmi az új keresztes hadjáratot, amire felhív. A törököt, aki Isten ostora, de ugyanakkor ostoba, esztelen, hódító zsarnok, mint amilyen Attila volt, fegyverrel kell leverni. Egy Bonfinitól átvett Hunyadi János-beszéddel lekesít. A népnek saját magának kell megszabadítania magát az ellenségtől. „A keresztény hitért, népért, hazánkért, feleségünkért, gyermekünkért, marhánkért tusakodunk.” Mintha Zrínyit hallanánk a XVI. századból. „Harcolni peniglen nem akármi okért kell, hanem szerelmes hazánkért, urunkért, feleségünkért, gyermekünkért, magunk tisztességéért és az életünkért.” (Zrínyi Miklós)

A párhuzam, a sokkhangulat, a világvégevárás ideje lejárt, új század, új kor van kezdődőben.

IV. A MAGYAR MINT „VÁLASZTOTT NÉP”

Az 1960-63-ig zajló, a történelemtudomány által Molnár Erikről elnevezett vita¹³⁶ foglalkozott először komolyabban a népi patriotizmus fogalmával. Elvette a honvédő paraszt mítoszát. Az itt megszólalt szakemberek nagy része a parasztság lokális hazatudatát, a lakóhelyhez, a faluhoz, a kisebb közösséghez való kötődést hangsúlyozta, és a nagyobb egységet nemesi, közjogi fogalomnak tartotta. Legfeljebb a nemességből, vagy a paraszti létből kiszakadt, zsoldossá vedlett végvári katona- és hajdúrétegnél hajlandó ennek nyomait elismerni. Szigorúan a nemesi gondolkör átvételét emelve ki, manipulatívnak és hamisnak bélyegezve.

Ma még feltáratlan, hogy milyen ideologikus és aktuálpolitikai tényezők befolyásolták a vitát. Mindenesetre feltételezhető, hogy a konszolidáció előtti harcok, a szellemi elődkeresés belejátszott egyes korszakok eszmetörténeti megítélésébe.

A 60-as 70-es évek kutatása ezeken a nyomokon haladt, igyekezve konszenzusra jutni a környező országok történetfelfogásával.

A kérdés neuralgikus ponttá vált, és a kirobbanó vitákban sokszor került felszínre.¹³⁷ Az érvelők, külföldi kutatók legtöbbször kiragadott példákra hivatkoztak, a vita esszéisztikus, publicisztikai jellegűvé vált, a kutatás főleg a középkorra irányult. Az ország összeomlásával és a pogány török megjelenésével kialakult új helyzetet kevésbé vették figyelembe. Változást csak a XVI. század szerződéses jog- és államelméletének kialakulása után feltételeztek. Kevés parasztleveél maradt ránk, így ezekből nem lehet tudati változást kiszűrni.

Benda Kkálmán,¹³⁸ Perjés Géza,¹³⁹ majd legutóbb Péter Katalin¹⁴⁰ figyelmeztetett a XVI. században megjelenő prédikátori réteg új tudatot kialakító és képviselő voltára. Ez a réteg a zűrzavaros állapotok miatt nem kötődött annyira egy hatalmi struktúrához, mint a középkori egyház papjai. Ez azért sem lehetséges, mert viharos életük folyamán legtöbbször hatalmas területeket járt be. Sokan mezővárosi születésűek, tehát azok közül jöttek, akiknek prédikációit és énekeit írta. A hallgatóság és a prédikátor kölcsönöse feltételezik egymást. Az összeomlásban a prédikátornak kellett ellátni egy biztató, vigasztaló, útmutató funkciót. E nélkül a föld népének nem volt rájuk szükség. Prédikációik tehát irányadóak a parasztság igényeire, gondolkodásmódjára, közösségi tudatára vonatkozóan is.

A XVI. század elején, a török vész hatására falvak, városok keltek útra, és bár a veszély elmúltával egy részük visszatért eredeti lakóhelyére és újjáépítette, sokszor éveket töltöttek más városban. (Debrecen ő-vel kezd beszélni a XVI. század végére, a délvidéki menekültek hatására.) Az a közösségi tudat, amely a középkort jellemezte, és amelynek alapegysége a faluközösség volt, kitágul. A korábban is érzékelhető különbségek, amik egy-egy szom-

szédos magyar, szlovák és rác falu között voltak, most tudatosodtak, de nem töltődtek fel vallásos vagy ideológiai elemekkel, mint a nemességnél. Kérdéses azonban, hogy a XVI. században kialakuló „haza” és „nemzet” fogalom kikre és meddig terjedt ki. a prédikációk homályosan fogalmazznak, gyakran maguknak is ellentmondanak.

A jobbágyság, habár a török vész jóvoltából már messzebb látott a falu határánál, nem gondolkodott közjogi fogalmakban, de humanista iskolázottságú papjaik erősíthettek bennük egy ilyen folyamatot. Azt azonban, hogy a kor megítélése szerint ki a magyar, mindenki, aki a szétszaggatott ország területén lakik, vagy etnikailag különbségeket tettek e tekintetben, nem lehet tudni, valószínűleg maguk sem döntötték el.

(A korszak identifikációs tapogatózására jó példa a keresztény szolidaritás eszméjének továbbélése Magyarországon. Hiába hanyatlik le ennek tudata Európában, a protestáns magyar katonaság makacsul vallja a keresztény Európa egyetemességét, és mereven szembenáll a reformáció egyénre alapozó vallásosságával. Ezzel a toposszal azonban e tanulmány keretei közt nem tudunk behatóan foglalkozni.)

a XVI. század világfelfordulásában az új közösségi lét kialakításának érdekében és védekező reflexként először a katona és hajdú rétegnél indul meg egy egységesülési folyamat. A század végére a hajdútánc válik a „magyart” jelképező tánccá, ezt táncolja Balassi Bálint a császári udvar előtt, majd a Thurzó nádor fiát kísérő bandériumok Wittenbergben. Tehát nem a nemességtől sülyedt le egy kultúrérték, hanem ennek a megerősödő, feltörekvő rétegnek a kultúrája emelkedett fel az elitkultúra szintjére, szimbolizálva a változást.¹⁴¹

Benda Kálmán hajdúnevek alapján kimutatta, hogy ezek 70%-a a Partiumból, az Alföld keleti, északkeleti területeiről származik. Bihar, Szabolcs, Zaránd, Arad megye, Békés megye keleti, Heves megye déli része és a nagykunság tartozott ide. A XVI. század utolsó harmadában, főleg a 15 éves háború idején sokan menekültek el innen, és váltak hajdúvá. Rokonságuk még ezen a területen élt, emlékeik ide kapcsolták őket. Semmiképpen sem lehet rájuk automatikusan alkalmazni a zsoldos fogalmát, ahogy Molnár Erik tette. „A hajdúság mindvégig érezte a parasztsággal való közösségét.”¹⁴² E jelenséget erősítette, hogy ezt a tágabb közösségi érzést meg is fogalmazták, eszmei, ideológiai szintre emelték számukra. „A Partium a tiszántúli nagy uradalmak és a jómódú mezővárosok hazája, a reformáció óta állandóan forrongásban volt. a protestáns prédikátorok a XVI. század közepe óta a tiszántúli néptömegeknek szinte egyedüli ideológiai formálói (akiknek zöme maga is mezővárosi parasztságból jött).”¹⁴³

A katonaság saját érdekében tudatosan törekszik a várak körüli parasztság várhoz való kapcsolására. Erre jó eszköz a nyelvi, vérségi kapcsolat és a közös vallás hangsúlyozása,

ahogy ezt Szigetvár és Eger is példázza. Ezt szolgálják majd a XVII. Századi közös katonapolgár presbitériumok is a Dunántúlon. A katonák szívesen felhasználták a terjedő protestantizmus meggyőző erejét, képviselőik nép előtti hitelét. Azok pedig védelmet reméltek tőlük a vallás szabad terjesztésére. Igehirdetésükkel tompítólag hatottak az antifeudális mozgalmakra, ugyanakkor mint élő szociális lelkiismeret, pöröltek a nyájukat fosztogató hatalmasokkal és katonákkal.

„Egyfelől környölünk a szent érdemesek,
Másfelől környölünk idegen nemzetség,
Kiknek a Krisztusnak szolgáló nevetség.
Mert a te népednek nincsen segítség.”¹⁴⁴

- írja Szegedi Kis István, a török rabságot szenvedett püspök, akinek nagy gondja volt a mezővárosi polgárság és a katonaság összebékítésére.

A korszak prédikátor értelmisége számára ez látszott az egyetlen kiútnak. A keresztény szolidaritás nevében itt lévő „német” hadak ugyanúgy ellenségnek számítottak, mint a pogány török. A katolikus császár, aki küldte őket, ugyanúgy Antikrisztusnak számított, mint a szultán. A bűneiből megtérő magyar népnek önnön erkölcsi erejéből volt csak esélye a kibontakozásra. Ilyen szempontból minden más, politikai vagy egyetemes keresztény elképzelés tévesnek látszott a kor prédikátorainak szemében.

A zsidó néppel vont bibliai párhuzam sokszor azonossággá válik, és a magyar nép lesz a bibliai ígéret népe.

„Izráel fiai! kik vagyunk most rabságban,
Dicsűrjek az istent az ő fogságokban.
Én is dicsüretet mondok rabságomban,
Mert kegyelmes valál nyomorúságomban.

Átkozottak azok, kik téged megvetnek
Jaj nagy siralommal látjuk mi ezeket
Hol a keresztények pogán hitre térnek
Krisztust megtagadják, tisztelik Makhumetet.”¹⁴⁵

- írja Székely Balázs.

Nemcsak az kérdéses, kit tartottak magyarnak a korban, hanem az is, kit soroltak be Krisztus szent seregébe. Szegedi nem vonatkoztatja a katolikusokra. Szkhárosi vígasztaló énekében, bár királyi nemzetről beszél, de a magyarság helyzetét festi, a „köztünk lévő sok gyűlölségről” szól, és a sok ellenségről, de a vers végén az anyaszentegyházzal azonosítja.

„Te magyar nemzet kemény nyakó vagy és igen süket vagy,
Nagy sok jó tanács isteni beszéd rajtad semmit nem fog
De majd meglátod miképpen jársz, ha az isten elhagy.

Nagy hévséggel most szent akaratját hirdetteti neked,
Ha szót fogadnál ő szent országát ígéri te neked,
De ha nem veszed, higgyed örökké te ezt megemlejtet.

Nem mondhatjátok, hogy nem tudátok isten akaratját,
Mert mind pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiáltják,
Ám meglátjátok, miként várjátok az ítélet napját.”¹⁴⁶

Mindenesetre a magyar nemzet már nemcsak a nemességet jelöli. A fogalom a toposzban feltöltődik vallásos, morális elemekkel.¹⁴⁷ Az idegen hadak járta országban kialakul egy korai, de még nem teljesen önálló nemzettudati elem.

Itt teljesen egyértelmű a magyar nép azonosítása Isten választott népével. A Bocskay-szabadságharc után a XVII. Század elejére általánosan elfogadott és bevett fogalom lesz a „magyar Sion”, főleg az erdélyi református egyházban, jelölve vele a szenvedés által szerzett morális erőt, az ország vallási és szellemi függetlenségét. Hiszen a katolicizmus és az unitarizmus visszaszorítása után a református vallás szinte államvallássá nőtt, s főleg az etnikailag magyar népséget ölelte fel. (A főleg lutheránus százsok, az ortodox románok, szerbek, a katolikus vagy evangélikus szlovákok között tehát etnikai megkülönböztető szerepe is lehetett.)

A nemzetfogalomnak volt valamilyen etikai tartalma is. Mert a többnyire protestáns, rabló, fosztogató német hadakat eszük ágban sem volt besorolni Krisztus szent seregébe. A párhuzamnak és az ezen belüli kialakuló nemzetközösségi tudatnak alapeleme volt a szenvedés, ami a bizonyíték volt a szentek seregébe való tartozásról. Magyarország ide tartozott, a rabló német katonák nem, hiába voltak ugyanazon a hiten.

Vannak olyan adataink, hogy az ország területén élő, más etnikumú népséget sem sorolták ide, még akkor sem, ha protestáns vallásúak voltak is. Jó példa erre a Benda Kálmán által idézett eset: A Bocskay-szabadságharc idején a törökök követelik az elfoglalt Érsekújvárbán rekedt fogoly nőket és gyerekeket. Homonnai Bálint azt üzeni vissza, hogy a magyarokat nem adja ki, mert magyarok, a németeket kiadja, mert németek.¹⁴⁸ Tehát nem a korban megfelelő, elvárható normáknak megfelelően viselkedik, hiszen nemes létére közösséget vállal nem nemesekkel, a nemzetbe ezeket is besorolja, de nem közjogi, hanem etnikai alapon.

Prédikátoraink közül kevesen vállalták fel teljes egészében a párhuzamot, és mondták a magyarságot kiválasztott népnek. Kulcsárnál, Beythénél, Meliusnál az egyház a legfőbb kategória, amelybe természetesen a magyarok is beletartoznak. De a magyart azért már etnikailag megkülönböztetik az országban élő, más nyelvű népességtől. Az alábbi Bornemisza-idézetben figyeljük meg a tót szó kiemelését: „Annak okáért, akár török, zsidó nemzet, akár tót, magyar, német, lengyel valaki a Jézust áltatos szívéből igaz urának mondhatja azba az Jézus Krisztus lelke lakozik és idvezül és a szent gyülekezetbe való.” (Bornemisza: Post. II. 220.a.)

A „választott nép” tudatát szükséges lenne megvizsgálni a korban más, hasonló helyzetű népeknél is. (Cromwell Anngliájában tudunk hasonló gondolatról, az angol népre vonatkoztatva, de ott teljesen más a funkciója: indokul, bizonyító érvként szolgált az imperialisztikus törekvésekre.)

Magyarországon a kiszolgáltatott, kis nép tudata, a veszélyeztetettség volt az, ami kitermelte és megtöltötte tartalommal. Hitet adott, mint a Biblia zsidó népének, hogy a jogos büntetésből való kiút csak a bűnök töredelmes megbánása, és hogy az így nyert morális fölény képessé teszi őket a náluk sokkal erősebb birodalom túlélésére. Ez olyan magatartásformákat hozott létre, amelyek a későbbi korokban is kitapinthatók.

A prédikátorok nem csak szűk körben ható humanisták. (Bornemisza postilláit szerte az országban prédikálják.) kialakítottak egy gondolati modellt, amely homályosan ugyan, de körvonalazott egy nemzetfogalmat. Elsősorban az anyanyelvet hangsúlyozták. Melius szerint magyar az, aki magyarul beszél.¹⁴⁹ Az emigráció, a menekülések, az ide-oda vándorlások, majd a Bocskay-szabadságharc idején a főleg partiumi, magyar etnikumú, lakóhelyéről elüldözött és hajdúnak álló parasztság révén a haza fogalma a század végére kitágult, s a szűk lakóhely helyett már az egész Magyarországot értik alatta. A fogalomban tudatosodik, hogy az ország három részre szakadt, de a Felföldet vagy a Szerémséget ekkor is beleértik. A haza jelszavával ekkor már a társadalom széles rétegeit lehetett mozgósítani.¹⁵⁰ A sokat szenvedett és üldözött hajdú népesség ekkor már politikai faktorként¹⁵¹ akar és képes fellépni. Ehhez az út Mohács nyomorúságán és a prédikátorokon keresztül vezetett.

V.ÖSSZEGRZÉS

Megfigyelhető, hogy a török veszedelem teremtette helyzet és a reformáció teológiai, történelmi világképe hatására a XVI. században megszorodik az irodalomban (nemcsak a vallásos tárgyúban) az általunk vizsgált párhuzam, amely a középkori magyar hagyományban

és exegetikailag a Bibliában gyökerezik. Az antitrinitáriusok kivételével minden felekezetenél megtalálható.

A toposz három pillérű. Az Isten ellen elkövetett bűnökért kollektívan bűnhődik a nép. A büntetés megjelenési formái a török és a német, az elszaporodó eretnek szekták,, az elnéptelenedő helyekre betelepülő, más vallású, más kultúrájú rácok, a pusztulás nyomában járó betegségek, a romokban heverő, szétszaggatott ország. Ezt azonban nem haragból küldi ránk az Isten, hanem hogy megtisztítsa, figyelmeztesse, „magához térítse” a népet. A protestánsoknál ez gyakran összekapcsolódik a választott nép tudatával is, amely azonban ekkor még elég homályos, kevésbé körülhatárolt, és mást-mást értenek alatta a korszak képviselői.

A század első felében a párhuzam még aktuálpolitikai várakozással telített. Ha megtér bűneiből a nép, akkor Isten megszabadít a töröktől és helyreállítja az ország fényét. A drinápolyi béke és Castaldóék sikertelen országegyesítő kísérlete után az aktuálpolitikában való gondolkodást az eszkatologikus váltja fel. A legyőzhetetlen török Góg népe lesz, a német az Antikrisztus katonája, közeleg a végítélet. Az ország lakossága a világtörténelem centrumában áll. Morális szintű, személyes és kollektív döntésen áll vagy bukik, hogy a nemsokára bekövetkező utolsó ítéletkor a fény vagy az árnyak birodalmához fogunk tartozni.

Ebből a nézőpontból vannak megfogalmazva a bűnök, amelyekkel a korszak vádolja magát. A legsúlyosabbak az Isten ellen elkövetett vétkek (ide sorolják a részegséget, paráznaságot, lustaságot, gyakran a széthúzást is). A szociális bűnök csak ezután jöhetnek, és elítélésüket semmiképpen sem lehet a kor antifeudális megnyilvánulásának tekinteni. A világvégét váró kor prédikátora fogalmazhatott keményebben a megbolydult ország zavarosban halászó vezetői ellen, erkölcsi oldalról elítélhette gonosz cselekedeteiket, de a struktúráját észébe sem jutott megkérdőjelezni. A rendiség megerősödése és a protestáns egyháznak a struktúrába történő betagozódása után a párhuzam szociális érzékenysége csökkent, és csak a puritánusok megjelenésével és a II. Rákóczi György lengyel hadjárata utáni romlással erősödik fel újra. Ekkor már egyértelműen a föld népén zsarnokoskodókat teszi meg a veszedelem fő okozójává. Ezt a kálvinista alapon álló, polgári talajon kidolgozott ideológiával átítatott korszakot azonban nem lehet együtt tárgyalni a fejedelmi udvarokból kinőtt, két kard elméletét hirdető, ebben a vonatkozásban egységes lutheránusi alapon gondolkodó XVI. század prédikátorainak megnyilatkozásaival. Ez új kutatásokat igényel.¹⁵²

A politikai realitások miatt kialakult sokkhangulatban a lakosság könnyen láthatta országát transzcendentális hatalmak küzdőterének. A világvége népével, a törökkel, az Antikrisztussal, a pápával és a császárral nem lehetett megegyezési kísérlet. Így a missziós elhatározások a magyarság keleti tudata ellenére sem valósulhattak meg (kivéve az

antitrinitáriusokat). A békés egymás mellett élés eszméje még kevésbé bontakozhatott ki. a prédikátorok rendkívül veszélyesnek látták, hogy népünk a farkasokhoz szegődik, törökössé válik. E veszélytudat kialakulásának nagy szerepe volt abban, hogy megakadályozta az olyan mérvű mohamedanizálódást, mint ami a délszlávoknál bekövetkezett.

A wittenbergi teológia alapján megfogalmazott, prédikációkban hirdetett magatartásforma a politikailag egyedül elképzelhető viselkedést tükrözte, ugyanakkor találkozott a régi magyar szerzetesek által képviselt eszkatologikus hagyománnyal.

A hódoltatott né számára passzív magatartást hirdettek, a bűneikért rájuk küldött zsarnok, az Antikrisztus könyörtelenségének elviselését. A világvége úgyis közel van, s a szenvedés kiválasztott, „szent” voltukat jelzi. Akinek azonban az a tiszte, annak harcolni kell, akár élete árán is, előtte azonban szigorú penitenciát kell tartani – írták elő Luther alapján. Ezt tükrözi Zrínyi 1566 előtti, szigetvári levele: „Nemcsak a saját bűneinkért, hanem az egész országéért is fogunk meghalni.” Az értelmetlen halál, az eleve sikertelen harc vállalása csak morális szinten értékelhető. Ez nemcsak a személyes „jó hír” védelme, amit a humanista környezet és a katonaerkölcs megkövetelt, nemcsak a példaadás gesztusa, hogy majd mások, követve tettüket, megcselekszik, amit ők nem tudtak a körülmények miatt. Ez a krisztusi megváltás-eszme szerinti gondolkodás („aki elveszti életét, megnyeri azt”), eleve a vereségre játszanak.

Ez a kétfajta magatartás hordozza a reformátorok szemléletének nyomait. Ez volt az egyetlen, politikailag reális lehetőség a megmaradásra. Elfordul a kényszerítő valóságtól, a kínáló politikai alternatívák helyett a lehetetlent választja és morális szintre emeli. Az ütekekből erőt merít, nem büntudatot ébreszt, hanem megtisztulást, önbeszülést, erkölcsi biztonságot, kitartó fanatizmust. A szenvedések nyomán az üldözött közösségben kibontakozik a választott nép értéktudata. A párhuzam útmutatása a gyakorlati életben azt jelentette, hogy a nép tagjai ne tegyék egymás nyakára a kést, semmilyen politikai koncepció elkötelezettjeként, vagy személyes érdekből. Alakítsanak ki olyan szigorúan szabályozott közösséget, életvitelt, világot, amely vallásilag szorosán összefűzi tagjait, szemben a világvége szörnyeivel, és semmilyen kilengés ne adjon okot a külső beavatkozásra.

A 15 éves háború elsöpri ezt a sokkhangulatot. Megszűnik a török verhetetlenségének mítosza, a két Antikrisztus reális politikai ellenfélle válik. Az önszabadító nemzet gondolata lép a világvégevárás helyébe. Ekkor jelentkezik Bocskay, mint Isten által küldött szabadító. Az általa vezetett szabadságharcban popularizálódik az az etnikai alapú nemzeteszme, amelynek kezdetei ebben a XVI. századi zsidó-magyar párhuzamban találhatók meg, noha ekkor

még homályos, hogy a „választott nép”, „magyar nép” milyen identitást jelöl, meddig terjed ki, kik tartoznak bele. Bocskay mozgósítja az eddigi passzivitást, és reális politikai célt mutat.

A toposz előfordulása és szerepe evvel párhuzamosan csökken. Föl-fölbukkan ugyan még a XVII. Században is, de már más lelki, társadalmi, teológiai összefüggésben. De a magatartásforma, amelyet sugallt, olyan alaposan rögzült, hogy hasonlóan tragikus, kilátástalan helyzetben, más identitásfokkal és ideológiai háttérrel ugyan, de hasonló pszichikai mozgatókkal sokkal később is tudott hatni, legyen szó az erdélyi puritánusokról, vagy az érdekegyesítést hirdető Kölcseyről.

JEGYZETEK

-
- ¹ Skhárosi Horváth András: Az átokról RMKT XVI. II/2 207-214
- ² U.a.
- ³ Kísérlet Buda visszafoglalására 1542-ben.
- ⁴ Névtelen: Jeremiás prófétának... RMKT VI/85
- ⁵ Harsányi András 1940
- ⁶ A párhuzam fő vezérfonala a Biblia történelemszemlélete az Ószövetségben, ezért találunk rá könnyeb a későbbi korok.
- ⁷ A Julianus barát által felfedezett baskíriai magyarok.
- ⁸ Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár II. 126-127. (71; fordítása: Makkai László, Mezey László: Árpádkori és Anjou-kori levelek 11-14. század)
- ⁹ Péter Katalin 1984
- ¹⁰ Szeremlei 1965. Szücs Jenő felhívta a figyelmet rá, hogy már a huszitáknál megjelenik az analógia a zsidó és a magyar nép között, ez azonban nem egyedi, mert a kiliasztikus fogantatású „bünbeesés-tan” felbukkan a XVI. század végén azokban a latin keresztény országokban, ahol a török kérdés felmerül. (Pl.: Stíria, Karintia, Krajna:)
- ¹¹ Tarnai Andor 1969
- ¹² Topikus jellemzőire Imre Mihály hívta fel a figyelmemet.
- ¹³ Benda Kálmán 1937
- ¹⁴ Horvát János 1953
- ¹⁵ Kathona Géza 1943
- ¹⁶ Péter Katalin 1985
- ¹⁷ Holl Béla derítette ki Ozorai művével kapcsolatban, hogy hamis az 1535-ös kiadási évszám.
- ¹⁸ A továbbiakban a korabeli művek nem fognak a jegyzetekben szerepelni, a Források c. fejezetben találhatóak meg.
- ¹⁹ Schulek Tibor 1939
- ²⁰ Borzsák István 1960
- ²¹ Nemeskürty 1959
- ²² Írók és művek, amelyek alapján a táblázatot összeállítottam:
- II. kötet: Farkas András: Az zsidó és magyar nemzetről. 13-24.
Batizi András: Jónás próféta históriája. 98-95.; Meglőtt és Meglőendő dolgokról. 95-113.; Az vitéz Gedeonról. 74-81.
Szkhárosi Horváth András: Vígasztaló ének. 161-163.; Az Antikrisztus országa ellen. 163-168; Az fejedelemségről. 168-177; A fősvénységről. 187-199; Az átokról. 207-214;
Székely Balázs: Az Szent Tóbiásnak egész históriája. 325-333.
- IV. kötet: Nagybankai Mátyás: A nyomorúságokban való víhasztalásról. 3-4.
Siklósi Mihály: LIII. Psalmus 45-47.
Battyányi Orbán: A háborúságnak szenedéséről 53-54.
Ilosvai Selymes Péter: Ptolemeus király históriája. 208-240.
Névtelen: CIII. Psalmus. 71-74.
- V. kötet: Radán Balázs: Háborúságnak idején való könyörgés. 3-4.
Dézsi András: Makhabeusról 29-41.; Moyses és József hadáról. 50-57.
Sztáray Mihály: XXXII. Psalmus. 68-88.; XII. Psalmus. 77-78.
- VI. kötet: Szegedi Gergely: A magyarok siralmas éneke a tatár rabságról. 8-14.; A veszedelmekről, melyekkel Isten Magyarországot osorozza. 209-212.; LXXI. Psalmus. 230-234.; XXIX. Psalmus. 222-224.; XXXVII. Psalmus. 228-230.
Szegedi András: Historia ...
Névtelen: Manasséról és Nabugodonozorról 75-81.
Névtelen: Jeremiás Próféta siralmas... 82-84.
Névtelen: Jeremiás prófétának könyergéséből. 85-87.
Névtelen: Magyarország siralma. 87-89.
Torkos János: Absalom... 41-93.
- VII. kötet: Erdéli Máté: Szent János Baptista... 3-9.
Németi Ferenc: LXIII. Psalmus. 155-159.; LXXVII. Psalmus. 159.
Dobokai Mihály: Szép dicséret. 297-299.
- VIII. kötet: Névtelen: Cantio pulchra 15.
Névtelen: Szép dicséret. 16.
Bornemisza Miklós: Elezár pap mártíromsága. 23-35.

- Temesvári János deák: A Béla királyról, mint jöttek be a tatárok és elpusztították egész Magyarországot. 178-200.
- Sztárai Miklós: Az Vízözönnek történetéről való szép ének. 258-268.
- Zeleméri László: II. Psalmus: 219-221.
- Újlaki Péter: III. Psalmus. 118-120.
- A táblázat életrajzi részét az RMKT és az RMNY jegyzeteiből, valamint Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikonából (1977) állítottam össze. A kiegészítésül szolgáló szakirodalmat lásd a felhasznált irodalomnál.
- ²³ Szkhárosi Horváth András: Vigasztaló ének RMKT II/161-163
- ²⁴ Nemeskürty 1961
- ²⁵ Kolozsvári Sándor, Óvári Kelemen 1892 (ld.: a forrásműveknél)
- ²⁶ Kiss Áron 1881 (ld.: a forrásműveknél)
- ²⁷ A többi szerző is hasonlóan vélekedik:
 "Mert gyakorta az unokák úgy, mint örökséggel viselik az őü eleinek vétkeket, és ezért büntettetnek meg Istentől." (Kulcsár: Post. 145.b.)
 Bornemisza így ír a betegségek okairól: „De a hitetlenek értvén azt ugyancsak mardossák magokat, kiváltképpen, midőn kívül jámbornak tetszenek és cégekes bűnöket nem tudnak, és ő atyjok bűnét nem ő magoknak tulajdonítanak.” (Bornemisza: Post. III. Feltámadás után 3. Úrnapja)
 "Némelyek pedig teljességgel el hagyván az Úr Istent az ördögvel tesznek szörzedést, ötet híják segítségül, és bálvány imádással, háborúval, böbájjal, lopással, tolvajsággal akarják elő vinni magokat nyavajákokba. Némelyek torkosságot és részegséget, vagy bujaságot üzvéni, azal akarják elmúlatni keserőségeket." (Bornemisza: Post. IV. 335.b.)
 "Mint ez ezstendőben is 1576. midőn mind egész világ szerte dög halál volna, sokan sietségvel tobzódtak, öttek, ittak, azt mondván: együnk, igyunk, mert mind meghalunk." (Bornemisza: Post. IV. 364.b.)
 "A mint ez esztendőben is 1576. midőn mit ez világ szerte minden nemzetek közt omlanak az népek a dög miatt, azt hallom sok helyen kiváltképpen, ahol Isten ígéje nem vala, öszvegyülvén éjjel nappal öttek, ittak... ..Mármaros és Lippa fele, hogy mint az gyühös ebek az emberek meggyühösségték az dögbe, egymást marták. És miatta agyon kellett őket verni." (Bornemisza: Post. IV. 424.b-425.a.)
- ²⁸ A kor embere sokféleképpen reagált a hirtelen reászakadt szerencsétlenségre, pl.: „tobzódással” vagy öngyilkossággal. A prédikátorok szerint úgy lehet ez ellen harcolni, hogy az emberek hitét kell erősíteni, hogy el tudja viselni a csapásokat. Ezt teszi Bornemisza és Kulcsár is. Utóbbi egy egész dialógust ír erről, az ördög és a bűnös ember közötti vita formájában. Ezért lesznek öngyilkosok azok is, akik nem hisznek kiválasztottságukban, mint pl.: a Pázmány által is emlegetett csengeri rektor.
- ²⁹ Sumowski Ulászló 1939
- ³⁰ Szkhárosi Horváth András: A fősვნისეგრől RMKT II/187-199
- ³¹ Farkas András: Az zsidó és magyar nemzetről RMKT II/13-24
- ³² Szkhárosi Horváth András: A fősვნისეგრől RMKT II/187-199
- ³³ Benda Kálmán 1955
 Érdekes, hogy Telegdi főként saját egyházát ostorozza. Más prédikátorok is ejtenek magukról rossz szót, de nála fetűnő ez a szociális magatartás.
- ³⁴ Kathona Géza 1943
- ³⁵ Kádas Miklós 1967. 417.
- ³⁶ Nemeskürty 1959
- ³⁷ Az információt Pirnát Antaltól kaptam.
- ³⁸ Nem értek egyet Nemeskürty István azon felfogásával, hogy Bornemiszt, mint a XVI. század íróját ábrázolja, szembeállítva pl.: a prédikációt skolasztikus bonyolultsággal felépítő és igehelyekkel megszagató Meliussal. Bornemisza végül is a humanizmustól elfordulva a prédikatori létet választotta. Innen kell nekünk is elindulni.
- ³⁹ Földvári László 1940
- ⁴⁰ U.a.
- ⁴¹ Stud.A. Eccl. 1967
- ⁴² Max Weber 1982
- ⁴³ Melius ugyanezt állítja.
- ⁴⁴ Ennek a fejezetnek az adatait Illyés Endrétől veszem: Illyés Endre 1941
- ⁴⁵ Makkai László 1973
- ⁴⁶ Illyés Endre 1941. 83.
- ⁴⁷ U.a.
- ⁴⁸ U.a.
- ⁴⁹ U.a.
- ⁵⁰ U.a.

-
- ⁵¹ U.a.
⁵² U.a.
⁵³ U.a.
⁵⁴ U.a.
⁵⁵ U.a.
⁵⁶ U.a.
⁵⁷ U.a.
⁵⁸ U.a.
⁵⁹ U.a.
⁶⁰ Horváth Magda 1937. 39.
⁶¹ U.a. 27.
⁶² U.a. 30.
⁶³ U.a. 32.
⁶⁴ U.a. 31.
⁶⁵ U.a. 30.
⁶⁶ U.a.
⁶⁷ Botta István 1984
⁶⁸ U.a.
⁶⁹ Nem értek egyet Botta István módszerével. Az még nem mérvadó, ha a kiválasztott személy egy adott forrásban nem említi a törököt Antikrisztusnak, ebből nem lehet az egész felfogására érvényes következtetéseket levonni. Így történhet meg vele, hogy Ozorai és Bornemisza esetében is adatolható tévedésbe esik. Továbbá nem veszi figyelembe, hogy ha egy személy a törököt nem mondja ugyan Antikrisztusnak, de működését eszkatologikus értelemben fejti ki, akkor már eleve nem értelmezheti pusztán politikai keretben, és elképzelhetetlen a békés egymás mellett élés, hiszen ekkor a török az utolsó ítélet népe.
⁷⁰ A következő oldalak Eckhard Sándor 1943-as tanulmányát követik.
⁷¹ A Gógra és Magógra vonatkozó részeket Eckhard Sándor 1940-es cikke alapján dolgoztam fel.
⁷² U.a.
⁷³ Eckhard 1940
⁷⁴ Eckhard 1940
⁷⁵ A misszióra vonatkozó részeket Victor Segesvári műve alapján dolgoztam fel.
⁷⁶ Dézsi András: Moyzes és József hadáról... RMKT V/50-57.
⁷⁷ Stud. A. Eccl. 3. 999-1001.
⁷⁸ Régi magyar levelestár XVI-Xvii. 1981. I. 94-102.
⁷⁹ Telegdi szintén azt mondja, hogy támaszt majd az Isten számukra védelmezőt a törökök közül. (Idézi: Schulek 1939. 289.)
⁸⁰ Huszár Gált idézte Makkai László 1967. 418.
Arany Tamás vitairata alapján ezt írja Makkai László: „Végeredményben ezen a vitán is az bizonyosodott be, hogy az ökumenikus zsinatok trinitárius és krisztológiai álláspontja az egyedül lehetséges. Más megközelítésben csak értelmezhetetlen ellentmondásokkal találkozunk, s nem marad más kiút, mint az amit ma „Entkrisztianizirunk”-nak neveznek, s ami végülis a megfeszített és feltámadott Krisztusban való megváltás és üdvösség központi mondanivalóját rejti el, dekrisztianizálva és ezzel önmagától való azonosságától fosztva meg a kereszténységet. Ezért nem mondhatjuk teljesen indokolatlannak Huszár Gál, vele együtt Melius aggodalmát, hogy „Arany Tamás megjelenése óta Debrecenben nemcsak a bolond pápistákkal vagyunk minékünk bajunk, hanem a pogányoknak hatalmas urasága is közinkbe szállott.”
⁸¹ Kathona Géza 1943 (A Kathona Géza által 1943-ig közölt bibliográfia adatait nem fogom hozni a jegyzetekben, ez ott megtalálható.)
⁸² Súlyom Jenő 1933
⁸³ Donáth László 1984. 20.
⁸⁴ U.a.
⁸⁵ Luther W.A.
⁸⁶ Heinz Zahrnt 24.1. 1952. W 51; 507, 26
⁸⁷ U.a. 24.1. W 30 II. 187
⁸⁸ U.a. 92-93.1. W 19, 623-624, 17; 661, 27; W 30 II. 136
⁸⁹ U.a. 1691.1. W 19 553
⁹⁰ U.a. 17.1 W 54 1, 16; W 30 II. 116, 16; 129, 12; 180, 23
⁹¹ U.a. 119.1. W 18 784, 40
⁹² U.a. 124.1. W 30 II. 116, 23

-
- ⁹³ Sólyom Jenő 1933
Victor Segesvári 1978
Sigfrid Hoyer
Az elkövetkezendő oldalak a három mű tartalmi kivonatából származnak, adataimat, idézeteimet is innen veszem.
- ⁹⁴ U.a.
- ⁹⁵ Bornkamm 1969. 524-526.
- ⁹⁶ Reinhardt Schwanz 1979
- ⁹⁷ Sólyom Jenő 1933
- ⁹⁸ Sigfrid Hoyer
- ⁹⁹ E rész tartalmát Katohona Gézától vettem át.
- ¹⁰⁰ Katohona Géza 1943
- ¹⁰¹ A. Dempf 1929. Újabb összegzés: Bernhard Töpfer 11-48.
- ¹⁰² Katohona Géza 1943
- ¹⁰³ U.a.
- ¹⁰⁴ Reinhardt Schwanz 1979
- ¹⁰⁵ Katohona Géza 1943
- ¹⁰⁶ Benda Kálmán 1937
- ¹⁰⁷ Benda Kálmán 1937
- ¹⁰⁸ Szücs Jenő 1984
- ¹⁰⁹ Tarnai Andor: A magyar nyelvet írni kezdik (Bp. 1984. 103-225. o.)
- ¹¹⁰ Mezey László: „A Báthori-biblia körül” (MTA 1 OK 8., 19., 56. o.)
- ¹¹¹ Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet (Bp. 1985. 85. o.); U.ő.: A magyarországi humanizmus kora (Bp. 1955. 25-26., 31. o.)
- ¹¹² Bernhard Töpfer 1964. 48., 104.
- ¹¹³ Horváth Cirill: Temesvári Pelbárt és Codexeink 1891. 19. Tímár Kálmán MK sz. 1910. Idézi: Tarnai Andor 1984. 207.
- ¹¹⁴ Botta István 1984
- ¹¹⁵ Melius számítása hibás.
- ¹¹⁶ Magyarország története 3/2 (A fejezetet Makkai László írta.)
- ¹¹⁷ Makkai László 1973
- ¹¹⁸ Kathona Géza 1943
- ¹¹⁹ Károlyi Gáspár: Két könyv
- ¹²⁰ A kérdéskör szorosan összefonódik a betegségekkel, különösen a pestissel kapcsolatban javasolt magatartásokkal. A kor ezt is Isten büntetésének tartotta, akár a törököt, itt azonban nincsenek olyan befolyásoló tényezők, mint az antikrisztológia vagy Luther változó szemlélete.
Még Pápai Páriz Ferenc is harcolt azzal a felfogással, hogy a pestis Isten büntetése, ezért nem lehet előle megfutamodni, el kell viselni. A XVI-XVII. század folyamán hol a fanatikus tűrést, hol a menekülést tartották helyesnek.
”Ha az fölyhő oda megyen, az hova az Úr akarja avagy az hideg és hó esső ott teszön kárt, ahova az Úr bocsátja a bünéért ezenképpen a pestis és mindenféle betegség ott leszön ahol az Úr Isten akarja. Vannak olyak, akik azt mondják, hogy el mehetnek az pestis előtt, mert elragad: Úgy nagyon, hogy el mehetnek az olyanok akiknek Isten ez világi életjüket tovább akarja halasztanij. De ismeg kiről és honnét ragad arra, akin legelőször leszön, mert egy embörhöz kezdetik és indultatik valaminemű tartományban avagy városban, azután ismeg többekön az kikre bocsátja ostorul... ..az pestis avagy mirigy nem magától leszön az embörökön, sem ahalál hanem Isten akaratjául a bünéért... ..Ha el mehet is a halál előtt akinek hiti azt tartja, ha annak előtte menjen el, minek előtte Isten Ostora nincs ott az helyön: de akkor is könyörgéssel legyen a te indulatod onnét a honnét el mégy, hogy ha Istennek vele dícséretire legyen az te menésöd és meg maradásod. És azután menj ismeg vissza, mikor az döglötös nedvesség eltávozik. Afféle ostor előtt mégis elmehet ember, melyet tesi szömegvel lát, de az előtt is csak addig még az is Isten akarja, úgy mint a tűz és a fegyver előtt, ismeg szikség avagy éhség előtt: mert ha egyik földön avagy tartományban szikség támad is és meg fogyatkozik az élet azért más bővebb földre avagy országban ugyan el mehetnek előtte. De afféle ostor előtt, akit sem tud, sem lát, mikor közben mely nap és mely órában esik rajta, senki az előtt el nem mehet, mert mindenőt az egy Isten hatalma vagyön.” (Frankowich Gergely: 40.a-43.a.) Frankowich orvos, de nem azért tiltja a pestis elől való menekülést, ha az „ostor” már rajtuk van, mert széthurcolhatják a betegséget, vagy mert nem tudhatják, nem lappang-e már bennük. Hanem azért, mert a betegség isten büntetése. Melius így nyilatkozik:
”Hát el kell menni a döghalál előtt? Felelet: Ha Isten el nem hozta órát el mehetsz de ha Isten elhozta nem mehetsz. Nem adott Isten eszközt a testi halál ellen, sem orvosságot, hát ez előtt el nem mehetsz.” (Melius: Válogatott prédikációk 205.) Bornemisza négy pontba szedi, ki menekülhet el és hogyan a döghalál elől:

1. Csak Istenfélelemmel mehet életét Istenre bízva, mert el nem lehet előle futni.
2. A fejedelem döghalál idején nem hagyhatja el alattvalóit, mert tiszte és az Isten ellen is vétkezik. (Ugyanígy a tanító sem hagyhatja el az ekléziát.)
 Atyafiúi szeretet ellen nem lehet futni: a szülőket, feleséget, szolgálkat stb., ha beteg, ápolni kell. A halottakat el kell temetni. Ha az elmenés sokakat megbotránkoztat, mások kárára van, akkor sem szabad elfutni.
 "Viselkedés dög idején:"
 a/ Istenre bízni magunkat.
 b/ Penitenciát tartani.
 c/ Könyörögni az ostor ellen.
 d/ Vigasztaljuk, szeressük, segítsük atyánkfiait.
3. Bornemisza tehát úgy tartotta, hogy „betegség, fegyver, éhínség elől keresztény embernek” szabad jó lelkiismerettel elmenni. Sőt, Isten kísértésének tartja, ha lehetőség van a menekülésre és valaki felfuvalkodottságában vagy hite próbája végett ott marad. Ez olyan, „mint ki készerítés nélkül maga mutogatásáért öklel ezer lovag közibe avagy az ki a ház tetjéről alá ugardik [sic!], midőn lajtorjája volna is. Akinek fegyvere lehetne és fegyver nélkül megy az ellenségre.” (Bornemisza: Post. V. 507-519.a.)
- ¹²¹ Eckhart Ferenc 1933
- ¹²² Benda Kálmán 1972
- ¹²³ Idézi és kifejti Benda Kálmán 1972
- ¹²⁴ Péter Katalin 1984. Bővebben kifejti a Magyarország története 3/1. kötetében.
- ¹²⁵ U.a.
- ¹²⁶ Idézi Szücs Jenő 1982
- ¹²⁷ Kádas Miklós 1967
- ¹²⁸ Idézi Kathona Géza 1973. Szegedi Kis István: Loci Communes, Musculus
- ¹²⁹ U.a.
- ¹³⁰ Luther W.A. 18, 321; 19-24, 304, 27, 35
- ¹³¹ Péter Katalin 1984
- ¹³² U.a.
- ¹³³ „Mi magunk rontjuk magunkat. Az ellenség ellen erős férfiak kellene, talán az idegen nemzet szerez nekünk országot? Mert az embert felmészárolni nem nagy dolog, azt a pók is megcselekedheti, de életet adni at csak Istené.” Másol: „Hogy ne romoljon ezért országunk, ha mindegy felől másfelől magunk is fogyasztjuk egymást. Hiszen akkor volna jó országunk dolga, ha a benne lakók bírnák magukat, akkor tarthatnának éléssel és pénzzel hadakat, de így a nagy szegénység miatt mivel segíthetnek bennönket.” (Magyari)
- ¹³⁴ A kálvini doktrina alapján álló, nép által választott felsőbbség elvét majd Bethlen Gáborra alkalmazzák először. Péter Katalin 1984
- ¹³⁵ Továbbra is felderítetlen, hogy a Luther által közölt ellenállási doktrína (az isteni szabadító által) miért ösztönözte a magyar rendeket fegyveres ellenállásra, míg a külföldi evangélikusokat nem. Meglehet, hogy csak az országban már ismerhetett kálvini, a világi felsőségre alapozott elv hatott ösztönzőleg, de a Luther által is lefogadott (Isten által küldött) szabadítót alkalmazták, a felső-magyarországi rendek miatt.
- Ezt alátámasztja az, hogy Margithai Péter prédikátor XVII. század elején tiltja ugyan az ellenállást, ha a zsarnok cselekedete az egyes személy ellen irányul (ekkor mártír módra el kell viselni az üldöztetést), de megengedi, ha az egész közösség ellen irányul. Bethlen Gábor támadásakor a rendek a császár ellen szintén csak a nem engedelmeskedést hangsúlyozták és nem a fegyveres harcot, de Bethlent, Bocskay mintájára vallási szabadítóként emlegeti Alvinczi röpirata. Itt még mindig a Bocskaynál látott evangélikus-református szövetkezés miatt alkalmazhatják az ellenállási jognak ezt a formáját, míg az erdélyi fejedelemségen belül a fejedelemmel szemben a kálvini jogot hangsúlyozzák. (Idézetek: Barcsa József 1980)
- ¹³⁶ Molnár Erik-vita: Történelmi Szemle 1963.
- Makkai László: A hajdúk nemzetiségi és függetlenségi ideológiája. Vita Nagy Lászlóval; Szücs Jenő: Nándorfehérvár és a parasztság; Mályusz Elemér: Haza és nemzet a feudalizmus első századaiban; Bartha Antal hozzászólása; Benda Kálmán: Végvári ideológia; R. Várkonyi Ágnes: A népi kurucság ideológiája; Maksai Ferenc, Kosáry Domonkos, Zimányi Vera hozzászólása; Benczedy László: A Vitézlő rend és ideológiája a Thököly-felkelésben; Vita Perjés Gézával.
- ¹³⁷ Mohács-vita: Jelenkor 1976.
 Vekerdy László, Perjés Géza, Szakály Ferenc, Nemeskürty István, Klaniczay Tibor;
 Valóság, 1975. 12. sz. Bartha Gábor;
 Illyés Gyula: Hajszályökerek. 1967.;
 Népszabadság-vita.
- ¹³⁸ Benda Kálmán 1937
- ¹³⁹ Perjes Géza 1974
- ¹⁴⁰ Péter Katalin 1984

-
- ¹⁴¹ Karácsony Zoltán kéziratban lévő dolgozata a botoló táncokról.
¹⁴² Benda Kálmán 1963
¹⁴³ U.a.
¹⁴⁴ Szegedi Kis István: Az anyaszentegyháznak siralmas panaszolkodása RMKT VI/5
¹⁴⁵ Székely Balázs: Az Szent Tóbiásnak...RMKT II/332
¹⁴⁶ Szkhárosi H. András: Az Istennek irgalmasságáról...RMKT II/199
¹⁴⁷ Szűcs Jenő 1984
¹⁴⁸ Idézi Benda Kálmán 1963
¹⁴⁹ „Hát nem csak olaszul, deákul, hanem azért ada (Isten) az Apostoloknak sok nyelveket, hogy minden nyelvet prédikáljanak: zsidónak zsidóul, olasznak olaszul, görögnek görögül, magyarnak magyarul: Hát átkozottak vagytok, kik az Evangéliomot értelemmel, fenntszóval nem kiáltjátok, mert Krisztus parancsolja.” (Melius: Szent János jelenései 189.a.)
¹⁵⁰ Péter Katalin 1984
¹⁵¹ Szűcs Jenő ezt tagadja Perjés Gézával folytatott vitájában.
¹⁵² Előfordul a párhuzam pl.: Alvinczi ostillájában, Kecskeméti Alexis Jánosnál, Tófeusz Mihály prédikációiban. Használja az erdélyi főnemesség is, pl.: Paskó Kristóf Erdélyt sirató vesében. Szociális értelmezésére álljon itt egy idézet Bethlen Miklós imádságos könyvéből: „Annak felette a mű magunk feneketlen zsákunk, ládánk töltése miatt mű, mint felső közép és alsó rendeken való bírasi igazgatói ennek a népnek olyanok vannak közötté, amint az ordító oroszán és a futkosó medve és az estvéli farkasok, akik a csontot nem rágják virradatig, hanem estve mind megeszik... ..Amaz hegyen, völgyön, mezőkben, szőlőkben, erdőkön minden majorkodásainkban éjjel-nappal, étlen-szomjan minden bér és jutalom nélkül... ..epedő, fáradó sok száz és ezer klákást, dolgost és minden egyéb nyomorgatásainknak és gazdagulásainknak csudálatos ezer mesterséges formáit és gondjait, amelyekkel megevők ezt a népet, mint a kenyeret és megemésztők teljességgel.”

BIBLIAI HELYEK FELOLDÁSA

- Apok. – Apokalipszis (Jelenések könyve)
Dán. – Dániel könyve
Deut. – Mózes ötödik könyve
Eccle. – Jázus Sirak fia könyve
Eph., Ephes. – Pál levele az ephesusiakhoz
Esa. – Esaiás könyve
Ezek. – Ezekiel könyve
Exod. – Mózes második könyve (Kivonulás könyve)
Heb., Hebr. – Pál levele a zsidókhöz
Jel.- Jelenések könyve
Kor. – Pál levele a korinthosiakhoz
Levit. – Mózes harmadik könyve (Leviták könyve)
Lucas. – Lukács evangéliuma
Ose – Oseás próféta könyve
Ps., Psa., Psal., Psalm. – Zsoltárok könyve
Pet. – Péter apostol levele

Prov. – Példabeszédek könyve
Reg. – Királyok könyve
Rom. – Rómaiakhoz írt levél
Thesz. – Pál levele a theszalonikiakhoz
Tim. – Timóteushoz írt levél
Zakar. – Zakariás könyve

FORRÁSOK

1. OZORAI IMRE: De christo et eius Ecclesia item de Antichristo, eiusque Ecclesia (Krakkó, 1535)
2. HELTAI GÁSPÁR: A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról (Kölozsvár, 1552)
Hasonmás: Bp. 1951
3. HUSZÁR GÁL: Az Úr Iesus Christusnak szent vachoráiáról, Kín szenvedéséről feltámadásáról való prédikáció (1558)
Szövegkiadás: Bp. 1954
4. SZÉKELY ISTVÁN: Chronica ez világnak yeles dolgairól (Krakkó)
Hasonmás: Bp. 1960
5. MELIUS JUHÁSZ PÉTER: A Christus közbe járásáról való prédikáció (Debrecen, 1561)
A Szt. János evangéliumának prédikáció szerint való magyarázata (Debrecen, 1561-62)
A Szt. Pál apostol levelnec, mellyet a colossabelieknek írt, prédikáció szerint való magyarázattya (Debrecen, 1561)
Az Aran Tamás hamis és eretnec tevelgesinec...meghamisítási... (Debrecen, 1562)
A keresztienek nyomorúságokban való vígasztalásoknak és könyörgéseknek igaz módgya... (Debrecen, 1562)
A lélek könyve (Debrecen, 1562-63)
Magyar prédikációk, kik postillának neveznek...(Debrecen, 1563)
Válogatott praedikatioe... (Debrecen, 1563)

-
- Az Szent Jánosnac tött ielenésnac igaz és írás szerint való magyarázása... (Várad, 1567)
- Az egész Szent Írásból való igaz tudomán... (Debrecen, 1570)
6. KÁROLYI GÁSPÁR: Két könyv... (Debrecen 1563)
Szövegkiadás: Bp. 1940
7. HELTAI GÁSPÁR: Száz fabula... (Kolozsvár, 1566)
Szövegkiadás: Heltai Gáspár válogatott munkái (Bukarst, 1957. 91-233)
8. DÁVID FERENC: Rövid útmutatás az Istenec igeienec igaz értelmére, mostani szent háromságról távadot vetélkedésnac megfeytésére... (Gyulafehérvár, 1567)
Rövid Magyarázat miképpen az Antikrisztus az igaz Istenről való tudomant meghomálosította... (Gyulafehérvár, 1567)
A Szent Írásnac fundamentomából vött magyarázat az Iesus Christusról és az ő igaz istenségéről (Gyulafehérvár, 1568)
Első része a Szent Írásnac külen részeyből vöt prédicaciocnac... (Gyulafehérvár, 1568)
Az egy ő magától való felséges Istenről és az ő igaz fiáról... (Kolozsvár, 1571)
9. BASILIUS ISTVÁN: Az apostoli credonac rövid magyarázattya... (Gyulafehérvár, 1568)
10. CSÁSZMAI ISTVÁN: Thordai Sándor András írására való felelet, melyben az Antichristu három isteninek döglötös tudomániot oltalmazza... (Gyulafehérvár, 1568)
11. KULCSÁR GYÖRGY: Az halálra való készöletről rövid tanóság... (Alsólindva, 1573)
Az ördögnc a penitencia tartó bünössel való vetekedéséről... (Alsólindva, 1573)
Postilla, az evangéliomoknac, mellieket esztendő által a keresztyének gyöleközetibe szoktak olvasni... (Alsólindva, 1574)
12. SZIKSZAI HELLOPOEUS BÁLINT: Cathecizmus (Krakkó, 1573)
13. BORNEMISZA PÉTER: Első része az evangéliomokból és az epistolákból való tanúságoknak... (Postilla) (Sempte, 1573)
Második rész (1574)
Harmadik rész (1575)
Negyedik rész (1578)
Ötödik rész (Detrekő, 1579)

-
14. TELEGDI MIKLÓS: Az evangéliomoknak, mellyeket vasárnapokon és egyéb innepeken esztendoe által az anyaszentegyházba olvasni és prédicálni szoktanak, magyarázattyának első része (Bécs, 1577)
Második rész (Bécs, 1578)
Harmadik rész (Bécs, 1580)
Rövid írás, melyben megbizonyíttatik, hogy a pápa nem Antikrisztus... (Nagyszombat, 1580)
Felelet Bornemisza Péternek fejtegetés nevű könyvére (Nagyszombat, 1580)
Egynehény jeles okai, mellyekért Telegdi Miklós péchi püspök nem veheti és nem is akarja venni Luther Mártonnak és az ő maradékinak tudományát (Nagyszombat, 1581)
15. KÁROLYI PÉTER: Az halálról fel támadásról és szükséges könivecze az kereztienek epocletekre (Debrecen, 1575)
Az Apostoli Credonak avagy vallásnak igaz magyarazattia predicatiok szerint... (Debrecen, 1584)
16. KÁROLYI ANDRÁS: Ez mostani visszavonásokrul való kis könvecze... (Krakkó, 1580)
17. DECSI GÁSPÁR: Az utolsó üdőben eginehani regnáló bünökről való prédikátiok, tudni illi, első az bünről, második az részegségről, harmadik az paráznaságról, negyedik az tánczról... 8Debrecen, 1582)
18. FRANKOVICS GERGELY: Hasznos és fölötte szükséges könyv (Németújvár, 1582-1585)
19. DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁS: At tíz parancsolatnac ah hit ágazatinac, am mi atyáncnac...röviden való magyarázattya (Krakkó 1549)
Betűhív kiadás Bp. 1897
20. BEYTHE ISTVÁN: Az zentök fő innepiről való evangéliomok, magyarázatyokkal özve, eztendő által... (Németújvár, 1584)
Az evangéliomok magyarázattii, kiket az köröztyéni gyöleközetben eztendő által zoktak praedikállni. Postilla (Németújvár, 1584)
Eztendő által való vasárnapi epistolák... (Németújvár, 1584)
21. HORVÁTH GERGELY: Az christus testének, vérenek az vegvaczorában irlm vóltáról... (Bártfa, 1587)
Az képekről való tudomány (Bártfa, 1588)

-
22. PÉCHILUKÁCS: Az keresztyén hadakozásnak tüköre... 8Nagyszombat, 1595)
 23. ALVINCZY PÉTER: Postilla, azaz egymás utánkövetkező praedikatatik (Kassa, 1633)
Második rész (Kassa 1634)
 24. KECSKEMÉTY ALEXIS JÁNOS: A Dániel próféta könyvének a Szent-írás szerint való igaz magyarázata... (Debrecen, 1621)
 25. TÓFEUS MIHÁLY: Postilla
 26. SZALÁRDY JÁNOS: Siralmas Magyar Krónika (Bp. 1980)
 27. MAGYARI ISTVÁN: Az országban való romlásoknak okairól (Bp. 1978)
 28. BETHLEN MIKLÓS: Imádságos könyv
Kemény János és Bethlen Miklós művei (Bp. 1980)
 29. PÁPAI PÁRIZ FERENC: Pax corporis

A könyv megírásakor átnéztem a Kiss Áron által kiadott XVI. századi protestáns zsinatok jegyzőkönyvét, az RMKT XVI-XVII. Századi anyagát. Összehasonlító forrásként használtam Dr. Kolozsvári Sándor és Dr. Óvári Kelemen által 1892-ben kiadott Magyar Törvényhatóságok jogszabályainak Gyűjteménye című könyv XVI. századi részét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. ÁLDÁSY ANTAL: Anabaptisták Magyarországon a XVI-XVIII. században (Katholikus Szemle – a továbbiakban: Kat. Sz. – 1893)
2. ARADY PÁL: Palatics György (Századok – a továbbiakban: Sz. – 1912. 476-477.)
3. H. BALÁZS ÉVA: Jobbágy levelek (Bp. 1951)
4. BALOGH ISTVÁN: Adatok hajdúság XVI. sz-i népi összetételéhez (Ethnographia – a továbbiakban: ETHN – 1942. 37-42.)
5. BÁN IMRE: Irodalomtörténeti Közlemények – a továbbiakban: ITK – 1954. 442-453.
6. BARCZA JÓZSEF: Bethlen Gábor a reformátous fejedelm (Bp. 1980)

-
7. BEND KÁLMÁN: A magyar nemzeti hivatástudat története (Bp. 1937)
A török a német újságirodalomban (Bp. 1942)
A kálvini tanok a magyar rendi ellenállás ideológiájában (Bp. 1971)
A Bocskay-szabadságharc (Bp. 1952)
A bocskay-kor hajdúság összetétele és társadalmi törekvései (Debrecen, 1963)
 8. BOGYAI TÁMÁS: „A magyarság mint nyugat védőbástyája.” Egy eszmetörténeti folytonosság (Kat. Sz. 38. 1986. 101-114. Összegző jellegű bibliográfiával.)
 9. BORBÉLY ISTVÁN: Dávid Ferenc és kora (Bp. 1910)
 10. H. BORNKAMM: M. Luther, in der Mitte seines Lebens (Göttingen, 1979)
 11. BORZSÁK ISTVÁN: Az antikvitás XVI. sz-i képe (Bornemisza-tanulmányok, Bp. 1960)
 12. BÓTA LÁSZLÓ: Tinódi Sebestyán: Cronica (bevezető tanulmány, Bp. 1959)
 13. BÓTTA ISTVÁN: Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére. (Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Bp. 1984. 51-65.)
Mélius Péter ifjúsága (Bp. 1978)
 14. BOTTH FERENC: Telegdi Miklós élete és művei (Szeged, 1899)
 15. BUCSAY MIHÁLY: Méliusz Theológiája Kátéja tükrében (Studia et Acta Ecclesiastica – a továbbiakban: Stud. A. Eccl. – 195-355.)
Szegedi Gergely reformátor a kálvini irány úttörője hazánkban (Bp. 1945)
 16. BUNYITAI VINCE: Telegdi Miklós származása 8Új magyar Sion, 1886. 81-86.)
 17. CZAKÓ GYULA: Mélius Juhász Péter élete és működése (Debrecen, 1904)
 18. CZÓBEL ERNŐ: Heltai Gáspár dialógusa a részegségről. A magyar társadalom lelki és anyagi válsága a reformáció korában (Bp. 1911)
 19. CSÁSZÁR EDIT: A hajdúság kialakulása és fejlődése (Debrecen, 1932)
 20. CSÁSZÁR ELEMÉR: Vallásos és hősi irodalom (Magyar Művelődéstörténet 3. köt. Bp. 1939. 477-512.)
 21. DANKÓ IMRE: A hajdú kutatás jelenlegi állása és feladatai (Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen, 1962)
 22. HANS-ULRICH delius: Augustin als Quelle Luthers (Berlin, 1984)
 23. ALOIS DEMPFF: Scrum Imperium (Geschits und Staatsphilodophie des mittelalters, unk der Politischen Renaissance. Darmstadt, 1954)
 24. DÉRI JÓZSEF: Pogány magyarság, keresztény magyarság (Bp. 1938)

-
25. DOMBAI KLÁRA: Apologetikus történelemszemlélet (Bp. 1938)
 26. DONÁTH LÁSZLÓ: Tanúság és távlat. Az Ótestamentum szerepe Luther teológiai eszmélődésében. (Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből Bp. 1984. 9-28.)
 27. ECKHARD SÁNDOR: Attila a mondában (Attila és hunjai c. kötet, Bp. 1940)
Balassi Bálint (Bp. 1940)
Az Antikrisztus legendája (1943. 161-165)
 28. ECKHART FERENC: Bocskai és híveinek közjogi felfogása (Károlyi Emlékkönyv, Bp. 1933 133)
 29. ESZE TAMÁS: Sztárai Gyulán (Könyv és Könyvtár, Debrecen, 1943)
 30. FABÓ ANDRÁS: Beythe István életrajza (Bp. 1866)
 31. FARKAS LAJOS: Zsoltárvéleményünk Szenci Molnár Albert előtt (Protestáns Szemle – a továbbiakban: Prot. Sz. – 1898. IX.)
 32. FÖLDVÁRI ANTAL: A református egyház és a török uralom (Bp. 1940)
 33. FÖLDVÁRI LÁSZLÓ: Szegedi Kiss István élete és a Tisza-Duna mellék reformációja (Bp. 1894)
 34. GERÉZDI RABÁN: A régi dicsőség nyomában Janus Pannoniustól Balassi Bálintig (Bp. 1968)
 35. GOETZ: Translatio Imperii: Ein Beitrag zur Geschichte des Gexchichtesdenks
 36. GOMBÁNÉ LÁBOS OLGA: Előszó Kecskeméti Alexis János prédikációihoz
 37. GYÖRFFY ISTVÁN: A hajdúk eredete (Prot. Sz. 1927. 133-141.)
 38. GYÖRY JÁNOS: A kereszténység védőbástyája (Bp. 1933)
 39. HAEDLY, JOHN: Luther's View of church History (London, 1963)
 40. HARSÁNYI ANDRÁS: Két könyv (Károlyi Emlékkönyv, Bp. 1940)
 41. HEGYALJAI KISS GÉZA: Németi Ferenc (Prot. Sz.)
 42. HÓMANN BÁLINT-SZEKFŰ GYULA: Magyar történet III. (Bp. 1935. 3. kiad.)
 43. HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében (Bp. 1951)
 44. HORVÁTH MAGDA: A török a német közvéleményben (Bp. 1937)
 45. ILLYÉS ENDRE: Egyházfegyelem a magyar református egyházban (Bp. 1941)
 46. IZSÉPI EDIT: Végvári levelek (Bp. 1962)
 47. JAKAB ELEK: Dávid Ferenc. Emléke, elítélése és halála a 330. évfordulóján 1-2. köt. (Bp. 1879)

-
48. KÁDAS MIKLÓS: Méliusz kánonalkotó tevékenysége (Stud. A. Eccl. II. 395-433.)
49. KANYARÓ FERENC: Unitáriusok Magyarországon (Kolozsvár, 1891)
Dávid Ferenc (Kolozsvár, 1906)
Ilosvai Péter élete (Egyetemes Philológiai Közlöny 1897. 371-373.)
50. KATHONA GÉZA: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetében (Bp. 1974)
Károlyi Gáspár történeti világképe. Tanulmány a XVI. sz-i protestáns Apokaliptika köréből (Bp. 1943)
Méliusz Péter és életműve (Stud. A. Eccl. II. 105-195.)
Svájci theológiai elemek Szegedi Kiss István hittani nézeteiben (Stud. A. Eccl. III. 1973. 13-106.)
51. KEMÉNY LAJOS: Szegedi Gergely életéhez (ITK. 1912. 228-230.)
52. KISS ERNŐ: Dávid Ferenc (Kolozsvár, 1910)
53. KLANICZAI TIBOR: Tinódi Sebestyén emlékezete (Tinódi Emlékkönyv, Sárvár, 1956. 17.)
A magyar reformáció irodalma (ITK. 1957)
54. KRUMWIEDE, HANS-WALTER: Glaube und Geschichte Denkens in Deutschland (in: Forschungen zur Geschichte und Lehre des Protestantismus in Göttingen 1952 und Berlin 1952)
55. KULCSÁR ENDRE: Kulcsár György postillái (Figyelő, 1887, Xxiii. 186-193.)
56. LOHSE: Martin Luther Ein einföhrung in seine Leben, und sein Werk (München, 1981. 216-18.)
57. LOTZ JÁNOS: Történelmi Világkép (Pécs, 1936. 25-29.)
58. LUTHER: WA (Luther műveinek weimari kiadása)
59. MAKKAI LÁSZLÓ: Magyar István: Az országban való romlásoknak okairól (utószó, Bp. 1979)
60. Méliusz és Arany Tamás. Első vita a szentháromság tagadása. (bevezető, Stud. A. Eccl. III. 1973. 405.)
61. MÓDI GYÖRGY: A hajdúság történetének és néprajzának irodalma (Alföld Füzetek, Debrecen, 1956)
62. A Mohács-vita (Jelenkor, 1976., Valóság 1975. Részletesen lásd a jegyzetekben.)
63. Molnár Erik-vita (Történelmi Szemle, 1963. Részletesen lásd a jegyzetekben.)

-
64. MOLNÁR ERIK: A nemzeti kérdés (Magyar Tudomány, 1960)
Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. (Bp. 1965. 21.)
65. Nemzet és haza 1961. ideológiai kérdések a feudalizmushoz. (Történelmi Szemle, 1961)
66. NAGY BARNA: Méliusz Péter művei (Stud. A. Eccl. 195-355.)
67. NAGYKÁLÓZY BALÁZS: Károlyi Péter (Stud. A. Eccl. II. 1967. 316-473.)
Károlyi Péter prédikációiból (bevezető, Stud. A. Eccl. III. 1973)
Alsóindvai Kulcsár György Postilláihoz (bevezető, Stud. A. Eccl. III. 1973. 611)
Méliusz igehirdetéseiből (bevezető, Stud. A. Eccl. III. 1973)
68. NEMESKÜRTY ISTVÁN: Bornemisza Péter az ember és az író (Bp. 1959)
Ozori Imre Vitairata (előszó a hasonmás kiadáshoz, Bp. 1961)
69. NOVÁK BÉLA: Méliusz Juhász Péter munkái (Bp. 1899)
70. PATAKI ARNOLD: Az Apokalipszis történetbölcselete (Bp. 1937)
71. PERJÉS GÉZA: Országút szélére vetett ország (Bp. 1976)
Mohács (Bp. 1979)
72. PÉTER KATALIN: Az alattvalók ellenállási joga Magyarországon a reformáció után (Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Bp. 1984)
Reformáció és művelődés a XVI. sz-ban (Magyarország története III/1. Bp. 1985. 475-604)
73. H. H. PFLANZ: Geschichte und Eschatologie bei Martin Luther (Stuttgart, 1939)
74. PIRNÁT ANTAL: Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in dem 1570-er Jahren (Bp. 1961)
75. HANS PREUS: Dei Vorstellungen von Antichrist im späteren Mittelalter, bei Luther und in der konfessionellen Polemik (Leipzig, 1906)
76. Régi pásztor-népünk élete (Rajzok a török világból. II. Bp. 1915 259-353.)
77. RÉVÉSZ IMRE: Szempontok a magyar kálvinizmus vizsgálatához (Mohács Emlékkönyv Bp. 1926)
Debrecen lelkiválsága 1561-70. (Sz. 1936)
Krisztus és Antikrisztus. Ozori Imre és műve (Theológiai Szemle, Debrecen, 1928)
78. RÉVÉSZ KÁLMÁN: Méliusz és Kálvin I. rész: Kálvin és a kálvinizmus (Debrecen, 1930), (II. rész: Erdély Múzeum, 1936)

-
79. RÓNAY GYÖRGY: Telegdi Miklós 1535-1586 (Magyar Kultúra, II. 1935. 176-181.)
80. RUZSÁS LAJOS: A magyar közvélemény útkeresése Mohács után XVI. sz-ban. (Mohács-tanulmányok, Bp. 1986. 323-337)
81. RUPP KORNÉL: Telegdi Miklós és Bornemisza (Bp. 1898)
82. SCHMIDT MARTIN: Luthers Schau der Geschichte, in Luther Jahrbuch 30, (1963. 17-69)
83. SCHULEK TIBOR: Bornemisza Péter (1535-1584) (Sopron, Budapest, Győr, 1939)
84. SEGESVÁRI VIKTOR: L'Attituda des reformateurs zuruchois Alegard de L'islam (Genf, 1978)
85. SEPRÓDI JÁNOS: Vallásos élet a XVI-XVII. Sz-i Magyarországon (Prot. Sz. 1905)
86. SÓLYOMJENŐ: Luther és Magyarország (Bp. 1933)
87. SPITZER IGNÁC: A bibliai átok a XVI. század költészetében (Bp. 1891)
88. REINHARD SWANTZ: Die Wahrheit der Geschichte im Verstandnis der Wittenberger Reformation (Zeitschrift für Theologie, und Kirch, Tübingen, 1969)
89. SZABÓ GÉZA: Decsi Gáspár prédikációi (bevezetés, Stud. A. Eccl. III. 1973. 597.)
90. SZABÓ ISTVÁN: A hajdúság kialakulása (Alföld Füzetek, 7.8. Debrecen, 1956)
91. S. SZABÓ FÓZSEF: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban (Debrecen, 1912)
92. SZEREMLEI SÁMUEL: A hódmezővásárhelyi Református Egyház története (Hódmezővásárhely, 1905)
93. SZUMOWSKI ULÁSZLÓ: Az orvostudomány története (Bp. 1939)
94. SZÚCS ISTVÁN: Németi Ferenc (Református Egyház, 1964. 166-167.)
95. SZÚCS JENŐ: Nemzet és történelem (Bp. 1984.II. kiad.)
96. TAKÁTS SÁNDOR: A magyar gyalogság megalakulása (Bp. 1908)
97. TARNAI ANDOR: A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása (ITK. 1961)
- Extra Hungariam non est vita (Bp. 1969)
- A toposzkutatás kérdéséhez (Literatura, 1975/I. 67-74.)
- A magyar nyelven írni kezdik (Bp. 1984)

-
98. TAXNER ERNŐ: As elfelejtett Telegdi Miklós (Vigília, 1962. 762-767)
 99. TERBE LAJOS: Magyarország a kereszténység védőbástyája (EPHK. 1922)
 100. THIENEMANN TIVADAR: Mohács és Erasmus (Bp. 1924. 1-65)
 101. BERNHARD TÖPFER: Das kommende Reich des Friedens (zur Entwicklung chiliastischer Zukunsthoffnungen im hochmittelalter, Berlin, 1964)
 102. TURI ETELE: Beythe István és hittani álláspontja (Protestáns Iskolák Egyházi Lapja)
 103. VAJTKÓ PÁL: A reformáció korának hangulata (Prot. Sz. 1905)
 104. VARGA JÓZSEF: Szkhárosi Horváth András (Irodalomtörténet, 1955. 268-364.)
 105. VARJAS BÉLA: A magyar reneszánsz irodalom (Bp. 1982)
 106. MAX WEBER: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme (Bp. 1982)
 107. HEINZ ZAHRNT: Luther deutet Geschichte Erfolg, und Misserfolg im Licht des Evangeliums (München, 1952)
 108. ZIMÁNDI PIUS: Telegdi Miklós egy szociális főpap a XVI. században (Vigília, 1939. 322-328.)
 109. ZOVÁNYI JENŐ: Reformáció Magyarországon 1565-ig (Bp. 1922)
A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig (Bp: 1977)